

Judabyen og Elefantøen

FREDERIK POULSEN

SIMONE WILLEMOES SKJOLD SØRENSEN

KASPER SIEGISMUND

Religionsvidenskabelig

Skriftrække

RvS 4 (2026)

Religionsvidenskabelig Skriftrække (RvS) /
Study of Religion Book Series (SRBS)

Series Editors

Armin W. Geertz, Aarhus Universitet

Hans J. Lundager Jensen, Aarhus Universitet

Denne fagfællebedømte serie udgiver empiriske og teoretiske værker inden for den komparative religionsvidenskab bredt forstået. Serien er en bogserie tilknyttet *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, som udgives på open source platformen <https://tidsskrift.dk/> ved Afdelingen for Religionsvidenskab, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet.

This peer review series seeks to publish empirical and theoretical studies in the comparative study of religion in the broadest sense. This series is a monograph supplement to the journal *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* and is published on the open-source platform <https://tidsskrift.dk/> at the Department for the Study of Religion, School of Culture and Society, Aarhus University, Denmark.

Judabyen og Elefantøen

Kilder til de ældste jødiske samfund
i Babylonien og Egypten

FREDERIK POULSEN

SIMONE WILLEMOES SKJOLD SØRENSEN

KASPER SIEGISMUND

RvS 4

2026

RELIGIONSVDENSKABELIG SKRIFTRÆKKE

STUDY OF RELIGION BOOK SERIES

Nr. 4, 2026 ISSN 0108-1993

Religionsvidenskabelig Skriftrække / Study of Religion Book Series

har hjemsted hos / is published by

Afdeling for Religionsvidenskab

Institut for Kultur og Samfund

Aarhus Universitet

8000 Aarhus C

Department for the Study of Religion

School of Culture and Society

Aarhus University

8000 Aarhus C, Denmark

Forslag til skriftrækken / Proposals to the series

sendes til / should be submitted to:

Professor em. Armin W. Geertz, awg@cas.au.dk

Professor em. Hans J. Lundager Jensen, hj@cas.au.dk

Bogen er udarbejdet under forskningsprojektet 'Divergent Views of Diaspora in Ancient Judaism', som er støttet af Danmarks Frie Forskningsfond (1055-00015B).

Forord

Denne kildeudgivelse, der indeholder oversættelser af 33 tekster om de ældste jødiske samfund i Babylonien og Egypten, er den første af sin slags på dansk. Den er udarbejdet under forskningsprojektet 'Divergent Views of Diaspora in Ancient Judaism', som er støttet af Danmarks Frie Forskningsfond. Projektet handler om de forskellige skildringer af livet i det fremmede – i Det Gamle Testamente og i de spændende kilder uden for Bibelen, som via arkæologiske udgravninger er dukket op i løbet af de sidste 150 år.

Traditionelt set har de gammeltestamentlige skrifter været de vigtigste kilder til jødedommens historie i nybabylonsk og persisk tid (ca. 626-331 f.Kr.). Disse skrifter er dog langt fra 'objektiv' historieskrivning, og deres gengivelse af begivenhederne i denne periode stemmer ikke altid overens med vores viden fra andre kilder. Derfor er der flere gevinster ved at inddrage ikke-bibelske tekster. For det første kan vi nuancere den fremstilling af historie og religion, som vi møder i de gammeltestamentlige skrifter. For det andet giver teksterne uden for Bibelen en dybere forståelse af almindelige menneskers dagligdag i oldtiden.

Hovedparten af de kilder, som er udgivet i denne bog, er breve, administrative dokumenter og kontrakter ved indgåelse af ægteskab og samarbejdsaftaler. Samlet set tegner de et andet billede af jødernes eller *judæernes* liv i Babylonien og Egypten end det, som findes i Det Gamle Testamente. Vi har i udvalget af teksterne netop lagt vægt på at vise de forskellige sociale, økonomiske og religiøse forhold, som oldtidens judæere i Mellemøsten må have levet under. Samtidig er der tale om en bred introduktion til dette kildemateriale og til den nyeste forskning på området målrettet studerende i teologi, religion og historie og andre interesserede læsere i Danmark og Norden.

Bogen består af tre dele. Del 1 giver en indføring i emnet, en præsentation af metodiske problemstillinger og en oversigt over kilderne, deres sprog og materialitet. Del 2 rummer oversættelser af 19 tekster fra forskellige lokaliteter i Babylonien over en periode på næsten 200 år, mens del 3 indeholder oversættelser af 14 tekster fra øen Elefantine i det sydlige Egypten, hvor der i det 5. århundrede f.Kr. var et judæisk samfund.

Bogen er blevet til i et samarbejde mellem assyriolog Simone Willemoes Skjold Sørensen, bibelforsker Kasper Siegmund med speciale i semitiske sprog og lektor Frederik Poulsen, der forsker i den gammeltestamentlige diasporalitteratur. Undervejs har vi læst og kommenteret på udkast til oversættelser og diskuteret indholdsmæssige spørgsmål. I del 1 har Frederik forfattet de første to indledningsafsnit og diverse oversigter; Simone har bidraget med afsnittet om akkadisk kileskrift, mens Kasper har forfattet afsnittet om aramæiske papyrustekster. I del 2 har Simone oversat de babylonske tekster og udarbejdet sproglige noter, mens Frederik har skrevet indledninger og kommentarer. I del 3 har Kasper oversat teksterne fra Elefantine, lavet sproglige noter og kommentarer samt skrevet indledningen til de litterære tekster. Frederik har affattet de øvrige indledninger i denne del og har samtidig samlet trådene og haft hovedansvaret for at færdiggøre bogen.

En række kolleger har hjulpet os i arbejdet med bogen. Vi vil gerne takke Tero Alstola (Helsinki) og Gard Granerød (Oslo) for tidligt i projektet at give os gode råd til opbygningen af bogen og udvalget af kilder, og dernæst Gard Granerød for en grundig fagfællebedømmelse af det færdige manuskript. Dernæst vil vi gerne takke vores nære kollega Kacper Ziemia (nu Warszawa) for inspirerende samtaler om judæernes forhold i oldtidens Mellemøsten og stud.mag. Smilla Jensen for kommentarer til manuskriptet og omhyggelig korrekturlæsning. Endelig vil vi gerne takke redaktøren af *Religionsvidenskabelig skriftrække*, Hans Jørgen Lundager Jensen, for indsatsen med at gøre manuskriptet klar til udgivelse.

November 2025

Frederik Poulsen

Simone Willemoes Skjold Sørensen

Kasper Siegmund

Afdeling for Bibelsk Eksegese

Det Teologiske Fakultet

Københavns Universitet

Indhold

Forord.....	5
Del 1: Indledning.....	11
1.1 Det bibelske billede af judæerne i Babylonien og Egypten	14
Den bibelhistoriske ramme	14
To tolkninger af livet i det fremmede.....	17
Forskellige syn på diasporaen i Det Gamle Testamente.....	18
Glimt af judæernes forhold i Babylonien og Egypten	20
Litteratur	22
1.2 Kilderne uden for Bibelen	24
Under babylonerne og perserne	24
Identifikationen af judæere	27
Hverdag og religion	29
Kildeforfalskninger og etik	31
Litteratur	32
1.3 Kildernes sprog og materialitet	33
Akkadisk kileskrift.....	33
Aramæiske papyrustekster	38
1.4 Datering af kilderne.....	43
Måneder	43
Kongers regeringsår	44
1.5 Mål og vægt.....	46
Rummål.....	46
Vægt.....	47
1.6 Bemærkninger til oversættelserne	48
De babylonske tekster med kildeangivelser	48
Elefantine-teksterne med kildeangivelser	49
Del 2: Judæerne i Babylonien.....	51
Litteratur	53
2.1 Officielle tekster fra Babylon	54
Skitse af det nybabylonske riges historie	54

Litteratur	56
Tekst nr. 1: Nebukadnesar 2.s krønike (ukendt datering).....	57
Tekst nr. 2: Kyros-cylinderen (ca. 539-538 f.Kr.).....	59
2.2 Kong Jojakin og judæiske embedsmænd i Babylon	63
Fire tavler om judæere i Babylon.....	63
Andre judæere i Babylon	64
Litteratur	64
Tekst nr. 3: Kong Jojakin ved hoffet (ca. 591 f.Kr.)	66
Tekst nr. 4: Embedsmanden Gadai-Jāma (486 f.Kr.).....	68
2.3 Judæere i handelsbyen Sippar	70
Kongelige købmænd	70
Arih's familie i tre generationer	71
Andre judæiske handelsfolk.....	72
Litteratur	72
Tekst nr. 5: Handel med sølv (546 f.Kr.)	74
Tekst nr. 6: En ægteskabskontrakt i Arih-familien (534 f.Kr.).....	76
Tekst nr. 7: Salg af et æsel (522 f.Kr.)	79
2.4 Judæere i Judaby og omegn.....	81
Historisk baggrund og fundet af kilderne.....	81
Judaby og Našarby	82
Udvalget af tekster	83
Litteratur	86
Tekst nr. 8: Judæernes by (572 f.Kr.).....	88
Tekst nr. 9: Gælds brev om korn og sølv (før 562 f.Kr. (?))	90
Tekst nr. 10: Udlejning af en slave mellem to judæere (548 f.Kr.)	92
Tekst nr. 11: Samarbejde om pløjning (522 f.Kr.)	95
Tekst nr. 12: Gælds brev om dadler (521 f.Kr.).....	98
Tekst nr. 13: Kontrakt om tvangsarbejde i Elam (511 f.Kr.).....	100
Tekst nr. 14: Handel med afgrøder og øl (506 f.Kr.).....	103
Tekst nr. 15: Fordeling af overskud efter Ahīqams død (505 f.Kr.).....	105
2.5 Judæere i Nippur og omegn.....	107
Et babylonsk familiearkiv	107
Udvalget af tekster	108
Litteratur	110
Tekst nr. 16: Kontrakt om kanal og jordstykke (434 f.Kr.).....	111
Tekst nr. 17: Kontrakt om kanal og jordstykke (429 f.Kr.).....	113
Tekst nr. 18: Militærtjeneste for kongen i Uruk (422/421 f.Kr.).....	116
Tekst nr. 19: En judæisk skatteopkræver (421 f.Kr.)	119

Del 3: Judæerne på Elefantine i Egypten	121
Grænsepost og egyptiske guddomme	121
En judæisk garnison under perserne	122
Tekstfund og udvalg	123
Litteratur	124
3.1 Tempel og religion	126
Påske og sabbat	127
Jahu-templet, dets ødelæggelse og genopbygning	127
Forholdet til andre guddomme	129
Litteratur	130
Tekst nr. 20: 'Påskebrevet' (419/418 f.Kr.)	131
Tekst nr. 21: Potteskår med omtale af påskefejring (500-475 f.Kr. (?))	135
Tekst nr. 22: Potteskår med omtale af sabbatten (500-475 f.Kr. (?))	137
Tekst nr. 23: Klage over Khnum-præsterne og Vaidranga (410 f.Kr.)	139
Tekst nr. 24: Brev om genopbygning af Jahu-templet (407 f.Kr.)	143
Tekst nr. 25: Svar på henvendelsen om Jahu-templet (efter 407 f.Kr.)	149
Tekst nr. 26: Endnu et brev om Jahu-templet (efter 407 f.Kr.)	152
Tekst nr. 27: Potteskår med omtale af Jahu og Khnum (500-475 f.Kr.)	154
Tekst nr. 28: Liste over bidragsydere til indsamling (400 f.Kr.)	156
3.2 Familie og hverdag	160
Ananis familie	160
Huset i Kongensgade	162
Udvalget af tekster	163
Litteratur	163
Tekst nr. 29: Ægteskabskontrakt mellem Ta(pe)met og Anani (449 f.Kr.)	164
Tekst nr. 30: Frigivelse af slavekvinden Tapemet (427 f.Kr.)	168
Tekst nr. 31: Salg af hus til svigersøn (402 f.Kr.)	171
Tekst nr. 32: Lån af korn (402 f.Kr.)	176
3.3 Litterære tekster	179
Bisutun-indskriften om Dareios I.	179
Fortællingen om Akikar og hans ordsprog	180
Litteratur	183
Tekst nr. 33: Fortællingen om Akikar – Akikars ord (ukendt datering)	185
3.4 Links til Elefantine-teksterne	204
Oversigt over illustrationer og kort	206

Del 1

Indledning

De ældste judæiske samfund uden for Palæstina blev, så vidt vi kan vurdere, primært grundlagt efter babylonernes erobringer af Jerusalem i begyndelsen af det 6. århundrede f.Kr. Jerusalem var på dette tidspunkt hovedstad i Judariget i bjergområdet vest for Det Døde Hav. En del af befolkningen blev ført bort eller flygtede, mens andre forblev i det krigshærgede land. Jerusalems fald medførte, at mennesker fra Juda blev spredt ud over hele Mellemøsten.

Babylonerne førte et større antal judæere med tilbage til Babylonien. Babylonien med hovedstaden Babylon udgjorde på dette tidspunkt den sydlige del af Mesopotamien, dvs. det område i nutidens Irak, der ligger mellem de to store floder Eufrat og Tigris. Andre judæere flygtede til Egypten og bosatte sig langs Nilen. Disse samfund voksede sig hurtigt større, og vi regner med, at der allerede omkring 300 f.Kr. levede flere judæere eller *jøder* her end i det oprindelige kerneområde. I hellenistisk-romersk tid udviklede diasporaen sig til kulturelle kraftcentre: Jøder i Egypten oversatte Det Gamle Testamente til græsk, mens jøder i Babylonien skabte de rabbiniske lærdomstraditioner, som er samlet i den berømte babylonske Talmud. Diasporaen blev også udgangspunktet for Paulus' rejser, når han besøgte jødiske samfund i Mellemøsten og omkring Middelhavet, og det er tankevækkende, at uden disse satellitsamfund havde kristendommen næppe spredt sig så hurtigt og udviklet sig til en verdensreligion.

Denne bog handler om disse samfunds første tid, dvs. den nybabylonske og persiske periode af Mellemøstens historie (ca. 626-331 f.Kr.), og frem til omkring det tidspunkt, hvor Alexander den Store erobrede denne del af verden. Som det ofte er tilfældet med oldtiden, så er det begrænset, hvor mange kilder vi egentlig har til rådighed fra den pågældende periode. Vi finder nogle glimt i Det Gamle Testamente, i arkæologiske fund og i tekster uden for Bibelen; men kildematerialet er generelt fragmentarisk, og der er mange aspekter af judæernes tilværelse i Juda, Babylonien og Egypten i disse århundreder, som vi slet ikke kan belyse.

Den hollandske forsker Bob Becking har sammenlignet historikerens forsøg på at rekonstruere fortiden med at lægge et puslespil: Man har kun ganske få brikker til rådighed, og man ved hverken, hvor stort puslespillet er, hvilke brikker der mangler, eller hvad motivet forestiller. En grøn brik kan først synes at være en del af en skov i baggrunden eller en græsplæne i forgrunden for til sidst at vise sig at være en del af en vinduesskodde på et gammelt bondehus. Brikkerne eller sporene fra fortiden er ikke entydige; de skal vendes og drejes og i sidste ende *fortolkes* for at passe ind i det større billede.

De fleste glimt af judæerne i denne periode finder vi i Det Gamle Testamente; men som vi skal se, er der oftest tale om litterære tekster, der kan være vanskelige at anvende til at afdække historiske forhold bag teksterne. Selvom gengivelsen af fortiden altid rummer et element af 'konstruktion', så er man dog forpligtet på at inddrage så mange vidnesbyrd og spor som muligt. Det er derfor vores ambition i denne bog at tilføje nogle flere brikker til puslespillet og dermed give et mere plausibelt billede af den virkelighed, som de første judæere i Babylonien og Egypten levede i. Med andre ord kan arkæologiske fund og kilder uden for Bibelen nuancere og i en hel del tilfælde udfordre det bibelske billede af 'historien'. Dermed kan materialet uden for Bibelen ikke bare hjælpe os til en mere præcis beskrivelse af judæerne i oldtiden, men også til en bedre forståelse af de gammeltestamentlige tekster og deres forfatters hensigter med at skrive dem.

De sidste 150 år er der ved arkæologiske udgravninger fundet ca. 300 tekster, som omhandler judæerne i Babylonien. De er skrevet med akkadisk kileskrift og stammer fra 591-413 f.Kr. Genremæssigt drejer det sig fortrinsvist om administrative og juridiske dokumenter i forbindelse med optagelse af lån, betaling af skat samt indgåelse af ægteskab og forretningsaftaler. Vi har udvalgt 19 tekster, som fortæller om judæernes liv i Babylon, i handelsbyen Sippar og i de landområder, hvor de blev bosat. En del af de tilgængelige kilder, de såkaldte Al-Jahudutekster, er udgivet så sent som i 2014 og 2022. Adskillige af dem er udfærdiget i landsbyen Judaby, hvor størstedelen af indbyggerne må have været mennesker, der oprindeligt kom fra Juda. Dette nye materiale bidrager med afgørende nuancer til vores billede af judæernes tilværelse 'ved Babylons floder'.

Flere tekstfund for lidt over hundrede år siden førte til opdagelsen af et judæisk samfund på øen Elephantine i det sydlige Egypten. Der er tale om godt 175 papyrustekster og korte beskeder på potteskår, som er skrevet på aramæisk og stammer fra 495-399 f.Kr. Dokumenterne er skrevet til og af judæerne på øen, og materialet indeholder breve, salgsaftaler, ægteskabskontrakter og lister over bidrag til det lokale tempel. Judæerne havde nemlig et tempel på øen, indviet til Jahu (Jahve), og de kendte til påske og sabbat. Vi har udvalgt 14 tekster, der omhandler deres religion og tempel, hverdag og familieliv samt en af de få litterære tekster, som de var i besiddelse af: fortællingen om hofmanden Akikar og de ordsprog, der tilskrives ham.

De to tekstsamlinger præsenteres mere udførligt i del 2 og 3. Her i den første del giver vi derimod en bredere introduktion til emnet og til en række temaer, som er fælles på tværs af de forskellige kilder.

Første afsnit præsenterer de skildringer af de judæiske samfund i Babylonien og Egypten, som vi finder i Det Gamle Testamente. Det gælder navnlig begivenhederne omkring babylonernes erobringer af Juda i begyndelsen af det 6. århundrede f.Kr. og forskellige tolkninger af 'eksilet' i Babylon. Gengivelser af livet i det fremmede er i de gammeltestamentlige tekster for det meste udtryk for en litterær bearbejdelse, og forfatterne er mere optagede af at *skabe* et bestemt billede af tilværelsen derovre frem for blot at beskrive den. Alligevel kan man bag teksterne ane en række glimt af historiske forhold, bl.a. benævnelsen af geografiske lokaliteter i Babylonien og Egypten, hvor der må have boet judæere, og antydninger af sociale strukturer i disse samfund.

Andet afsnit skitserer de overordnede forhold for judæerne i tiden under det nybabylonske og persiske rige. Flere metodiske problemstillinger bliver berørt, bl.a. vores muligheder for at

identificere judæere i teksterne fra Babylonien og Elefantine. Der gives et overblik over de omrids af hverdag og religion, som kilderne tegner, og spørgsmål knyttet til fundet af kilderne og etiske dilemmaer ved at udgive dem bliver drøftet.

Tredje afsnit omhandler kildernes sprog og materialitet, hvor der gives en indføring i akkadisk kileskrift på ler og aramæiske papyrustekster, mens fjerde til sjette afsnit rummer oversigter over datering af kilderne, mål og vægt samt bemærkninger til oversættelserne.

Vi vil her kort berøre to metodiske valg, som vi har foretaget. For det første bruger vi 'judæere' frem for 'jøder' til at betegne de mennesker, der oprindeligt kom fra Juda. Denne gengivelse er tættere på udtrykket i grundteksterne, hvor der forekommer at være tale om en etnisk betegnelse; i flere af kilderne optræder judæerne således side om side med babylonere, egyptere, grækere og aramæere. 'Judæere' betegner altså mennesker, der stammer fra det samme geografiske område, mens 'jøde' snarere er en senere betegnelse, der er løst fra den oprindelige etymologiske betydning og nu bruges om mennesker med den samme religion. Når vi alligevel benytter udtrykket 'de ældste jødiske samfund' i undertitlen og i forordet til denne bog, er det alene af formidlingsmæssige årsager. Vi anvender dog fortsat udtrykket 'jødedom' som en paraplybetegnelse for judæisk kultur og religion i denne periode.

For det andet har vi ikke medtaget tekster, der omhandler assyrernes bortførelse af mennesker fra Nordriget, også kaldet Israel, i 730'erne f.Kr. og efter hovedstaden Samarias fald i 722 f.Kr. Disse begivenheder er omtalt i Anden Kongebog, hvor assyrerne angiveligt førte en del af indbyggerne væk til Assyrien og bosatte dem i Hala, ved Gozans flod Habor og i Mediens byer (2 Kong 15,29; 17,6; 18,11). Der er dog så godt som ingen kilder til disse bortførte israelitter uden for Bibelen. Det er naturligvis muligt, at nogle af de judæere, som vi møder i de babyloniske tekster fra det 6.-5. århundrede f.Kr., faktisk var efterkommere af dem, der blev tvangsflyttet af assyrerne mere end 150 år tidligere. I praksis vil det dog være vanskeligt at påvise.

Ligeledes inddrager vi heller ikke traditionerne om israelitterne i Egypten i Joseffortællingen i Første Mosebog og i Mosesfortællingen i Anden Mosebog. Fra et litterært synspunkt er der tale om storslået fortællestof, og disse traditioner udgør en central teologisk horisont i Det Gamle Testamente. Der er dog ingen arkæologiske vidnesbyrd, som kan understøtte påstanden om en større israelitisk bosættelse i Egypten i det 2. årtusinde f.Kr., og de bibelske fortællinger i disse skrifter er nærmere traditionslitteratur, ikke troværdige kilder til en nøgtern historisk undersøgelse.

Citater fra Bibelen er fra den autoriserede oversættelse fra 1992, og de anvendte forkortelser for de bibelske skrifter følger også denne (fx 2 Kong for Anden Kongebog og Jer for Jeremias' Bog). I gengivelsen af navne og begreber har vi bestræbt os på at anvende den praksis, som forefindes i *Gads Bibelleksikon* og på *lex.dk*.

1.1

Det bibelske billede af judæerne i Babylonien og Egypten

Indtil midten af det 19. århundrede var Det Gamle Testamente mere eller mindre den eneste kilde til judæernes liv og skæbne i tiden under det nybabylonske og persiske rige. Dette afsnit gennemgår de begivenheder, der ifølge Bibelen førte til grundlæggelsen af de judæiske samfund i Babylonien og Egypten, og de glimt af judæernes faktiske forhold, som vi trods alt kan ane bag de bibelske tekster. Der er ganske mange og forskelligartede skildringer af livet i det fremmede i de gammeltestamentlige skrifter. Fælles for dem er dog, at der oftest er tale om litterære gengivelser eller teologiske tydninger, som ikke altid stemmer overens med vores historiske og arkæologiske viden om oldtidens Mellemøsten.

Den bibelhistoriske ramme

Baggrunden for de judæiske samfund i Babylonien og Egypten er – ifølge Det Gamle Testamente – de babylonske erobringer af Judariget i begyndelsen af det 6. århundrede f.Kr. En del af judæerne blev ført med tilbage til Babylonien som krigsfanger, mens andre flygtede til Egypten og bosatte sig der.

Bibelforskere kalder ofte det 6. århundrede f.Kr. for 'eksiltiden' (597/587-539 f.Kr.), og centrale begivenheder i dette århundrede omtales flere steder i de gammeltestamentlige skrifter, navnlig i Anden Kongebog 24-25, Jeremias' Bog 37-44 og 52, Anden Krønikebog 36 og Ezras Bog 1-6. Der er enkelte kilder uden for Bibelen, som omhandler de samme begivenheder (se afsnit 2.1 og afsnit 2.2), og arkæologiske udgravninger har også bidraget med ny viden om forholdene i denne periode.

Alligevel forbliver de gammeltestamentlige tekster det vigtigste kildegrundlag for at skitsere omstændighederne omkring Judas fald og Jerusalems ødelæggelse. Som vi skal se, er de bibelske tekster dog langt fra nøgtern og objektiv 'historieskrivning', men snarere teologiske fortolkninger, der genfortæller historien med et bestemt ærinde. Et centralt motiv er, at den babylonske hær og dens konge Nebukadnesar optræder som Jahves redskab, og at ødelæggelsen af Jerusalem og 'eksilet' tolkes som Guds straf.

Babylonernes første erobring af Juda fandt sted i 597 f.Kr. (jf. 2 Kong 24,10-17). Efter Nebukadnesars korte belejring af Jerusalem overgav den blot attenårige kong Jojakim sig. Han og hans familie blev taget til fange og ført bort til Babylon sammen med embedsmænd, soldater og håndværkere. Dertil kom en større mængde krigsbytte i form af skatte fra templet. 'Hele' Jerusalem blev ifølge Kongebøgerne ført væk, og kun de fattigste blandt landbefolkningen blev efterladt tilbage. Babylonerne indsatte Sidkija, Jojakims farbror, som konge over Juda.

Babylonernes anden erobring, der resulterede i ødelæggelsen af Jerusalem, fandt sted ti år senere (jf. 2 Kong 25,1-21). Angrebet blev fremprovokeret af Sidkijas oprør mod Nebukadnesar

nogle år tidligere og førte til en seksten måneder lang belejring af byen med omfattende hungersnød til følge. Da babylonerne i løbet af sommeren 587 f.Kr. brød gennem murene, prøvede Sidkija at flygte, men blev fanget. Hans sønner blev halshugget for øjnene af ham, dernæst blev hans øjne stukket ud, og han blev ført væk i lænker til Babylon. Murene omkring Jerusalem blev revet ned, husene blev ødelagt, og templet blev tømt for rigdomme og inventar og brændt ned til grunden. Præster, embedsmænd og storbønder blev dræbt, og den resterende del af befolkningen blev ført bort som krigsfanger. Ligesom ved den første erobring blev kun de fattigste tilbage for at arbejde i vingårdene og på markerne. Den teologiske tydning af disse begivenheder er åbenlys i beretningen i Anden Kongebog: "Det var på grund af Herrens vrede, det gik Jerusalem og Juda sådan" (2 Kong 24,20). Ødelæggelsen forstås som Guds straf, sådan som den var blevet forudsagt længe inden på grund af folkets synd og brud på pagten.

Kongedømmet i Juda ophørte fra nu af med at eksistere. Nebukadnesar indsatte i stedet den babylonervenlige Gedalja som guvernør over regionen med hovedsæde i Mispá, ca. 15 km nord for Jerusalem (jf. 2 Kong 25,22-26; Jer 40,7-41,15). Gedalja blev dog myrdet efter et komplot, og ifølge den bibelske beretning flygtede en del judæere til Egypten af frygt for babylonernes hævn. En notits i Jeremias' Bog (52,28-30) oplyser, at babylonerne i 582 f.Kr. førte endnu en del af indbyggerne i Juda til Babylonien – formentlig som reaktion på mordet på Gedalja.

De bibelske tekster giver altså indtryk af, at befolkningen i Juda og Jerusalem over en periode på femten år blev tvangsflyttet til Babylonien i forbindelse med tre særskilte begivenheder i 597, 587 og 582 f.Kr. Det er dog muligt, at babylonerne også har ført judæere væk ved andre lejligheder, for angivelsen af tre omgange kan være udtryk for de bibelske forfatters måde at opliste og systematisere de historiske forhold på. Hvor mange der reelt er blevet forflyttet, er vanskeligt at sige. I Anden Kongebog nævnes ved den første erobring i 597 f.Kr. to runde tal, der i øvrigt ikke stemmer overens: henholdsvis 10.000 (2 Kong 24,14) og 8.000 (2 Kong 24,16). Til sammenligning har den omtalte notits i Jeremias' Bog en anderledes optælling: I første bølge i 597 f.Kr. angives 3.023 judæere, i 587 f.Kr. opregnes 832 personer fra Jerusalem, og i 582 f.Kr. nævnes 745 judæere, i alt 4.600 personer (Jer 52,28-30). Disse angivelser er dog af flere grunde usikre. Dels er det uvist, hvor meget hold i virkeligheden de har, dels er det muligt, at de 4.600 personer blot omfatter den mandlige del af befolkningen og ikke kvinder, børn og slaver. Måske vi historisk skal regne med, at 10.000-15.000 mænd og kvinder af judæisk oprindelse blev forflyttet til Babylonien i de første årtier af det 6. århundrede f.Kr.

Et andet spørgsmål er, hvordan forholdene så ud i Juda efter babylonernes hærgen. Anden Kongebog 25 giver indtryk af, at det gamle land efter flugten til Egypten stort set blev efterladt mennesketomt, mens den parallelle fremstilling i Anden Krønikebog 36 ligeledes tegner billedet af 'det tomme land', der ligger øde hen og hviler sig i 70 år. Arkæologiske fund tyder imidlertid på, at der fortsat levede mennesker i Juda, for eksempel i områderne nord for Jerusalem omkring Mispá. Der var dog en dramatisk nedgang i befolkningstallet, og man regner med et fald fra ca. 110.000 før babylonernes invasioner til måske mellem 15.000 og 40.000 personer i årtierne efter. Historisk set har der været flere forskellige årsager til dette fald: Nogle er døde i kamp eller af sult under de månedlange belejringer, andre er ført væk af babylonerne, mens andre igen er flygtet til nabolandene i Ammon, Moab og Edom eller har søgt tilflugt i Egypten.

Anden Kongebog slutter med en kort omtale af kong Jojakin, der i 562 f.Kr. angiveligt blev løsladt og fik lov at spise ved babylonerkongens bord (2 Kong 25,27-30). Løsladelsen skete altså mere end 35 år efter, at han var blevet ført til Babylon.

Af langt større betydning for de bibelske forfattere er dog perserkongen Kyros' erobring af Babylon i 539 f.Kr. I Det Gamle Testamente huskes denne konge som befrieren, der gav judæerne i Babylonien lov til at vende hjem og genopbygge templet i Jerusalem (2 Krøn 36,22-23; Ezra 1,1-4). Ifølge den bibelske fortolkning handlede Jahve gennem Kyros ved at vække perserkongens ånd og frelse sit folk ved hjælp af ham. Ezras Bog 1-6 beretter dernæst om en meget stor gruppe af judæere, som i samlet flok rejser tilbage til Juda for at genbefolke det gamle land. Listen i begyndelsen af dette skrift angiver et antal på ca. 42.000 mennesker. Der er dog intet i arkæologien fra denne periode, som understøtter det bibelske billede. Befolkningen i Jerusalem talte i den første tid under perserne måske blot 3.000 mennesker, der lige så vel kunne skyldes naturlig tilvækst som tilkomsten af grupper udefra. Historisk set må nogle af judæerne i Babylonien være vendt tilbage til Juda; men det drejer sig nok særligt om velhavende familier, præster og embedsfolk, som havde økonomiske interesser i området eller religiøse forpligtelser ved templet. Måske har der været tale om et par tusinde mennesker, og de er højst sandsynligt ikke vendt tilbage på én gang, men er kommet i bølger. Langt størstedelen af judæerne må være forblevet i de samfund i Babylonien og Egypten, hvor de et par generationer forinden var blevet bosat eller havde slået sig ned – det er netop nogle af dem, vi møder i de oversatte kilder i denne bog.

Sammenfattende må man sige, at der bestemt er nogle historisk korrekte oplysninger i det billede af 'eksiltiden', som den historiske litteratur i Det Gamle Testamente tegner. Den korte gennemgang har dog samtidig vist, at der er to forhold med hensyn til kildeværdien af de bibelske tekster, som man skal være særdeles opmærksom på.

For det første er beretningerne præget af en bestemt teologisk tydning af historien. Det gælder navnlig Jahves rolle i begivenhederne. Nederlag og bortførelse er således Guds straf over judæernes vedvarende synd og oprør, og Nebukadnesar optræder netop som Jahves dømsredskab, når han med sin hær ødelægger templet i Jerusalem og fører indbyggerne væk. På samme måde er befrielsen under Kyros udtryk for Jahves indgreb i historien. Tiden i eksilet er slut, og Jahve vil selv sørge for, at judæerne vender tilbage for at genopbygge og genbefolke 'det tomme land'.

For det andet afviger disse bibelske fortolkninger på flere punkter markant fra vores historiske og arkæologiske viden om perioden. Nebukadnesars erobringer af Juda skyldtes historisk set et ønske om at kontrollere de vestlige områder af riget og dermed styrke grænsen til stormagten Egypten. Juda lå ikke fuldstændig øde hen i tiden under babylonerne, fordi mennesker blev ved med at leve der, og Mispa – ikke Jerusalem – var formentlig et administrativt centrum for dem, der blev tilbage. Der var en meget langsom befolkningstilvækst, og der er ingen tegn på, at judæere i større tal vendte hjem under perserne. Efterkommere af de første bortførte og flygtninge kan være vendt tilbage i mindre bølger; men størstedelen forblev i Babylonien og Egypten.

To tolkninger af livet i det fremmede

Det Gamle Testamente rummer relativt få direkte oplysninger om tilværelsen blandt judæerne i Babylonien og Egypten. Til gengæld er der stribevis af tekster, som reflekterer over livet i det fremmede og orienteringen mod det gamle land. Der er faktisk forbløffende forskelligartede billeder på 'eksilet' i Babylon og modstridende syn på dets betydning og mulige ophør.

To mønstereksempler er Salme 137 og profeten Jeremias' brev til de bortførte i Babylon (Jer 29). Disse to tekster rummer ganske forskellige indstillinger til opholdet i Babylon, og de tydeliggør samtidig nogle af problemerne ved – ud fra bibelske tekster – at rekonstruere de historiske forhold.

Salme 137 er den mest berømte skildring af det babylonske eksil. Livet i Babylon forbindes med undertrykkelse og fangenskab, og salmens bevægende billedsprog er blevet synonym med almene eksilerfaringer:

Ved Babylons floder sad vi og græd, når vi tænkte på Zion;
i poplerne derovre hængte vi vore citere.
For vore fangevogtere krævede, at vi skulle synge,
vore plageåndere krævede glædessang: "Syng for os af Zions sange!"
Hvordan skulle vi kunne synge Herrens sange på fremmed jord?
Hvis jeg glemmer dig, Jerusalem, så gid min højre hånd må lammes;
gid min tunge må klæbe til ganen, hvis ikke jeg husker på dig,
hvis ikke jeg sætter Jerusalem over min højeste glæde.
(...)
Babylons datter, du ødelæggerske!
Lykkelig den, der gengælder dig den gerning, du gjorde mod os!
Lykkelig den, der griber dine spædbørn
og knuser dem mod klippen! (Sl 137,1-6.8-9)

Salmen er en kollektiv klage. 'Floderne' er formentlig de vandingskanaler, som de bortførte judæere blev sat til at grave for at kunne dyrke markerne, og tvangsarbejdet understreges af omtalen af 'fangevogtere' og 'plageåndere'. Babylon er ét stort fængsel, og det kollektive 'vi' græder og længes hjem til Zion, et poetisk navn for Jerusalem. De syngende skal dagligt tåle ydmygelser og er 'på fremmed jord' afskåret fra at udfolde deres religion. Bag den smertelige erfaring af håbløshed og tab af status fornemmer man en indebrændt vrede og spirende tørst efter hævn, og mange forskere antager af denne grund, at salmen er skrevet af nogle af de første judæere, som babylonerne førte væk fra Juda i 597 f.Kr.

Der er dog flere forhold, som taler imod, at Salme 137 skulle være en 'øjenvidneberetning' fra hverdagen langs kanalerne. For det første er der fortidsformen af verberne: Vi *sad*, vi *græd*, vi *hængte* vores instrumenter; sådan var det dengang, men måske ikke længere. For det andet er der perspektivet i de første linjer: Begivenhederne udspillede sig *derovre* i Babylon; men det er et sted, hvor man ikke længere opholder sig. Salmen fremstår dermed som en langt senere litterær 'erindring' om, hvordan livet *var* derovre – set i lyset af at man nu er 'hjemme' i Jerusalem igen. Salme 137 kan dermed ikke bruges til at sige noget sikkert om forholdene for de

første generationer af judæere i Babylonien. Derimod er den et fremragende eksempel på poetisk skaberkraft og teologisk refleksion, der med sine stærke billeder sætter ord på oplevelsen af rodløshed og fremmedgørelse – uagtet hvor og hvornår den er skrevet.

Jeremias' Bog 29 gengiver et brev, som profeten Jeremias angiveligt skrev til de bortførte i Babylon. Ifølge åbningen af kapitlet er vi i tiden kort efter Nebukadnesars erobring af Juda i 597 f.Kr. og bortførelsen af kong Jojakim og den judæiske overklasse. Jeremias befinder sig i Jerusalem, og i sit brev instruerer han dem derovre i, hvordan de skal forholde sig til den nye situation:

Dette siger Hæskarers Herre, Israels Gud, til alle de landflygtige, som jeg har ført bort fra Jerusalem til Babylon: Byg huse og bo i dem, plant haver og spis frugten fra dem; gift jer og få sønner og døtre, find koner til jeres sønner og gift jeres døtre bort, så de kan få sønner og døtre! Bliv flere derovre, ikke færre! Stræb efter lykke og fremgang for den by, jeg førte jer bort til, og bed til Herren for den; går det den godt, går det også jer godt. (Jer 29,4-7)

Formelt set er der tale om et udsagn fra Gud, som Jeremias videreformidler til de bortførte i Babylon. Forståelsesrammen er den samme som i Kongebøgerne, nemlig at det er Jahve selv, der ved hjælp af den babylonske hær har ført dele af sit folk i eksil. Budskabet er enkelt og helt anderledes end i den mørke Salme 137: Judæerne i Babylonien skal slå sig ned og integrere sig, for de skal ikke vende tilbage til Juda foreløbigt. De skal bygge huse og drive landbrug, og de skal gifte sig (muligvis med ikke-judæere), stifte familie og få masser af børn. De skal med andre ord leve et almindeligt liv. I modsætning til den fjendtlige indstilling i Salme 137 skal de bede til Jahve for værtslandet. For hvis det går Babylon godt, vil det også gå judæerne der godt.

Indledningen til brevet placerer det som nævnt i tidsrummet mellem de to babylonske erobringer i 597 og 587 f.Kr. Der er dog ingen garanti for, at teksten faktisk er skrevet på dette tidspunkt. Jeremias' Bog er som andre gammeltestamentlige profetskrifter blevet til over længere tid, og senere læsere og redaktioner har skrevet ældre ord om og tilføjet nye til den voksende tekstsamling. Reelt aner vi ikke, hvornår et kapitel som Jeremias' Bog 29 er blevet til, og det er muligt, at indholdet skyldes en senere tradition. Det er i denne sammenhæng interessant, at profetordet er formidlet via et *brev*. Kendetegnet ved et brev er ikke bare, at det kan bevæge sig over større afstande (fra Jerusalem til Babylon), men også over tid. Måske skal brevets reelle modtagere findes blandt de mange judæere, som blev boende i Babylonien i persisk tid, og som havde en interesse i, at deres tilværelse i diasporaen blev legitimeret af en autoritet som profeten Jeremias. Brevet rummer dermed ligesom Salme 137 en retrospektiv iscenesættelse af de første år under 'eksilet' – her i form af et idealbillede af normaltilværelsen under babylonerne og forbønnen for de lokale myndigheder.

Forskellige syn på diasporaen i Det Gamle Testamente

I en del gammeltestamentlige skrifter er de judæiske samfund i Babylonien og Egypten en blivende realitet. Der er generelt tale om litterære tekster, der ligesom Salme 137 og Jeremias' Bog 29 er mere interesserede i at *skabe* et bestemt billede af tilværelsen på afstand af det gamle land frem for blot nøgternt at *beskrive* den. Alligevel er der ret forskellige syn på livet i det fremmede, orienteringen mod Jerusalem og spørgsmålet om at vende tilbage.

Esters Bog, der udspiller sig ved det persiske hof, er blevet kaldt den mest diasporaagtige af al diasporalitteratur i Det Gamle Testamente. Juda eller det gamle land er næsten fraværende i fortællingen, og i stedet indtager den persiske hovedstad Susa rollen som centrum for judæerne, der nu lever spredt ud over det kolossale perserrige. Den eneste omtale af Jerusalem og Juda forekommer i den indledende beskrivelse af Esters fætter Mordokaj og hans baggrund (Est 2,5-7); men selv her er der blot tale om den geografiske lokalitet, som hans oldefar stammer fra, uden at Mordokaj har nogen følelsesmæssig eller religiøs forbindelse til dette sted.

Dette er anderledes i *Daniels Bog* 1-6. Skriftets fortællinger foregår ved hoffet i Babylon, hvor Daniel og hans tre venner prøver at balancere mellem at bevare hjemlandets traditioner og tilpasse sig forholdene i det nye land. Tilknytningen til Juda er åbenlys, og som eksempel beder Daniel til Gud tre gange om dagen med ansigtet vendt mod Jerusalem (Dan 6,11). Alligevel er der ingen åbenlys interesse i at vende tilbage. Daniels Bog er ligesom Esters Bog farverig og underholdende litteratur, der i fortællingens form bearbejder nogle af dilemmaerne ved at leve som judæer i det fremmede. Som fiktive og formentlig ret sene hoffortællinger indeholder de dog ikke mange socialhistoriske oplysninger.

Orienteringen mod Juda er påfaldende i *Ezras Bog* og *Nehemias' Bog*. Disse skrifter omhandler tiden under perserne, herunder genopbygningen af Jerusalems tempel og genskabelsen af samfundet i det gamle land efter babylonernes ødelæggelser. I flere omgange rejser judæere fra Babylon og Susa tilbage til Jerusalem for at tage initiativ til sociale reformer og forskellige byggeprojekter. Det judæiske samfund i Babylonien spiller altså en hovedrolle i ideologien bag Ezras og Nehemias' Bøger: Det er judæerne her, som har bevaret de autoritative traditioner, og som nu kan sende indflydelsesrige lederskikkelser tilbage til det udpinte hjemland for at påvirke religiøse og sociale forhold. Livet i det fremmede er desuden blevet et vilkår, for trods interessen i Juda bliver judæerne ved med at bo derovre. Selvom disse skrifter giver sig ud for at være historieskrivning, så er 'fortiden' dog gengivet ud fra et bestemt teologisk synspunkt, og historiciteten bag mange af beretningerne er ligeledes omdiskuteret.

Opfattelsen af forholdet mellem Juda og de judæiske diasorasamfund er markant anderledes i flere profetskrifter, navnlig *Esajas' Bog* og *Zakarias' Bog*. Her er der et entydigt fokus på Jerusalem, der også bestemmer, hvordan diasporaen bliver anskuet og bedømt. En central vision er, at alle judæere – hvor end de lever – på et tidspunkt skal vende tilbage og bosætte sig i Jerusalem. Et gennemgående teologisk motiv er Jahve, der selv samler sit spredte folk og genforener dem i sin hellige by. Denne forestilling findes for eksempel i *Zakarias' Bog*, hvor Jahve siger: "Jeg frelser mit folk fra Østens land og fra Vestens land, og jeg bringer dem hjem, så de kan bo i Jerusalem" (Zak 8,7-8). 'Østens land' og 'Vestens land' kan være Babylonien og Egypten, eller de to udtryk kan til sammen omfatte alle de steder, hvor der lever judæere. Under alle omstændigheder fremstår Jerusalem som verdens centrum, hvortil Jahves spredte folk skal strømme. Det er dermed en del af drømmen, at de judæiske samfund i det fremmede engang skal ophøre med at eksistere.

Der er lignende forestillinger i *Jeremias' Bog*, navnlig i kapitel 30-31; men derudover møder vi flere og ofte modstridende synspunkter i dette komplekse skrift. Som vi har set, er grundtonen i brevet til de bortførte, at man skal slå sig ned i Babylon. Et andet sted fremhæves de judæere, der blev ført væk i 597 f.Kr., ligefrem som 'de gode figner', der har fremtiden foran sig (Jer 24,1-10). 'De dårlige figner', som er bestemt til at gå under, er derimod dem, der er

forblevet i Juda eller flygtet til Egypten. Der er i det hele taget en påfaldende negativ holdning i Jeremias' Bog til den fremvoksende diaspora i Egypten, der i flere omgange fordømmes på det kraftigste (især Jer 44). Ikke desto mindre løber visionerne om den fuldstændige hjemvenden til Jerusalem som en rød tråd gennem skriftet, og det slutter med en intens opfordring til at flygte fra Babylon.

Den ydre ramme for *Ezekiels Bog* er eksilet i Babylon, hvor profeten Ezekiel skildres som en af de judæere, der i 597 f.Kr. blev ført væk af babylonerne. Skriftets univers er præget af en præstelig teologi, der ligesom Jeremias' Bog tolker eksilet som udtryk for Guds særlige udvælgelse af sit folk og dermed en ny begyndelse. Det gamle land skal ødelægges og renses, for at Jahves nye folk, judæerne i eksil, kan vende hjem og bosætte sig på ny. Billedligt talt skal deres døde kroppe rejse sig fra graven i det fremmede for at vende tilbage til Israels land (Ez 37,1-14). Mens profeten Ezekiel ifølge skriftet var aktiv blandt judæerne i Babylonien fra 593-571 f.Kr., så er perspektivet i udpræget grad orienteret i retning af Jerusalem, og mange af teksterne kan være kommet til i løbet af de følgende århundreder. Det gælder navnlig forestillingen om den store hjemvenden, genbefolkningen af det gamle land og planerne for det nye tempel (Ez 34-37; 40-48). Dele af profetbogen kan godt afspejle faktiske forhold for de første judæere i Babylonien, bl.a. geografiske stednavne og sociale strukturer. Langt hovedparten af skriftet er dog orakler og visioner, der i kraft af billedsprog og teologiske refleksioner prøver at komme overens med ødelæggelsen af Juda og formidle et nyt håb midt i den situation, som judæerne på dette tidspunkt befandt sig i.

Glimt af judæernes forhold i Babylonien og Egypten

Til trods for disse forbehold over for at bruge de gammeltestamentlige tekster til at rekonstruere den historiske virkelighed bag dem er det alligevel muligt at sammenstykke enkelte oplysninger om forholdene for de ældste judæiske samfund i Babylonien og Egypten.

Det er rimeligt at antage, at kong Jojakim og hans familie har levet ved eller omkring hoffet i Babylon (2 Kong 25,27-30; se også afsnit 2.2), og at judæiske håndværkere er blevet sat til at arbejde på babylonske byggeprojekter (2 Kong 24,14.16; 25,11). Flere af de bibelske karakterer er desuden tilknyttet hoffet: Daniel og hans venner oplæres som embedsmænd i Babylon (Dan 1,3-7.18-20), Mordokaj arbejder ved det persiske hof i Susa (Est 2,5.21), mens Nehemias er mundskænk for perserkongen (Neh 1,1); af disse er det dog formentlig kun Nehemias, som er en historisk person.

Der er en håndfuld henvisninger til geografiske lokaliteter i *Babylonien*, som med en enkelt undtagelse dog ikke kendes fra andre kilder. Gruppen omkring Ezekiel har levet i en landsby kaldet Tel-Abib (Ez 3,15), og profeten kaldes til sin opgave ved floden Kebar (Ez 1,1-3), måske identisk med Kabaru-kanalen, som er omtalt i en babylonsk kilde. Der må under alle omstændigheder være tale om en kanal øst for Eufratfloden, som er blevet anvendt til transport og afvanding af markerne (jf. Sl 137,1). Desuden nævnes floden Ahava (Ezra 8,15.21.31), som kan have ligget ved en by af samme navn. Andre landsbyer, hvori der må have levet judæere, er Tel-Mela, Tel-Harsha, Kerub-Addan og Immer (Ezra 2,59). I Ezras Bog nævnes også Kasijfa (Ezra 8,17), hvor der angiveligt har opholdt sig levitter og andre, som kunne gøre tjeneste i templet. Lokaliteten omtales som 'stedet' (*hammāqôm*), der på hebraisk kan være en betegnelse

for en helligdom eller et tempel; det er dog umuligt at afgøre på det sparsomme grundlag, som vi har.

Der er kun få glimt af judæerne i *Egypten*. Ifølge bibelsk tradition flygtede de derved af frygt for babylonerne (2 Kong 25,26; Jer 42,1-43,7) – en tradition, som stemmer overens med andre bibeltekster, der skildrer Egypten som et sted, hvor man i krisetider kan søge tilflugt (fx Abraham og Sara i 1 Mos 12 og Josef og brødrene i 1 Mos 37-50). Det er dog muligt, at mennesker fra Juda også tidligere har bosat sig i Egypten som handelsfolk eller soldater. Ifølge Jeremias' Bog var der judæiske samfund i Migdol, Takpankes og Nof i det nordlige Egypten og i landet Patros i det sydlige Egypten (Jer 43,7; 44,1; 46,14; jf. Es 11,11). Som nævnt er indstillingen i dette skrift til judæernes tilstedeværelse der meget negativ: De anklages bl.a. for religiøs synkretisme og for tilbedelse af 'Himmeldronningen', en gådefuld kvindelig guddom (Jer 44,7-10.15-19). Esajas' Bog omtaler også 'Sinims land' (Es 49,12), som må være identisk med oldtidens Syene, dvs. den by på Nilens bred, der lå lige over for Elefantine-øen.

I Babylonien har judæerne formentlig været organiseret efter familier eller 'fædrenehuse' (Ezra 1,5) og kan være blevet ledet af et råd af samfundets ældste (Jer 29,1; Ez 8,1; 14,1; 20,1.3). Der har tilsyneladende også været profeter (Jer 28,2-4; 29,21-22); men det er mere uvist, om præster og andre med tilknytning til Jerusalems tempel har levet sammen som en adskilt gruppe (jf. Ezra 2,36-54; 8,17).

Flere tekster omhandler kontakten mellem Juda og judæerne i Babylonien i form af breve (Jer 29; 51,59-64), flygtninge (Ez 33,21-22) eller grupper af rejsende (Neh 1,1-3). I nogle tilfælde medbringes der penge eller tempeludstyr til samfundet i Juda (Ezra 1,6; 2,69; 7,15-16; 8,30; Zak 6,10-11), og navnlig Nehemias rejser frem og tilbage for at løse forskellige problemer (Neh 2,1-10; 13,6). Ifølge de gammeltestamentlige tekster var det altså muligt at kommunikere mellem diasporaen og det gamle land.

Flere af judæerne fra Babylonien bærer babylonske eller persiske navne. Det gælder i særdeleshed Zerubbabel, kong Jojakins barnebarn, der er med til at genopbygge templet i tiden under perserne (Ezra 5,2; jf. 1 Krøn 3,17-19). Andre karakterer, der lever i det fremmede, har både et hebraisk og et babylonsk eller persisk navn. Daniel får tildelt det babylonske navn Beltshassar (Dan 1,7), mens Esters hebraiske navn er Hadassa (Est 2,7). Skikken med dobbeltnavne kendes også fra kilder uden for Bibelen (se afsnit 1.2).

Et par tekster omtaler bøn i retning af Jerusalem (Dan 6,11; jf. 1 Kong 8,48); men det er uvist, hvor udbredt denne praksis var. Det gælder også en mulig afstandtagen til i det fremmede at dyrke guddomme af træ og sten (Ez 20,32).

Det er en almindelig opfattelse blandt bibelforskere, at de judæiske samfund i Babylonien var med til at udvikle jødedommen, som vi kender den i dag. Det gælder for eksempel samlingen af Moseloven som autoritativ tradition, studier i skriften og udviklingen af synagogetjenesten. Ezra optræder for eksempel både som præst og toralærer (Ezra 7,1-10), og i Babylon studerer Daniel forfædrenes religiøse skrifter (Dan 9,1-2). I begge tilfælde må der dog være tale om senere traditioner, og antagelsen af, at store dele af de gammeltestamentlige tekster skulle være blevet samlet og redigeret blandt judæerne i Babylonien, beror på indirekte bevisførelse.

Ligeledes er det sandsynligt, at livet blandt ikke-judæere medførte en styrkelse af en række ydre tegn, som kunne hjælpe til at opretholde en bestemt judæisk identitet i det fremmede. Det er omskærelsen, sabbatten, en bestemt spisepraksis og modstanden mod blandede ægteskaber.

Historisk set er det dog vanskeligt at spore denne udvikling ud fra de gammeltestamentlige tekster. Intet sted nævnes omskærelsen eller markeringen af sabbatten i forbindelse med livet i Babylonien eller Egypten, og der er kun enkelte hentydninger til, at maden blandt andre folk skulle være 'uren' (Ez 4,13; Dan 1,8-16; jf. Hos 9,3). Spørgsmålet om blandede ægteskaber er dog et væsentligt tema i Ezras og Nehemias' Bøger. Forbuddet mod ægteskaber med fremmede kvinder skyldes især en frygt for, at judæerne skal blive opløst som gruppe og helt ophøre med at eksistere (Ezra 9-10; Neh 13). Det er dog ikke sikkert, at dette synspunkt har været enerådende. Flere af de gammeltestamentlige karakterer gifter sig med fremmede kvinder (fx Abraham), og to af de tekster, som vi i denne bog bringer i dansk oversættelse, er ægteskabskontrakter, hvor judæere gifter sig med henholdsvis en babylonsk mand (tekst nr. 6) og en egyptisk kvinde (tekst nr. 29).

Litteratur

Ahn, John

2011 *Exile as Forced Migrations. A Sociological, Literary, and Theological Approach on the Displacement and Resettlement of the Southern Kingdom of Judah*, De Gruyter.

Albertz, Rainer

2003 *Israel in Exile. The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, oversat af D. Green, Society of Biblical Literature.

Barstad, Hans M.

1996 *The Myth of the Empty Land. A Study in the History and Archaeology of Judah during the "Exilic" Period*. Scandinavian University Press.

Becking, Bob

2009 "In Babylon: The Exile in Historical (Re)construction", in: B. Becking et. al., *From Babylon to Eternity. The Exile Remembered and Constructed in Text and Tradition*, Equinox, 4-33.

Berlin, Adele

2021 "Exile and Diaspora in the Bible", in: H. R. Diner, ed., *The Oxford Handbook of the Jewish Diaspora*, Oxford University Press, 23-38.

Grabbe, Lester L.

2015 "The Reality of the Return: The Biblical Picture Versus Historical Reconstruction", in: J. Stökl & C. Waerzeggers, eds., *Exile and Return. The Babylonian Context*, De Gruyter, 292-307.

Liebermann, Rosanne

2025 *Ezekiels Bog*, Eksistensen.

Middlemas, Jill

2007 *The Templeless Age. An Introduction to the History, Literature, and Theology of the "Exile"*, WJK.

2022 "Exile, Migration, and Diaspora after the Fall of Jerusalem in the Sixth Century BCE", in: K. J. Dell, ed., *The Biblical World. Second Edition*, Routledge, 519-537.

Poulsen, Frederik

2020 “Daniel mellem to verdener: Diasporamotiver i Daniels Bog 1-6”, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 83, 22-40.

2023 *Ezras Bog & Nehemias' Bog*, Eksistensen.

1.2

Kilderne uden for Bibelen

Bibelens tekster om de første judæiske samfund i Babylonien og Egypten er rige på teologiske refleksioner, der på forskellig vis bearbejder tabet af det gamle land og prøver at komme til rette med livet i det fremmede. Til gengæld er der længere mellem nøgterne oplysninger om hverdagen blandt disse judæere, som kan give en mere nuanceret forståelse af den socialhistoriske virkelighed. Fundet af hundredvis af kilder i Babylonien og på Elefantine-øen i Egypten følger vigtige brikker til dette begrænsede billede. Det drejer sig om breve, ægteskabskontrakter, skatteoprævninger og handelsaftaler. Disse kilder fortæller deres egne historier og bidrager på den måde til at belyse aspekter af judæernes liv, som ikke er berørt i Det Gamle Testamente.

Der er især to gevinster ved at inddrage kilderne uden for Bibelen. For det første formidler de et sjældent indblik i almindelige menneskers dagligdag i oldtiden. Det drejer sig om administrative og økonomiske forhold, når de optog lån, betalte skat eller lavede forretninger med hinanden, og det drejer sig om sociale og juridiske forhold, når de giftede sig, købte hus, fordelte arv efter afdøde familiemedlemmer eller frigav slaver.

For det andet er disse kilder med til at udfordre det billede af jødedommen i disse århundreder, som vi finder i Det Gamle Testamente. De babylonske tekster er ganske vist tavse om judæernes kultur og religion; men Elefantine-teksterne er derimod ret unikke kilder til levnet religion blandt en gruppe judæere i det 5. århundrede f.Kr. Deres tekster tydeliggør, at der i denne periode var andre former for jødedom eller jahvedyrkelse, som adskilte sig fra den udgave, som vi møder i gammeltestamentlige tekster, navnlig i Ezras og Nehemias' Bøger.

Der er mere udførlige indledninger til kildematerialet i del 2 og 3, så i dette afsnit skal det alene handle om nogle overordnede temaer, som er fælles for de to tekstsamlinger. Det gælder forholdet til det babylonske og persiske overherredømme og vores muligheder for at identificere judæerne i materialet. Dernæst giver vi et rids af judæernes hverdag og religion ud fra de ikke-bibelske kilder, inden vi kort drøfter kildernes autenticitet og et etisk dilemma ved at bruge dem.

Under babylonerne og perserne

En vigtig ramme for at forstå judæernes tilstedeværelse i Babylonien og Egypten er den imperiale virkelighed i Mellemøsten i det 6. og 5. århundrede f.Kr. Alle kilderne uden for Bibelen stammer nemlig fra tiden under det nybabylonske rige (626-539 f.Kr.) og det persiske rige (550-331 f.Kr.), og judæerne var blot et blandt mange folkeslag, hvis liv og hverdag blev påvirket og formet af områdets skiftende magthavere.

At et større antal judæere overhovedet kom til Babylonien i begyndelsen af det 6. århundrede f.Kr., skyldtes kong Nebukadnesar 2. og hans ønske om at styrke sit rige (se afsnit 2.1).

Han drog på felttog mod vest for at konsolidere sin magt i Syrien-Palæstina, og nedkæmpelsen af lokale kongedømmer som Judariget skete med det formål at sikre kontrollen over rigets randområder. Samtidig resulterede felttogene i, at babylonerne førte befolkningsgrupper fra Syrien-Palæstina med tilbage til Babylonien for at skaffe arbejdskraft til større udviklingsprojekter. Samme praksis havde assyrierne i øvrigt benyttet i århundrederne forinden.

Denne periode i Mellemøstens historie er også kendt som Babylons lange 6. århundrede. Et frugtbart klima, politisk stabilitet og økonomisk vækst gav rige muligheder for, at det babyloniske imperium kunne blomstre. Der blev under Nebukadnesar 2. igangsat ambitiøse byggeprojekter, og anlæggelsen af kanaler og vandingssystemer skulle anspore øget handel og landbrug. Opdyrkningen af landbrugsarealer uden for hovedbyen Babylon krævede mennesker og arbejdskraft, og det er især i denne forbindelse, at judæere og mennesker fra mange andre steder blev tvunget væk fra deres hjem og ført til Babylonien.

Grundlaget for det babylonske rige var en landbrugsøkonomi med byg og dadler som de primære afgrøder, og hovedparten af de kilder, som nævner judæere, knytter sig til landbruget. De fleste af de bortførte judæere fungerede altså som fremmed arbejdskraft i underudviklede landområder. De blev bosat i selvstændige landsbyer som Judaby, opkaldt efter deres hjemegn Juda, og de blev fordelt på mindre jordlodder, som de kunne dyrke til gengæld for skat, tvangsarbejde og militærtjeneste. Ordningen må have haft karakter af et fæstebondesystem, for judæerne var hverken slaver eller frie. De var bundet til deres jordstykker og måtte ikke sælge dem; men de kunne relativt frit forpagte ud til anden side eller betjene sig af lejet arbejdskraft. I det følgende omtales denne ordning som *jord for ydelse*-systemet efter det tilsvarende engelske udtryk *land for service*. Andre judæere virkede derimod som handelsfolk eller blev som håndværkere, embedsmænd og soldater knyttet til den babylonske rigsadministration.

Ved perserkongen Kyros' erobring af den babylonske hovedstad i 539 f.Kr. udråbte han sig selv til konge af Babylon, og resterne af det babylonske rige blev fra nu af en del af det voksende perserrige. Kildematerialet tyder dog på, at judæernes tilværelse forblev stort set uændret under perserne. Det basale *jord for ydelse*-system fortsatte, blot med den ændring, at det nu var perserne, som opkrævede skat og organiserede tvangsarbejdet for de enkelte jordbesiddere. Størstedelen af kilderne til judæerne i Babylonien stammer faktisk fra tiden under perserne.

Kildematerialet i form af primært kontrakter, kvitteringer og gældsbreve giver det indtryk, at judæerne var velintegrerede i den babylonske og persiske landbrugsøkonomi. Samtidig er det vigtigt at være opmærksom på, at alle tekster er skrevet af babylonske skrivere. Vi hører ikke judæernes egne stemmer, og vores adgang til deres tilværelse i Babylonien går altså gennem professionelle skrivere i lokale og statslige administrationer. De glimt af deres liv, som vi får i kraft af materialet, rummer formentlig en yderligere skævhed: Judæerne dukker nemlig ofte kun op i teksterne, når de indgår forretningsaftaler eller er i så store økonomiske problemer, at de har brug for lån for at kunne betale skat eller få mad på bordet.

Med hensyn til kildernes ophav er situationen helt anderledes på Elefantine, fordi mange af de bevarede tekster er skrevet af judæerne selv og af professionelle skrivere med judæisk baggrund. Det gælder også de mange indskrifter på potteskår, som rummer korte dagligdags beskeder mellem forskellige mennesker. Her hører vi faktisk judæernes egne stemmer på tværs af

næsten 2.500 år. Mange af teksterne afspejler samtidig en tilværelse under det persiske overherredømme i Egypten, hvor det judæiske samfund på Elefantine fungerede som en persisk militærkoloni.

Efter indtagelsen af Babylon i 539 f.Kr. fortsatte de persiske erobringer af landområderne mod vest. Perserkongen Kambyses 2. indtog Egypten i 525 f.Kr. og blev kronet som farao. Efterfølgeren Dareios 1., der havde været Kambyses' spydbærer under felttoget i Egypten, lavede en større administrationsreform, hvor Perserriket blev inddelt i en række enheder kaldet satrapier. Et satrapi blev ledet af en satrap, der som vicekonge eller højtstående embedsmand havde ansvar for at inddrage skat, føre tilsyn med retsvæsenet og opretholde ro og orden.

Egypten var det satrapi, der lå længst mod vest, og samtidig det område i Perserriket, som var vanskeligst at kontrollere. I løbet af det 5. århundrede f.Kr. var der jævnligt egyptiske opstande, der forsøgte at nedkæmpe perserne og tage kontrollen tilbage. Et succesrigt oprør i 404 f.Kr. førte til en periode med over 60 års selvstændighed, før perserne i 342 f.Kr. genvandt magten over landet ved Nilen.

Af disse årsager var Egypten et af de mest militariserede satrapier i Perserriket, og det var netop behovet for militær tilstedeværelse, som forklarer eksistensen af et judæisk samfund på Elefantine. Samfundet kaldes i mange af teksterne for 'den judæiske garnison', og den holdt til i fæstningen på øen. Vi må derfor formode, at mange af judæerne var soldater i den persiske hær. Det er tydeligt i flere af teksterne, der omhandler konflikten med de egyptiske præster, at judæerne blev opfattet som repræsentanter for de persiske myndigheder (se 3.1).

Som medlemmer af militærkolonien må judæerne have været dybt indlejret i den sociale og politiske virkelighed i det persiskkontrollerede Egypten. Teksterne tegner et billede af, at judæerne boede her over flere generationer, giftede sig med lokale egyptere og levede et relativt almindeligt liv med arbejde, ægteskab og børn. Flere af de bevarede breve viser, at judæerne agerede inden for de administrative strukturer i det persiske rige. De var underlagt den persiske satrap over Egypten og under ham guvernøren i Sydlandet og den persiske kommandør for fæstningen. Judæernes tempel på øen kan også have fungeret som et lokalt center for inddrivelse af skat og organisering af arbejdskraft, og som soldater i den persiske hær er det langt fra sikkert, at de har været 'frie' til at gøre, som de ville. Muligvis har deres forhold til det persiske styre udfoldet sig på samme måde som i det *jord for ydelse*-system, der kendes fra den babylonske landbrugsøkonomi. Det vil sige, at judæerne ved den militære grænsepost på Elefantine er blevet tildelt en bunden, livslang opgave og er blevet pålagt skat og tvangsarbejde, men samtidig aflønnet i form af kornrationer og sølv.

Selvom judæerne selv hævder, at de var på øen før Kambyses' erobring af Egypten i 525 f.Kr., er det også muligt, at perserne reelt havde tvangsflyttet en del af dem derned og pålagt dem opgaver i rigets interesser. Ligesom de judæiske bønder i Babylonien var bundet til deres jordlodder i generationer, har judæerne måske været bundet til øen, og de har næppe kunnet forlade den, hvis de ville. Deres skæbne afhang i høj grad af det persiske styre. Det er derfor også sigende, at det judæiske samfund på Elefantine sandsynligvis ophørte med at eksistere, kort efter at det i 404 f.Kr. lykkedes egypterne at fordrive perserne og genvinde selvstændigheden.

Identifikationen af judæere

Man kan identificere judæere i teksterne fra Babylonien og Elefantine på to måder: enten ud fra forekomsten af den etniske betegnelse 'judæer' eller ud fra personnavne.

Den etniske betegnelse optræder især i omtalen af nogle af de steder, hvor judæerne levede. Al-Jahudu-teksterne nævner landsbyen Judaby eller 'judæernes by', som må være opkaldt efter de judæere, som babylonerne førte bort fra Juda og bosatte i landområderne sydøst for Babylon. Det er rimeligt at antage, at størstedelen af indbyggerne i denne landsby havde judæisk baggrund. Samfundet på Elefantine omtales talrige gange som 'den judæiske garnison', og enkelt-individer med tilknytning til dette samfund benævnes i kontrakter og juridiske dokumenter ofte som 'en judæer fra fæstningen på Elefantine'. Det er i øvrigt et karakteristisk træk ved mange af Elefantine-teksterne, at de involverede parter bestemmes ud fra deres etniske baggrund. Det gælder for eksempel judæere, aramæere, egyptere og mennesker fra det kaspiske område. Denne praksis forekommer langt mindre i de tekster fra Babylonien, som omtaler judæere. Et sjældent eksempel er listerne fra paladsarkivet i Babylon, der omtaler otte unavngivne 'judæere' (tekst nr. 3).

Når der ikke er oplysninger om etnisk eller geografisk herkomst, kan vi alene identificere judæerne ud fra deres personnavne. Det skyldes, at mange judæiske navne rummer en henvisning til Jahve. Sådanne *teoforiske* navne dannes efter formelen: [verbum/nomen] + [navnet på en guddom]. Et eksempel er mandsnavnet Hananja, der egentlig er en kort sætning: 'Jahve har vist nåde'. *Hanan-* kommer af verbet 'at vise nåde', mens *-ja* er en kortform af Jahve. Et andet eksempel er navnet Jonatan, der danner udsagnet: 'Jahve har givet'. *Jo-* henviser til en anden kortform af Jahve (på hebraisk *J^ho*), mens *-natan* kommer af verbet 'at give'.

Denne type personnavne var almindelige på semitiske sprog i oldtidens Mellemøsten. Den babylonske konge Nebukadnesar hedder på akkadisk *Nabû-kudurrî-ušur*, der betyder: 'O Nabû, beskyt min arving!'. *Nabû* er den babylonske guddom for skriverne, *ušur* kommer af verbet 'at beskytte', og *kudurrî* betyder 'min arving' eller 'mit afkom'. Et andet eksempel er babyloneren *Enlil-šumu-iddin* fra byen Nippur, som en del judæere i Babylonien var i kontakt med. Hans navn betyder 'Enlil har givet (mig) navn' – med henvisning til den babylonske guddom Enlil, der netop var guddom for Nippur.

Som regel er vi altså i stand til at identificere mennesker som judæere, når de benytter jahvistiske navne. Jahve var Judas nationalgud, og det er overvejende usandsynligt, at andre end judæere ville bære sådanne navne. Disse navne skiller sig dermed tydeligt ud, og henvisningen til Jahve gør det relativt nemt at finde frem til judæere i kilderne. Metoden bygger altså på antagelsen af, at personnavne kan bruges til at afsløre etnisk herkomst, og at der er en stærk forbindelse mellem mennesker med judæisk baggrund og benyttelsen af jahvistiske navne.

Det Gamle Testamente indeholder en lang række jahvistiske navne, navnlig i Jeremias' Bog 36-38 og i listerne i Ezras og Nehemias' Bøger. Disse forekomster er en hjælp til at identificere lignende navne i kilderne uden for Bibelen. I Elefantine-teksterne er identifikationen af judæere ofte ligetil, fordi teksterne er skrevet på aramæisk, og fordi gengivelsen af personnavne generelt er ret tæt på den hebraiske form i de gammeltestamentlige tekster.

I de babylonske kilder er identifikationen noget vanskeligere, fordi teksterne er skrevet på akkadisk. Her optræder henvisningen til Jahve enten først i navnet som *Jāhu-/Jāma-* eller sidst i navnet som *-Jāma/-Jāhu* (bemærk dog at *m* udtales som *v*). Et eksempel på det første er navnet

Jāhu-natanu, svarende til det bibelske Jonatan, og et eksempel på det sidste er navnet *Ḥanan-Jāma*, svarende til det bibelske Hananja. Gengivelsen af navnene på akkadisk er desuden baseret på lyd, dvs. sådan som en babylonsk skriver hørte navnet udtalt under udfærdigelsen af et dokument. Der var ingen standardisering i gengivelsen af jødæiske navne, og et navn som *Rapā-Jāma*, svarende til det bibelske Refaja ('Jahve har helbredt'), bliver i de bevarede tekster stavet på hele 19 forskellige måder! Et andet eksempel er kongenavnet Jojakin, der er gengivet så forskelligt som *Jajukin*, *Jakū-kinu* og *Jāma-kīn*.

I oversættelserne har vi valgt at respektere disse særegenheder (se afsnit 1.6). Navnene gengives derfor forskelligt alt efter grundsproget. For eksempel hedder judæere i Babylonien *Azar-Jāma* og *Šalam-Jāma*, mens de samme navne i materialet fra Elefantine gengives *Azarja* og *Shelemja*.

De enkelte personer i teksterne optræder typisk under deres navn efterfulgt af navnet på deres far: *Šidqī-Jāma*, søn af *Šillimu*, eller *Jedanja*, søn af *Gemarja*. I nogle af Elefantine-teksterne nævnes op til fire slægtled, og i en del babylonske tekster optræder også et egentligt familienavn i forbindelse med lokale babylonere. Et eksempel er babyloneren *Gūzānu*, søn af *Kiribtu*, efterkommer af *Ararru*, hvor *Ararru* ('Møller') er navnet på en gammel og respektabel babylonsk familie (tekst nr. 6). Babylonske skrivere nævnes undertiden også med et familienavn, for eksempel *Arad-Gula*, søn af *Nabū-šumu-ukīn*, efterkommer af *Amēl-Ea*.

Der er dog også eksempler på personer helt uden efternavn. Det drejer sig især om slaver. I et dokument fra Babylon omtales to slaver blot som *Nanā-biḫī* og *Abdi-Jāḫū* uden angivelse af navnet på deres fædre (tekst nr. 15). I flere dokumenter fra Elefantine kendes slavekvinden *Tapemet*, der i første omgang kun identificeres som judæeren Meshullams ejendom (tekst nr. 29 og 30); senere omtales hun dog som datter af Patu (tekst nr. 31).

Et andet interessant tilfælde er navngivningen af embedsmænd. I de babylonske tekster er det et velkendt fænomen, at ansatte ved hoffet eller administrationen bærer særlige navne. Et eksempel er det babylonske navn *Bēl-šar(ru)-uṣur*, der betyder 'O Bēl, beskyt kongen!' – Bēl eller 'Herre' henviser til guddommen Marduk. Navnet understreger altså loyalitet over for kongen. Dette navn er bevidnet i teksterne fra Judaby, og interessant nok optræder den samme person i andre tekster under navnet *Yāḫū-šar-uṣur*, dvs. 'O Jahve, beskyt kongen!' (tekst nr. 9). At den samme person således kendes under to forskellige navne, kan afspejle et forsøg på at tilpasse sig forskellige kulturelle sammenhænge (jf. Daniel og hans venner i Babylon; se afsnit 1.1).

Dette eksempel understreger dog to vigtige forhold og mulige fejlkilder. For det første: Vi kan kun med sikkerhed identificere judæere, når de bærer jahvistiske navne. Der må altså være et større antal judæere i materialet, som går 'under radaren', fordi vi ud fra deres navne simpelthen ikke er i stand til at bestemme dem som judæere. Vi ved fra samtidige tekster i Babylonien, at aramæiske navne var udbredte; men det er umuligt at sige, om der gemmer sig et menneske af babylonsk eller fremmed oprindelse bag disse navne. En del navne i kildematerialet bruges almindeligvis af mennesker fra Syrien-Palæstina, uden at vi dog kan skille judæere med sådanne navne ud fra mængden. I andre tilfælde kan vi kun bestemme identiteten på en given judæer, fordi vedkommende er i familie med nogle med jahvistiske navne. Det gælder for eksempel manden med det vestsemitiske navn *Ariḫ* (se afsnit 2.3): Hvis ikke to af hans sønner havde haft jahvistiske navne, ville vi aldrig have fået den idé, at Ariḫ skulle stamme fra

Juda. Eller manden med det vestsemitiske navn *Ahīqar* fra Al-Jahudu-teksterne (se afsnit 2.4): Hvis ikke vi kendte navnet på hans søn *Nīr-Jāma* ('Jahve er lys'), ville vi ikke vide, at han var judæer.

For det andet: Selvom bestemte navnetraditioner udtrykker en form for etnisk og kulturel kontinuitet, så skal man være forsigtig med ikke at overfortolke disse mønstre og deres betydning. Det gælder også i spørgsmål om identitet og villigheden til integration. Det er for eksempel nærliggende at antage, at nogle judæere af konservativ observans mere stædigt har holdt fast i det oprindelige hjemlands navnetraditioner og dermed har modsat sig assimilation. Andre judæere, som mere aktivt søgte at tilpasse sig den nye virkelighed, har måske givet deres børn babylonske navne, som ville lette deres adgang til prestigefyldte stillinger i samfundet. Disse tendenser kan ikke afvises; men man bør alligevel være påpasselig. I de fleste tilfælde har vi intet andet end selve navnet til at sige noget om det menneskes identitet, kultur og religion, som gemmer sig bag navnet. Et eksempel fra de babylonske tekster er judæeren *Gadal-Jāma* i et dokument fra 422 f.Kr. (tekst nr. 18). Han er formentlig sjette eller syvende generation efter de mennesker, der mere end 150 år tidligere blev ført væk fra Juda til Babylonien. Vi kan identificere ham som judæer i kraft af hans navn, svarende til det bibelske Gedalja ('Jahve er stor'); men intet i dokumentet siger noget som helst om denne mands kultur og religion. Vi kender kun hans navn.

Hverdag og religion

Kontinuiteten i brugen af jahvistiske navne over adskillige slægtled er et af tegnene på, at judæerne både i Babylonien og på Elefantine opretholdt en eller anden form for judæisk identitet i de nye omgivelser. Samtidig viser de bevarede administrative og juridiske dokumenter, at judæerne har været fuldt integrerede i de samfund, som de var en del af. Det har været en multietnisk virkelighed, hvor man i dagligdagen har været omgivet af andre sprog og kulturer. Judæerne i Babylonien har levet blandt mennesker fra Syrien-Palæstina og jævnligt været i kontakt med babylonere og persiske embedsmænd, mens judæerne på Elefantine har levet ved siden af aramæere, egyptere, babylonere og persere.

Det er rimeligt at antage, at judæerne over generationer har tilpasset sig disse forhold og udviklet deres kultur og religion i mødet med andre. Der er i hvert fald intet i kilderne, som tyder på, at de har haft forbehold over for at omgås mennesker af anden oprindelse, og i Babylonien er der talrige eksempler på judæere, som giver deres børn babylonske navne eller har forretningspartnere i Babylon og Nippur.

Nogle af teksterne fra Elefantine viser, at det judæiske samfund på øen var orienteret mod Juda (og Samaria) og i kontakt med den bredere omverden (tekst nr. 20 og 24-26). Der er dog ingen tegn på, at de havde forestillinger om på et tidspunkt at skulle 'vende hjem' til Jerusalem. Det samme gælder teksterne fra Babylonien, selv i tiden under perserne, hvor Bibelen ellers giver indtryk af, at judæerne fik tilladelse til at vende tilbage. Materialet bekræfter tværtimod, at judæerne fortsatte med at bo der i århundreder.

Kilderne fra Babylonien tegner et billede af forskellige geografiske og sociale kontekster. Mens nogle judæere boede i byer som Babylon og Sippar og ernærede sig som embedsmænd,

håndværkere eller handelsfolk, så levede størstedelen af dem på landet, for eksempel i landsbyen Judaby. De var underlagt det førnævnte *jord for ydelse*-system, hvor de fik stillet landbrugsarealer til rådighed mod at betale skat og udføre tvangsarbejde. Judæerne var som nævnt bundet til deres jordlodder, der gik i arv fra fædre til sønner, og de måtte ikke sælge dem. Alligevel kunne de relativt frit bortforpagte jord til anden side, hyre arbejdskraft og lave samarbejdsaftaler om pløjning og ølbrygning, så systemet har tilladt nogle muligheder for social mobilitet.

Vi har kun lidt viden om dagligdagen i de babylonske landsbyer. Lokalsamfundet har sandsynligvis været baseret på klan- og familiestrukturer, og flere af teksterne giver indtryk af, at judæerne var organiseret i enheder af ti jordlodder, der over for myndighederne blev repræsenteret af en talsperson. På Elefantine kender vi navnet på lederen af det judæiske samfund i slutningen af det 5. århundrede f.Kr. Han hed Jedanja og var formentlig præst. I et af dokumenterne optræder han som en af fem judæiske 'ejendomsbesiddere' på øen, som kan have udgjort et råd eller en gruppe af talsmænd (tekst nr. 26). Samtidig viser en liste over bidrag til templet, at samfundet har været organiseret ud fra familier (tekst nr. 28). En række skøder og hushandler giver også glimt af, hvordan det judæiske beboelseskvarter på øen må have set ud (se afsnit 3.2).

Interessant nok er adskillige af bidragsyderne i den omtalte liste kvinder, for eksempel Seraja, datter af Hosea. Elefantine-teksterne peger i det hele taget på visse rettigheder til kvinder. De kunne eje ejendom og havde ret til skilsmisse. Teksterne fra Judaby viser ligeledes, at kvinder kunne handle på vegne af deres mænd og optræde som garantier ved optagelse af lån. Flere af kilderne fra Babylonien og Elefantine er desuden ægteskabskontrakter, der giver indsigt i kvinders stilling ved indgåelse af ægteskab (tekst nr. 6 og 29). Kontrakterne sandsynliggør også, at blandede ægteskaber mellem judæere og mennesker fra Babylonien eller Egypten ikke var ualmindelige. Ifølge kilderne ejede judæere også slaver (tekst nr. 10, 15 og 29-30).

Som nævnt er alle kilderne fra Babylonien skrevet af babylonske skrivere. Judæerne har formentlig også skrevet tekster; men intet er bevaret. Det er anderledes på Elefantine, hvor mange af teksterne er skrevet af judæerne selv, og hvor der også er fundet to egentlige litterære værker: en aramæisk afskrift af en persisk kongeindskrift og en aramæisk udgave af fortællingen om hofmanden Akikar og hans ordsprog (se 3.3).

Med hensyn til spørgsmålet om religion er kildematerialet ret forskelligartet. Der er ingen kilder fra Babylonien, som direkte siger noget om judæernes religiøse liv. Der er ingen materielle levn og ingen omtale af officielle former for religion med tempel, kult, præster og fester. Fraværet af direkte vidnesbyrd udelukker dog ikke, at judæerne har haft et eller flere templer og helligsteder (jf. omtalen af Kasifja i Ezra 8,17). Almindelige judæere har højst sandsynligt udøvet forskellige former for privatreligion med bønner, hymner og ritualer i familien. Intet forhindrer, at man har haft et lille alter i landsbyen eller i baghaven til at foretage ofringer. De mange jahvistiske navne tyder på, at Jahve har været af særlig betydning. Judæerne har dog sikkert også dyrket andre guddomme, og en række personlige segl, som blev benyttet til at sikre gyldigheden ved udfærdigelsen af dokumenter, viser, at judæerne også benyttede babylonske og persiske motiver (tekst nr. 18). I flere af ægteskabskontrakterne sværges der ligeledes ved babylonske guddomme (tekst nr. 6).

Situationen på Elephantine er anderledes (se afsnit 3.1). Dels omhandler en hel del af teksterne religiøse forhold, dels hævder forskere at have fundet arkæologiske spor efter judæernes tempel på øen. Vi ved, at samfundet havde præster og tempeltjenere samt foretog forskellige former for ofringer. Judæerne fejrede tilsyneladende påske og/eller de usyrede brøds fest, uden at det dog er sikkert, at de kendte til fortællingen om Moses og udfrielsen af Egypten eller til de regler og traditioner i det hele taget, som vi i dag finder i Det Gamle Testamente. De kendte til sabbatten, selvom det er uklart, om den blev opfattet som en ugentlig hviledag eller en månefest. Uden tvivl var Jahu den vigtigste gud for Elephantine-samfundet, ligesom det må have været tilfældet for judæerne i Babylonien. Alligevel er der flere vidnesbyrd om, at de også ærede andre guddomme som Anat-Betel og Eshem-Betel, og i dagligdags beskeder velsignes modtageren både ved Jahu og ved den egyptiske guddom Khnum.

Kildeforfalskninger og etik

Forskere verden over betragter kilderne til judæerne i Babylonien og på Elephantine som 'ægte', dvs. at de stammer fra oldtiden. Selvom en del af de babylonske lertavler er fundet ved ukontrollerede udgravninger, så er det usandsynligt, at der skulle være tale om moderne forfalskninger; dels er det næsten umuligt at genskabe tavler af ler, som fremstår autentiske, dels kræver det en specialviden inden for akkadisk sprog og skriveteknik. Med hensyn til Elephantine-teksterne har der været diskussioner om enkelte detaljer i nogle af dokumenterne; men der er en bred accept blandt forskere af, at de fundne papyri og indskrifter på potteskår er 'ægte'.

Spørgsmålet om mulige kildeforfalskninger hænger sammen med, at vi i mange tilfælde ikke ved, hvor og under hvilke omstændigheder teksterne er blevet fundet. Allerede i begyndelsen af det 19. århundrede fik man kendskab til papyri fra Elephantine, formentlig fundet af lokale egyptere, og i løbet af århundredet dukkede en række håndskrifter op hos områdets antikvitethandlere. Interessen for papyri som handelsvare og samlerojekt var i disse år stigende, og navnlig britiske og amerikanske privatsamlere og andre excentrikere købte dem og bragte dem med tilbage til Vesteuropa og USA. Et eksempel er den amerikanske samler Charles Edwin Wilbour, som i 1893 erhvervede et større antal papyri, herunder teksterne fra judæeren Ananis familiearkiv (se afsnit 3.2); men først efter hans død blev dokumenterne overgivet til Brooklyn Museum og udgivet i 1953. De første autoriserede udgravninger på øen fandt sted fra 1904 og en række år frem. Tyske og franske arkæologer konkurrerede om at finde frem til de eftertragtede papyri og potteskår – desværre med det resultat, at de præcise steder for de enkelte tekstfund ikke blev registreret. De fleste af disse tekster blev dog udgivet umiddelbart efter, at de blev fundet.

Man fik kendskab til de babylonske tekster i sidste halvdel af det 19. århundrede i forbindelse med amerikanske, britiske og tyske udgravninger i nutidens Irak. I flere tilfælde foreligger der detaljerede rapporter med oplysninger om fundsted. Det er dog ikke tilfældet med Al-Jahudu-teksterne, som uden tvivl er de vigtigste kilder til judæerne i Babylonien. Teksterne er fundet ved ulovlige udgravninger i 1990'erne, smuglet ud af Irak uden godkendelse fra de lokale myndigheder og via mellemhånd og kriminelle netværk solgt til privatsamlere. Reelt er der altså tale om røveri og ulovligt videresalg af kulturgenstande. Disse omstændigheder rejser et etisk dilemma, som vi er opmærksomme på og gerne vil adressere.

På den ene side rummer disse tekster altså et unikt indblik i judæernes skæbne for 2.500 år siden. De er af stor betydning for forskere og oldtidshistorikere, og det billede af fortiden, som de er med til at skabe, er relevant for bibellæsere og den bredere offentlighed. På den anden side er offentlighedens interesse for dem med til at understøtte et ulovligt marked for uautoriserede udgravninger og smugling af mellemøstlig kulturarv. Udgivelsen af Al-Jahudu-teksterne i videnskabelige udgaver med moderne oversættelser, udstillinger af dem på museer og formidlingen af dem – som i denne bog – er kun med til at øge værdien af denne type materiale for smuglere og samlere. Som forskere er vi bekendt med denne problemstilling; men eftersom teksterne allerede foreligger i videnskabelige udgaver og derved er offentligt tilgængelige, har vi valgt at inkludere dem i denne kildeudgivelse.

Litteratur

Alstola, Tero

2020 *Judeans in Babylonia. A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE*, Brill.

Cornell, Collin (ed.)

2019 “Teaching Elephantine to Theological Students: A Round-Table”, *Scandinavian Journal of the Old Testament* 33, 277-297.

Granerød, Gard

2019 “Canon and Archive: Yahwism in Elephantine and Āl-Yāhūdu as a Challenge to the Canonical History of Judean Religion in the Persian Period”, *Journal of Biblical Literature* 138, 345-364.

Kratz, Reinhard G.

2015 *Historical and Biblical Israel. The History, Tradition, and Archives of Israel and Judah*, oversat af P. M. Kurtz, Oxford University Press. Især kapitlet “Between Elephantine and Qumran” (137-196).

Porten, Bezalel

2024 “Yahu and Its Cognates in Personal Names: The Problem of Yama”, in: G. Barnea & R. G. Kratz, eds., *Yahwism under the Achaemenid Empire. Professor Shaul Shaked in Memoriam*, De Gruyter, 373-378.

Rom-Shiloni, Dalit

2017 “The Untold Stories: Al-Yahūdu and or versus Hebrew Bible Babylonian Compositions”, *Die Welt des Orients* 47, 124-134.

1.3

Kildernes sprog og materialitet

Kilderne til judæerne i Babylonien og på Elefantine i Egypten stammer delvist fra den samme tidsperiode. Alligevel rummer de væsentlige forskelle med hensyn til sprog og måden at skrive på. Teksterne fra Babylonien er skrevet med akkadisk kileskrift på lertavler, mens teksterne fra Elefantine er skrevet med aramæisk konsonanttekst på papyrus eller potteskår.

Forskellene peger på to større skift med hensyn til kommunikation, som fandt sted i disse århundreder. For det første overtog aramæisk rollen som det internationale diplomatsprog i hele Mellemøsten – en rolle som akkadisk tidligere havde haft. Derved blev den komplicerede kileskrift langsomt erstattet af det mere enkle alfabetiske skriftsystem. For det andet holdt man gradvist op med at skrive på ler og gik over til mere fleksible materialer som papyrus og pergament.

Ulempen for os i dag er, at hvor lertavlerne har vist sig ganske modstandsdygtige over tid og derfor er blevet fundet i hundredtusindvis i det moderne Irak, så er holdbarheden af papyrus anderledes beskeden. Det er kun under exceptionelt tørre forhold som på øen Elefantine, at de sarte papyrustekster er blevet bevaret og ikke er rådnet væk. Disse forhold indebærer også, at hvis judæerne i Babylonien faktisk skrev hebraiske eller aramæiske tekster på papyrus, er chancerne for, at materialet har overlevet gennem årtusinder, nærmest lig nul.

De næste to afsnit indeholder en indføring i akkadisk kileskrift og aramæisk skrift på papyrus og potteskår med inddragelse af eksempler fra de oversatte kilder.

Akkadisk kileskrift

Akkadisk er et af de ældst kendte sprog i verden – kun overgået af oldtidens egyptisk og sumerisk. Det er ligesom hebraisk og aramæisk et semitisk sprog, men blev skrevet med kileskrift, primært på lertavler. Man har kendskab til to hoveddialekter, assyrisk og babylonsk, der fortrinsvist adskilte sig fra hinanden i udtalen. Fra omkring det 23. århundrede f.Kr., hvor Sargon 1. erobrede Sumer og grundlagde Det Akkadiske Rige, blev akkadisk det fremherskende sprog i Mesopotamien. I en længere periode fungerede det som et internationalt sprog på tværs af hele Mellemøsten; efter ca. 700 f.Kr. blev akkadisk dog gradvist fortrængt af aramæisk som datidens *lingua franca*. Det blev længe anvendt i litterære og religiøse tekster og i forretningsssammenhænge, og efter ca. 75 e.Kr. blev både akkadisk og dets skrifttegn glemt. Først i løbet af 1800-tallet blev det genopdaget gennem arkæologiske udgravninger og tydningen af kileskriften.

Akkadisk overtog kileskriften fra sumerisk, som ikke er et semitisk sprog – faktisk er det endnu ikke lykkedes at afgøre, hvilken sprogfamilie sumerisk tilhører. Oprindeligt var den sumeriske skrift en ren billedskrift, hvor hvert tegn repræsenterede et helt ord eller beslægtet begreb, og i den ældste periode er det ofte relativt let at se, hvad tegnene skal forestille og dermed

betyde. Med tiden udviklede tegnene sig imidlertid, og i senere perioder er der ikke nogen direkte forbindelse mellem et tegns form og betydning. Det var nemlig vanskeligt at tegne de 'naturtro', genkendelige billedtegn med rundede linjer på de fugtige lertavler, som man skrev på, og derfor blev tegnene gradvist mere stiliserede og abstrakte og kom til at bestå af kileformede, lige streger, der var nemmere at prente ind i leret. Tidligt i deres udvikling blev tegnene desuden roteret 90 grader mod uret. Dette eksempel viser, hvordan et tegn, der oprindeligt forestillede et hoved og repræsenterede det sumeriske ord for 'hoved', udviklede sig i forskellige perioder i både den assyriske og babylonske udgave af akkadisk (fig. 1).

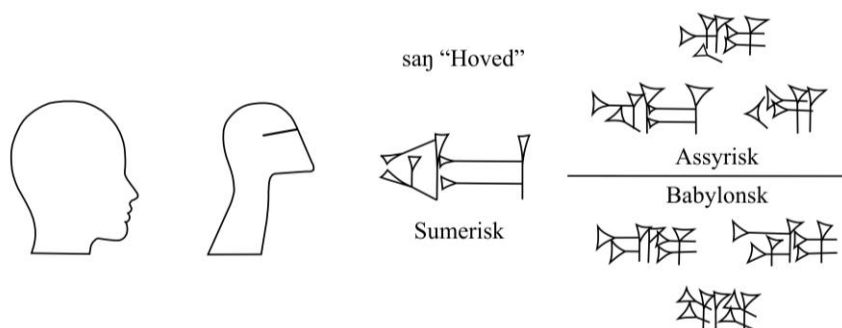

Fig. 1. Udviklingen af kileskriften fra sumerisk til akkadisk.

Med tiden udviklede skriftsystemet sig desuden i retning af at være en stavelsesskrift. Det betyder, at et tegn ikke nødvendigvis repræsenterer et helt ord (*logogram*), men kan betegne forskellige typer af stavelser (*syllabogram*; vokal, vokal-konsonant, konsonant-vokal, konsonant-vokal-konsonant). Ofte har det samme tegn flere forskellige stavelsesværdier, og omvendt kan den samme stavelse i nogle tilfælde udtrykkes med flere forskellige tegn. Nogle tegn optræder desuden som såkaldte determinativer, der blot markerer, hvilket generelt betydningsområde et andet ord hører til (fx om det er navnet på en by eller noget, der er lavet af træ).

Den sumeriske indflydelse på akkadisk handlede ikke kun om skriftsystemet, men omfattede også påvirkning af sprogets struktur og ordforråd. Da akkadisk senere spredte sig i hele Mellemøsten, blev sproget udsat for ny påvirkning i form af låneord fra andre sprog. Den voksende betydning, som aramæisk med tiden fik, smittede også af på akkadisk, og der er hyppige forekomster af aramæiske låneord i administrative og forretningsmæssige tekster. Det gælder også i de tekster, der omhandler judæere i Babylonien.

Professionelle skrivere

De bevarede tekster fra oldtiden, som er skrevet på akkadisk, er dels administrative dokumenter, kvitteringer og kontrakter, dels religiøse, litterære og videnskabelige tekster. En særlig type, som udgør en betydelig del af de samlede tekstfund, er de såkaldte 'skoletavler', altså tekster som er lavet under oplæringen til skriver.

Uddannelsen til skriver var en central del af det administrative og religiøse samfund i Mesopotamien. Skolerne, som på akkadisk hed *bīt tuppi* ('tavlehuset'), var dog ikke tilgængelige

for alle grupper i samfundet, men fortrinsvist for sønner af overklassen og de præstelige familier. Undervisningen omfattede både sumeriske og akkadiske tekster, og skrivefærdigheder blev opøvet ved at kopiere øvelsestekster og systematisk gengive de forskellige tegn. Der var bl.a. fokus på en korrekt gengivelse af babylonske egennavne og en række standardformuleringer, som blev benyttet ved udfærdigelsen af kontrakter og juridiske dokumenter.

Uddannelsen bestod af fire 'klassesetninger', hvor eleverne efterhånden blev introduceret til mere kompliceret grammatik og vanskeligere tekster. Det var dog ikke altid, at de babylonske familier havde råd til den fulde og dyre uddannelse af deres børn. Antallet af 'klassesetninger', som eleven nåede at gennemføre, afgjorde, hvilken type skriveropgaver vedkommende senere kunne varetage. De, der gennemførte den fulde uddannelse, fik oftest arbejde ved rigsadministrationen eller tempelinstitutionerne. Elever, der kun gennemførte de lavere niveauer, blev derimod sat til at udføre almindeligt administrativt arbejde. Det var typisk disse skrivere, der udfærdigede kontrakter, handelsaftaler og lignende. Denne type tekster blev som regel udfærdiget efter diktat, hvilket kunne medføre alternative stavemåder og fejl.

De skrivere, der for eksempel virkede blandt judæerne i Judaby, var alle babylonere og har formentlig kun gennemført de laveste 'klassesetninger'. Antageligvis er de blevet uddannet i Babylon, Nippur eller Borsippa og er så blevet sendt ud på landet for at udføre basale administrative opgaver. Der er markant flere stavfejl i teksterne fra Judaby end i sammenlignelige tekster fra de større byer. De lokale skrivere har altså næppe været blandt de dygtigste eller bedst uddannede og er måske netop derfor endt i disse 'udkantsområder'. Det er dog uvist, om skriversne opholdt sig i landsbyerne permanent. Muligvis var de kun til stede i de perioder i løbet af året, hvor der var størst behov for at udfærdige kontrakter og lånebeviser, for eksempel i forbindelse med høsten.

Ler som lærred

Oldtidens mennesker i Mesopotamien skrev ikke kun på ler. Der er fundet utallige inskriptioner skrevet på sten og monumenter, især kongelige indskrifter, og på guld, sølv og voksbelagte træplader. Leret var dog det foretrukne materiale, fordi det var let tilgængeligt og slidstærkt.

En vigtig del af skriveruddannelsen var også læren om, hvordan man forberedte leret til udformningen af lertavler. Tavlerne blev fremstillet af vådt ler og udformet i rektangulære eller kvadratiske former. Selve kvaliteten af leret var yderst vigtig, fordi tavler lavet af almindeligt ler let smuldrede væk og derved ikke kunne opbevares over længere tid.

Fremstillingen af lertavlerne var forholdsvis enkel. Leret blev hentet fra de naturlige aflejringer langs floderne Eufrat og Tigris og blev 'renset' for eventuelle urenheder, som kunne forårsage krakelering i tavlerne. Dette blev gjort ved at ælte leret, formentlig i et kar med vand, hvilket fik urenheder såsom sand, småsten og planterester til at synke til bunds eller flyde oven på vandet. På den måde sikrede man, at leret havde en elastisk konsistens og var uden luftbobler, så man havde et rent lærred at skrive på. Leret blev så fladet ud til den form og størrelse, som skriveren ønskede. Den gennemsnitlige størrelse på lertavlerne varierede alt efter funktion. De var dog typisk forholdsvis små, mellem 5 og 8 cm i bredden, dvs. omtrent som størrelsen på en tændstikæske. Det var vigtigt, at tavlens kanter blev udjævnet, da dette gjorde dem lettere at håndtere under skrivning og nemmere at opbevare.

Når udformningen af en tavle var ovre, og mens leret stadig var blødt, blev indskriften trykket ind i leret på alle sider og kanter af tavlen. Det foretrukne skriveredskab til dette formål var den såkaldte 'stylus' eller griffel. Det lille skriveredskab var hovedsageligt fremstillet af siv eller træ, og den trekantede spids af stylusen blev brugt til at trykke kileskriften ind i leret. Redskabet blev holdt næsten helt stille, sædvanligvis i højre hånd, mens skriveren holdt selve lertavlen i venstre hånd og bevægede den for at skabe de rette vinkler på kilerne. Til at begynde med blev kilerne skrevet i lodrette linjer eller kolonner, arrangeret fra højre mod venstre, eller i vandrette bånd fra højre mod venstre. Denne skrivemåde blev dog senere erstattet af en praksis, hvor kilerne blev påført leret i vandrette linjer fra venstre mod højre, dvs. samme læseretning som på dansk. De babylonske skrivere anvendte primært stylusen i deres daglige arbejde, men kendte også til blæk og stempler.

Fig. 2. Forsiden af Kyros-cylinderen, udstillet på British Museum.

Når teksten var udfærdiget, blev tavlerne lagt til tørre i solen i op til flere dage. I nogle tilfælde blev tavlerne brændt for at hærde dem bedre. Dette skete ofte ved affattelsen af religiøse tekster eller kongelige beretninger, som skulle opbevares i større samlinger som assyrerkongen Assurbanipals berømte bibliotek i Nineve. Et eksempel på en officiel babylonsk tekst er Kyros-cylinderen, som beretter om perserkongen Kyros 2.s erobring af Babylon i 539 f.Kr. (se tekst nr. 2). Den har form som en tønne og måler 23 cm i bredden og 10 cm i diameteren (fig. 2).

Et andet eksempel på en lertavle med akkadisk kileskrift er den ældste af teksterne fra Judaby, som stammer fra 572 f.Kr. (se tekst nr. 8). Den måler blot 4 cm i højden og 5,3 cm i bredden og har en tykkelse på ca. 1,5 cm. Ved at bruge alle sider af lerklusten har skriveren alligevel fået plads til hele 18 linjers tekst, der omhandler en udveksling af korn mellem to babylonere. Bagsiden af lertavlen rummer i den næstnederste linje en omtale af 'judæernes by', et andet navn for Judaby (fig. 3). På den venstre ende af tavlen er der i øvrigt indprentet tre

aramæiske bogstaver, som måske er tilføjet som et mærke i forbindelse med arkivering af tavlen.

Fig. 3. Bagsiden af en lertavle fra 572 f.Kr., der omtaler 'judæernes by'.

Gyldigheden af administrative og juridiske dokumenter

Ved administrative dokumenter, kontrakter og breve blev der til tider anvendt en ler-konvolut som forsegling. Konvolutten blev påført ved at 'pakke' den tørre lertavle ind i et tyndt lag blødt ler, som blev formet omkring den. Til at forsegle konvolutten blev der anvendt et såkaldt cylindersegl eller rullesegl, som efterlod et aftryk hen over leret. Forseglingen sikrede gyldigheden af et dokument, idet det ikke ville kunne åbnes uden at ødelægge konvolutten.

Oplistningen af vidner er et essentielt element i mange administrative og juridiske dokumenter. Det gælder også for de fleste af de 19 babylonske tekster, som i denne bog er oversat til dansk. Tilstedeværelsen af vidner var en garanti for gyldigheden af en given kontrakt eller aftale, og både de involverede parter og uafhængige personer kunne fungere som vidner. Også skriveren, som udfærdigede dokumentet, blev almindeligvis regnet blandt vidnerne.

En anden måde til at sikre gyldigheden af et dokument og identiteten af de nævnte vidner var brugen af segl, især cylindersegl, som blev presset og 'rullet' direkte ned i den fugtige ler. Brugen af segl kan spores tilbage til sumererne i det 3. årtusinde f.Kr. De tidligste segl havde enkle designs, men blev over tid mere kunstneriske og detaljerede. Motiverne kunne være afbildninger af en eller flere guddomme, samlet ved banketter, eller såkaldte 'dyrescener', hvor en heroisk figur kæmper mod frygtindgydende rovdyr (se gengivelsen af judæeren Gadai-Jāmas segl i tekst nr. 18). Derudover var der ofte indgraveret navn og profession på seglene, for eksempel navnet på seglets ejer eller navnet på hans familie.

At kontrakter og administrative tekster var skrevet på sådanne små lertavler, gjorde, at de var lette at opbevare og transportere. I mange tilfælde blev der udarbejdet kopier af de relevante dokumenter til alle involverede parter, især i forbindelse med juridisk bindende aftaler eller handler (se tekst nr. 15). Dette skete for at mindske risikoen for uenigheder om aftalens betingelser.

Langt de fleste dokumenter indeholder en tilføjelse af et notat, der angiver, hvor tavlen er udfærdiget og hvornår. Dertil slutter en del tekster med en kort opsummering af tavlens indhold, som muligvis har været brugt i forbindelse med arkivering.

Aramæiske papyrustekster

Når judæerne på Elefantine skulle kommunikere skriftligt med hinanden eller med omverdenen, gjorde de det på aramæisk. Dette sprog hører ligesom hebraisk og arabisk til den vestsemitiske gruppe inden for den store semitiske sprogfamilie, mens det østsemitiske akkadisk er en noget fjernere slægtning.

Aramæisk er tidligst bevidnet i inskriptioner fra tiden omkring år 900 f.Kr., og det benyttes i dag stadig i forskellige varianter af omkring en million mennesker, primært i Syrien, Tyrkiet, Iran og Irak. I de ældste perioder var aramæisk forholdsvist ensartet med visse geografiske og kronologiske variationer; men i løbet af sprogets næsten 3.000 år lange historie er der sket store forandringer med det. Alle sprog udvikler sig løbende, og det gælder selvfølgelig også aramæisk, der langsomt forgrenede sig i dialekter. Med tiden kom de enkelte dialekter til at afvige så meget fra hinanden, at man i nogle tilfælde må betragte dem som selvstændige sprog. De forskellige nutidige udgaver af aramæisk er desuden blevet påvirket af de større sprog, de har været omgivet af (som arabisk og kurdisk).

De ældste aramæiske inskriptioner stammer fra de nordøstlige og centrale dele af nutidens Syrien, hvor aramæernes oprindelige kerneområde må have ligget. Allerede i den tidligste periode, hvor sproget kaldes 'oldaramæisk' (ca. 900-700 f.Kr.), findes der dog også aramæiske inskriptioner fra andre områder, bl.a. i Mesopotamien. Sproget gik med tiden fra blot at være aramæernes sprog til at blive det dominerende sprog i hele Mellemøsten. For assyrerne, babylonerne og perserne fungerede aramæisk som administrationssprog og fælles kommunikations-sprog i de skiftende storrigter. Fra ca. år 700 f.Kr. og helt frem til ca. 200 f.Kr. bruger man derfor gerne betegnelsen 'rigsaramæisk' om denne relativt standardiserede sprogform.

De aramæiske tekster fra Elefantine hører til denne rigsaramæiske periode. Og faktisk stammer langt de fleste bevarede rigsaramæiske tekster ligesom Elefantine-teksterne fra Perserrikets tid. Det meste af det materiale, der har overlevet, er fundet i den egyptiske del af riget, og her udgør teksterne fra Elefantine en betydelig og meget betydningsfuld del. De har haft stor indflydelse på udforskningen af aramæisk, ikke mindst fordi de indeholder et bredt udvalg af teksttyper og stilarter med både officielle, formelle skrivelser, private beskeder af mere hverdagsagtig karakter, kontrakter og lister, samt egentlige litterære værker.

I den periode, hvor aramæisk blev almindeligt udbredt i Mellemøsten, blev det også et jødisk sprog, der med tiden kunne konkurrere med og ligefrem fortrænge hebraisk. I Det Gamle Testamente kan der spores en del aramæisk indflydelse både i ordforrådet og på det grammatiske område, og to af skrifterne indeholder længere passager, der er skrevet på aramæisk, nemlig Ezras Bog (4,8-6,18 og 7,12-26) og Daniels Bog (2,4-7,28); desuden indeholder Jeremias' Bog et enkelt vers på aramæisk (10,11). Ezra regnes sprogligt som rigsaramæisk, og indholdsmæssigt giver dette også god mening, da der primært er tale om gengivelser eller efterligninger af officiel korrespondance mellem personer i Jerusalem og perserkongen.

De aramæiske dele af Daniels Bog, det yngste skrift i Det Gamle Testamente, kategoriseres derimod som hørende til den følgende periode i sprogets udvikling: 'middelaramæisk', ca. 200 f.Kr. til 200 e.Kr. Til samme periode henregnes også de ca. 15 procent af Dødehavsrullerne fra Qumran, som er skrevet på aramæisk. Jøders brug af sproget i disse århundreder er også bevidnet i de aramæiske oversættelser af Det Gamle Testamente (*targumer*). I den følgende

‘senaramæiske’ periode fortsætter den jødiske brug af aramæisk, bl.a. i Talmud og udlægninger af gammeltestamentlige tekster (*midrash*).

Aramæisk på Elefantine – og hebraisk?

På Elefantine skrev judæerne altså aramæisk. At dømme ud fra det materiale, der har overlevet, skrev de *kun* aramæisk, for der er ikke fundet nogen tekster på hebraisk. Aramæisk benyttes ikke bare i mere officielle skrivelser til og fra myndighederne, men også i kontrakter og mindre beskeder, der sendes internt mellem judæere. Som forventeligt med et internationalt sprog som aramæisk er der en del låneord i dokumenterne, primært fra persisk og dernæst akkadisk, der som nævnt tidligere havde indtaget den rolle som *lingua franca*, som aramæisk med tiden overtog.

Indflydelse fra hebraisk er der imidlertid kun lidt af, når man ser bort fra personnavne (se nedenfor). Man har identificeret nogle få låneord, der stort set alle er af religiøs karakter. De mest oplagte eksempler er ‘sabbat’, ‘afgrødeoffer’ og ‘påske’; men selv disse ords hebraiske ophav er der tvivl om blandt forskere. Egentlig påvirkning af selve sprogets form og struktur lader der heller ikke til at være tale om. Brugen af aramæisk i dagligdags kommunikation peger på, at judæerne også *talte* aramæisk med hinanden og altså ikke hebraisk eller ‘judæisk’, som sproget kaldes i Det Gamle Testamente (2 Kong 18,26; Neh 13,24). Det gælder også i den daglige omgang med de mange mennesker fra andre folkeslag som egyptere, persere og babylonere, som judæerne på Elefantine levede side om side med. I sådanne forbindelser har man naturligt måtte benytte det internationale sprog aramæisk. Selvom der ingen direkte vidnesbyrd er om oldtidens talte sprog, kan man alligevel indirekte udlede noget om sprogsituationen. Forskere har nemlig analyseret sproget i de forskellige dokumenter og fundet en vis variation, primært mellem de mere officielle skrivelser og de mere hverdagsagtige. Især i sidstnævnte er der eksempler på stavemåder, der må afspejle lydlige udviklinger i et talt sprog; disse iagttagelser underbygger tesen om, at Elefantine-judæernes dagligdags sprog var aramæisk.

Om nogle af judæerne på Elefantine også kunne tale og/eller læse hebraisk (fx i forbindelse med gudsdyrkelsen i templet), ved vi ikke. En stor del af judæernes navne har hebraisk baggrund; men det siger ikke noget om, hvorvidt de mennesker, der hed sådan, også beherskede sproget.

Aramæisk skrift på papyrus og potteskår

Aramæisk skrives ligesom hebraisk med en konsonantskrift, der oprindeligt stammer fra det gamle Fønikien. Den konkrete form, som bogstaverne har i Elefantine-teksterne, afviger dog visuelt fra den form, man plejer at se, hvis man læser hebraisk i moderne trykte udgaver (se billeder nedenfor).

Skriveretningen er fra højre mod venstre, og vokaler angives kun i de få tilfælde, hvor enkelte af konsonantbogstaverne under bestemte forhold markerer en vokallyd. Det er en af grunden til, at nogle ord og bøjningsformer kan være flertydige; men konteksten vil typisk hjælpe læseren til den rette tolkning. Eftersom en del af de bevarede tekster er meget fragmentariske, og konteksten derfor af og til mangler, kan det alligevel ofte være vanskeligt at hitte ud af

meningen for en nutidig fortolker. Desuden ligner nogle af bogstaverne hinanden temmelig meget – især kan *d* og *r* ofte knap skelnes fra hinanden.

Generelt er der ingen tegnsætning eller opdeling af sætningerne. Kun i ordsprogene i Akikar-teksten sættes der ofte et slags kryds, der markerer, at et ordsprog slutter, og et nyt begynder (se tekst nr. 33). Når der optræder talord i teksterne, skrives de typisk ikke ud som egentlige ord, men betegnes ved hjælp af særlige talsymboler som streger og andre tegn.

Teksterne fra Elefantine er skrevet med blæk enten på papyrus eller på potteskår. Mens man i Babylonien skrev på lertavler, er det papyrus, der er det karakteristiske egyptiske materiale at skrive på. Papyrusplanten (*cyperus papyrus*) voksede i stort tal ved Nilen, hvor den trivedes i de våde, sumpede områder – som der står i Jobs Bog: “Kan papyrus gro, hvor der ikke er sump? Kan nilgræs vokse, hvor der ikke er vand?” (Job 8,11). I det gamle Egypten blev planten brugt til mange forskellige ting, for eksempel til fremstilling af sandaler, kurve og reb, og dele af den kunne også spises, hvis man bagte dem i en meget varm ovn, fortæller den græske historiker Herodot.

Fra omkring år 3.000 f.Kr. kender man til brugen af papyrusplanten til fremstilling af skrivemateriale. Hvordan det foregik, findes der en beskrivelse af i den romerske forfatter Plinius den Ældres store naturhistoriske værk. De lange, op til fem meter høje stængler blev høstet, hvorefter toppen med den karakteristiske blomsterskærm samt bunden blev skåret fra, og det yderste lag af stænglerne blev fjernet. Så blev stænglerne skåret i mindre stykker, og hvert stykke blev skåret i tynde, smalle strimler. Disse strimler lagde man ved siden af hinanden i lodrette baner, så de overlappede en smule. Oven på dette lag lagde man så et andet lag af strimler, denne gang i vandrette baner, igen med en smule overlap mellem de enkelte strimler. Derefter bankede og pressede man strimlerne, hvorved deres naturlige safter fik dem til at hænge sammen.

Efter tørring skulle overfladen gøres glat med en sten, og når man så havde skåret det pænt til i kanterne, havde man et fint papyrusark. Flere ark kunne klistres sammen til lange ruller, og når en skriver skulle bruge noget at skrive på, kunne han så skære det af i den ønskede størrelse. Papyrus blev også eksporteret fra Egypten og blev brugt mange steder; men det er primært i Egypten, at der er bevaret papyrusdokumenter. Det skyldes det særlige klima i området, der gør, at materialet har haft mere gunstige overlevelseschancer end de fleste andre steder.

De aramæiske papyrusdokumenter fra Elefantine er af forskellig størrelse. Bredden er mellem 22 og 33 cm, mens højden varierer mere afhængig af indholdet. Det såkaldte ‘påskebrev’ (tekst nr. 20) måler eksempelvis 28 cm i bredden og 10,5 cm i højden, mens brevet om genopbygning af judæernes ødelagte tempel (tekst nr. 24) er 32 cm bredt og 24,5 cm højt. De fleste tekster er dog bevaret i mere eller mindre fragmentarisk form; derfor er det ikke altid lige let at forestille sig størrelsen på det oprindelige dokument. På nogle dokumenter er der kun skrevet på den ene side, på andre er bagsiden også taget i brug. På kontrakter ser man ofte, at der på bagsiden, dvs. ydersiden, når dokumentet var rullet sammen, står en slags sammenfatning af indholdet, så man lettere kunne finde det rette dokument i sit arkiv, og så er dokumentet typisk forsegleet. Det første billede viser forsiden af dokumentet med judæernes forespørgsel om genopbygning af deres tempel (tekst nr. 24), der er relativt velbevaret (fig. 4).

Fig. 4. Forsiden af judæernes brev om genopbygningen af deres tempel på Elephantine.

Det næste billede viser ægteskabskontrakten mellem Ta(pe)met og Anani (tekst nr. 29) i sammenrullet og forseglet stand (fig. 5).

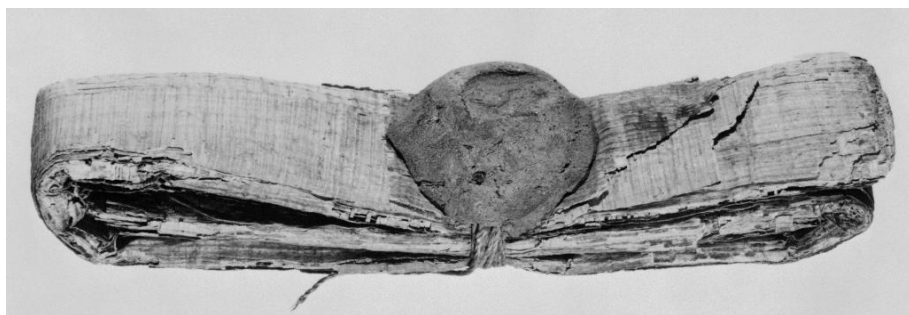

Fig. 5. Et papyrusdokument i sammenrullet og forseglet stand.

I nogle tilfælde genbrugte man papyrus, der allerede var blevet skrevet på: Man skrabede det gamle blæk af og skrev en ny tekst. Sådan et dokument kaldes en palimpsest, og det er der et eksempel på i listen over bidragsydere til judæernes indsamling (tekst nr. 28). Papyrus fandtes i varierende kvalitet, og selvom man både kunne genbruge gamle ark og sikkert også kunne få en relativt billig variant, var det ikke altid, at man brugte dette skrivemateriale.

En meget billigere og lettere tilgængelig måde at skrive på var at bruge potteskår eller flager af kalksten (græsk *ostrakon*, flertal *ostraka*). Det kunne eksempelvis være et lille stykke af en gammel og udtjent krukke. Der er mange eksempler fra Elephantine på denne mindre formelle kommunikationsform. Også på *ostraka* kunne man skrive på begge sider. For at udnytte pladsen og den form, som potteskåret tilfældigvis havde, skrev man nogle gange bare løs, så et ord måtte fordeles over to linjer. På det næste billede ses et potteskår, der nævner påskefejringen (tekst nr. 21). Teksten begynder på den indadbuede, konkave side (fig. 6) og fortsætter om på den anden og udadbuede side (fig. 7). Både på for- og bagsiden er der eksempler på ord, der begynder på én linje og så har sit sidste bogstav stående på den næste linje.

Fig. 6 og 7. Indskriften på for- og bagsiden af dette potteskår nævner påskefejringen.

Skrivere og brevstil

Hvor udbredt læse- og skrivefærdigheder var blandt judæerne på Elephantine, ved vi ikke. I de dokumenter, der indeholder kontrakter, står der typisk navnet på den skriver, der har nedskrevet dokumentet efter diktat fra en af de involverede parter. Professionelle skrivere er muligvis også blevet brugt i andre dokumenter; men det fremgår ikke direkte. Selvom aramæisk konsonantskrift med sine 22 bogstaver må have været mere enkelt at lære end den akkadiske kileskrift eller de egyptiske hieroglyffer, var det næppe alle og enhver, der havde mulighed – eller behov – for at tilegne sig sådanne evner.

Som det fremgår af oversættelserne af de udvalgte tekster i del 3, er der en række udtryk, der går igen en del steder. Der har været nogle standardhilsner, som man gerne brugte i breve ('må guderne sørge for dit velbefindende'), og der er også en række træk i stilen på aramæisk, som går igen. Som eksempel bruges der ofte tredje person, selvom afsenderen faktisk henvender sig til modtageren: Måske skriver han noget i stil med 'min herre skal gøre sådan og sådan' i stedet for direkte at sige 'gør sådan og sådan'. Nogle gange skifter teksterne mellem en sådan høflig, indirekte tredje person og direkte tiltale i anden person.

Et andet karakteristisk element i aramæiske breve er hyppig brug af et ord, hvis grundbetydning bare er 'nu'. Det optræder ofte, når der skiftes emne i et brev, eller afsenderen ligesom synes, at der skal fokuseres på et eller andet. I oversættelserne er et sådant 'nu' som oftest udeladt, fordi det virker underligt på dansk.

1.4

Datering af kilderne

De fleste af de tekster, som i denne bog bringes i dansk oversættelse, er officielle skrivelser eller administrative og juridiske dokumenter. Det betyder, at kilderne ofte selv rummer en præcis angivelse af, hvornår de er skrevet. Dateringen angives i de fleste tilfælde i form af dag, måned og regeringsåret for en given konge. Denne praksis afspejler en tusindårig lang tradition i Mellemøsten, og allerede under Hammurabi, som var konge af Babylon i 1792-1750 f.Kr., blev der udviklet et standardiseret kalendersystem.

Måneder

Teksterne fra Babylonien og Elefantine benytter sig overvejende af den babylonske kalender og dens månedsnavne, som også anvendes i flere af de gammeltestamentlige skrifter, navnlig Ezras og Nehemias' Bøger samt Esters Bog. Det gælder også den babylonske praksis med at betegne måneder ved hjælp af numre (fx 'den fjerde måned' i Ez 1,1).

Begyndelsen på det babylonske år var den første dag i måneden *nisannu* (marts-april), som omtrent faldt sammen med forårsjævndøgn. En måned begyndte ved nymåne, dvs. når månen anes som et smalt segl i vest lige efter solnedgang, og kalenderen fulgte månens cyklus med tolv måneder à 29 eller 30 dage:

Nr.	Sumerisk	Akkadisk	Bibelsk	Moderne kalender
1	BÁRA	<i>nisannu</i>	<i>nisan</i>	marts-april
2	GU ₄	<i>aiāru</i>	<i>ijjar</i>	april-maj
3	SIG ₄	<i>simānu</i>	<i>sivan</i>	maj-juni
4	ŠU	<i>dūzu</i>	<i>tammuz</i>	juni-juli
5	NE	<i>abu</i>	<i>ab</i>	juli-august
6	KIN	<i>ulūlu</i>	<i>elul</i>	august-september
7	DU ₆	<i>tašrītu</i>	<i>tishri</i>	september-oktober
8	APIN	<i>araḥsammu</i>	<i>marsheshvan</i>	oktober-november
9	GAN	<i>kislīmu</i>	<i>kislev</i>	november-december
10	AB	<i>ṭebētu</i>	<i>tebet</i>	december-januar
11	ZÍZ	<i>šabātu</i>	<i>shebat</i>	januar-februar
12	ŠE	<i>addaru</i>	<i>adar</i>	februar-marts

Det gav blot 354 dage om året, og det var derfor nødvendigt lejlighedsvist at tilføje skudmåneder, og det pågældende år ville så bestå af i alt tretten måneder. Det skete almindeligvis sidst på året med en ekstra tolvte måned efter *addaru*. I sjældnere tilfælde kunne der tilføjes en ekstra sjettede måned efter *ulūlu*.

I flere af de oversatte tekster fra Elefantine optræder også navne på egyptiske måneder; det drejer sig om *thoth*, *phameno*th og *pharmouthi* (se tekst nr. 28-32).

Kongers regeringsår

Angivelsen af år skete efter antallet af år, som den siddende konge havde regeret. Udregningen forstyrres indimellem af de år, hvor en ny konge tiltrådte sit embede. Tiltrædelsesåret blev nemlig regnet som et år nul, og først det følgende hele år blev regnet som kongens første regeringsår.

Kilderne fra Babylonien er dateret ud fra de nybabylonske og persiske kongers regeringsperioder, mens Elefantine-teksterne alene stammer fra tiden under perserne. Mange af kongerne hedder det samme, og da man i oldtiden blot gengav navnet og ikke nummeret i rækken som 1., 2. eller 3., er det i nogle tilfælde uklart, *hvilken* konge der reelt er tale om.

<i>Nybabylonske konger</i>	
Nabopolassar	626-605 f.Kr.
Nebukadnesar 2.	605-562 f.Kr.
Amel Marduk	562-560 f.Kr.
Neriglissar	560-556 f.Kr.
Labashi-Marduk	556 f.Kr.
Nabonid	556-539 f.Kr.
<i>Persiske konger</i>	
Kyros 2. den Store	558-530 f.Kr.
Kambyses 2.	530-522 f.Kr.
Bardiya	522 f.Kr.
Dareios 1. den Store	522-486 f.Kr.
Xerxes 1. den Store	486-465 f.Kr.
Artaxerxes 1.	465-424 f.Kr.
Xerxes 2.	424 f.Kr.
Sogdianus	424-423 f.Kr.
Dareios 2.	423-404 f.Kr.
Artaxerxes 2.	404-359 f.Kr.

En enkelt af de oversatte Elephantine-tekster (tekst nr. 28) er sandsynligvis dateret efter farao Amyrtaeus' 5. regeringsår (dvs. 400 f.Kr.), fordi egypterne i disse år løsrev sig fra det persiske overherredømme og blev ledet af en indfødt hersker. Navnet på regenten er dog ikke nævnt i dokumentet, og der kan også være tale om Dareios 2. (dvs. 419 f.Kr.).

1.5

Mål og vægt

I teksterne fra Babylonien og Egypten optræder en række forskellige måle- og vægtenheder. Der er i flere tilfælde tale om basale mål, som stammer tilbage fra det 3. årtusinde f.Kr., men hvis værdier kan have ændret sig markant over tid. I de babylonske tekster er måleenhederne primært angivet med sumeriske billedtegn (*logogrammer*); men ud fra babylonske kilder er det muligt at slutte sig til tilsvarende betegnelser på akkadisk.

Med hensyn til bestemmelsen af de anvendte måle- og vægtenheder har vi valgt at følge de angivelser, der benyttes i de nyeste udgivelser af teksterne fra Judaby. Disse angivelser beror dog på et kvalificeret gæt, og andre forskere kan have varierende beregninger. Dertil kan der i samme tidsperiode have været lokale forskelle inden for det babylonske og persiske rige.

Det er derfor også muligt, at værdien af måle- og vægtenheder i de samtidige Elefantine-tekster er forskellige fra de tilsvarende betegnelser i det babylonske materiale.

Rummål

Angivelsen af rummål er særligt fremtrædende i de mange tekster fra Babylonien, som knytter sig til forhold i landbruget, for eksempel ved afmåling af korn eller dadler.

Sumerisk	Akkadisk	Gengivelse	Moderne mål
GUR	<i>kurrum</i>	<i>kor</i>	180 liter (en 'tønde')
PI	<i>pānum/parsiktum</i>	<i>pānu</i>	36 liter
BÂN	<i>sūtum</i>	<i>sea</i>	6 liter
SILÀ	<i>qūm/qa</i>	<i>silā</i>	1 liter

Det indbyrdes forhold er, at 1 *kor* svarer til 5 *pānu*, 1 *pānu* svarer til 6 *sea*, mens 1 *sea* svarer til 6 *silā*.

En alternativ fortolkning af de forskellige mål ligger dog noget højere, idet en *sea* bestemmes til 10 liter, en *pānu* til 60 liter og en *kor* til hele 300 liter.

I en enkelt af de oversatte dokumenter fra Elefantine (tekst nr. 21) nævnes måleenheden *kab*, der svarer til 1/6 *sea*, og altså mellem 1-2 liter afhængig af definitionen på en *sea*. Desuden nævner et enkelt dokument måleenheden *ardab*, også kaldet *artaba*, som bruges til afmåling af korn. Målet er i forskningslitteraturen ofte angivet til ca. 39 liter; men i andre tekster fra oldtiden svinger størrelsen mellem 27 og 55 liter.

Vægt

Angivelsen af vægt i de babylonske tekster følger nogle standardmål. I de oversatte tekster optræder vægtmål typisk i forbindelse med afvejning af sølv. Sølv var det almindelige betalingsmiddel i oldtidens Mellemøsten og blev opbevaret som tråde, man kunne skære stykker af og afveje.

Sumerisk	Akkadisk	Gengivelse	Moderne mål
GÚ.(UN)	<i>biltum</i>	<i>talent</i>	30 kg
MA.NA	<i>manûm</i>	<i>mine</i>	500 g
GÍN	<i>šiqlum</i>	<i>sekel</i>	8,33 g

Det indbyrdes forhold er, at 1 *talent* svarer til 60 *miner*, mens 1 *mine* svarer til 60 *sekel*. 1 *talent* udgør derved 3.600 *sekel*.

I vores kommentarer til Elefantine-teksterne har vi antaget, at vægten af en *sekel* er den samme som i de babylonske tekster, dvs. 8,33 g. En alternativ fortolkning har dog noget højere værdier, idet 1 *sekel* bestemmes til ca. 14 g, 1 *mine* til 840 g, og 1 *talent* til over 50 kg.

Andre vægtenheder i teksterne fra Elefantine er *karsh* (svarende til 10 *sekel*) og *hallur* (svarende til 1/40 *sekel*).

I en enkelt af de oversatte dokumenter nævnes også den græske møntfod *statér*, hvor 1 *statér* svarer til 2 *sekel* (se tekst nr. 31).

1.6

Bemærkninger til oversættelserne

Oversættelserne af de 33 tekster i denne bog er foretaget på baggrund af originalteksterne på akkadisk og aramæisk. I arbejdet har vi benyttet de foreliggende videnskabelige tekstudgivelser, og – når det har været muligt – har vi støttet os til moderne oversættelser på engelsk og tysk (se litteraturen til de enkelte tekster).

Tekstudvalget formidler et møde mellem to fagtraditioner. De akkadiske tekster på ler er assyriologernes område, mens de aramæiske tekster på papyrus og potteskår typisk er blevet studeret af bibelforskere og andre med interesse i vestsemitiske sprog eller Perserrikets historie. Vi har dog tilstræbt, at oversættelserne følger de samme principper, selvom der stadig har været plads til forskelle (se nedenfor).

Præsentationen af de enkelte kilder følger samme model i fire led: indledning, oversættelse, noter og kommentar. Den korte indledning skitserer indholdet og relevansen af en given tekst samt datering og fundsted. Oversættelsen følger linjenummeringen i de videnskabelige udgivelser. Vi har dog af formidlingsmæssige årsager valgt at inddеле og præsentere teksten i større afsnit, så man får et bedre overblik over dens opbygning og de enkelte dele; som eksempel er opregningen af vidner opstillet i listeform, selvom de i originalteksterne blot nævnes ud i én køre. Noterne berører primært sproglige uklarheder eller alternative oversættelsesmuligheder. Kommentarerne behandler indholdsmæssige spørgsmål.

De babylonske tekster med kildeangivelser

Kilderne til judæerne i Babylonien stammer fra et relativt stort område i det nuværende Irak. Derfor er de enkelte kilder spredt ud i forskellige tekstudgivelser. Forkortelserne i parentes i overskriften til de enkelte tekster henviser enten til kategoriseringen af dem på British Museum eller til standardudgivelser.

B	Wunsch, Cornelia. 2022. <i>Judaeans by the Waters of Babylon. New Historical Evidence in Cuneiform Sources from Rural Babylonia Primarily from the Schøyen Collection</i> , med bidrag af James D. Moore og Laurie E. Pearce, Babylonische Archiv 6, ISLET-Verlag.
BE 9	Hilprecht, Hermann V. og Albert T. Clay. 1898. <i>Business Documents of Murrashû Sons of Nippur: Dated in the Reign of Artaxerxes I (464–424 B.C.)</i> , The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania Series A, Cuneiform Texts 9, The Department of Archaeology and Paleontology of the University of Pennsylvania.

BE 10	Clay, Albert T. 1904. <i>Business Documents of Murashû Sons of Nippur: Dated in the Reign of Darius II. (424–404 B.C.)</i> , The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania Series A, Cuneiform Texts 10, The Department of Archaeology and Paleontology of the University of Pennsylvania.
BM	British Museum – https://www.britishmuseum.org/collection/
C	Pearce, Laurie E. og Cornelia Wunsch. 2014. <i>Documents of Judean Exiles and West Semites in Babylonia in the Collection of David Sofer</i> , Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 28, CDL Press.
UCP 9/3	Lutz, Henry Frederick. 1928. <i>An Agreement between a Babylonian Feudal Lord and His Retainer in the Reign of Darius II</i> , University of California Publications in Semitic Philology 9, University of California Press.
Weidner 1939	Weidner, Ernst F. 1939. “Jojachin, König von Juda, in babylonischen Keilschrifttexten”, in: F. Cumont, ed., <i>Mélanges syriens offerts à Monsieur René Dussaud par ses amis et ses élèves</i> 2, Geuthner, 923-935.

I transskriberingen af navne har vi fulgt den almindelige praksis blandt assyriologer, herunder anvendelsen af specialtegn. Derfor hedder en judæer Gadal-Jāma frem for den bibelske form Gedalja, og en af hovedpersonerne i teksterne fra Judaby hedder Aḥīqar og ikke Akikar. En undtagelse er dog kongenavne og geografiske stednavne, hvor vi følger de almindelige navne på dansk. Derfor hedder babylonerkongen Nebukadnesar frem for det akkadiske Nabû-kudurri-uṣur.

I oversættelsen af de 19 udvalgte tekster anvendes enkle notationer til at angive de tilfælde, hvor ordlyden i teksten er rekonstrueret eller helt gået tabt, eller de tilfælde, hvor vi har tilføjet ord på dansk for at tydeliggøre meningen.

[...]	brud i teksten, hvor rekonstruktion ikke er mulig
[xxx]	rekonstruktion af tabt tekst ud fra sammenhængen
(xxx)	oversætterens forklarende tilføjelse
(...)	tekst udeladt i oversættelsen

Elefantine-teksterne med kildeangivelser

Kilderne til judæerne på Elefantine stammer ganske vist fra forskellige udgravninger og opkøb hos antikvitetshandlere, men er udgivet samlet i en firbindsudgave forkortet TAD. Forkortelserne i parentes i overskriften til de enkelte tekster henviser til denne.

A	Porten, Bezalel og Ada Yardeni. 1986. <i>Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt. Volume 1: Letters</i> , The Hebrew University.
B	Porten, Bezalel og Ada Yardeni. 1989. <i>Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt. Volume 2: Contracts</i> , The Hebrew University.

C	Porten, Bezalel og Ada Yardeni. 1993. <i>Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt. Volume 3: Literature, Accounts, Lists</i> , The Hebrew University.
D	Porten, Bezalel og Ada Yardeni. 1999. <i>Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt. Volume 4: Ostraca and Assorted Inscriptions</i> , The Hebrew University.

I oversættelsen af judæernes navne har vi fulgt den måde, som disse navne gengives på i den autoriserede oversættelse af Bibelen fra 1992. Mange af personnavnene er nemlig også bevidnet i gammeltestamentlige tekster, navnlig i listerne i Ezras og Nehemias' Bøger.

Elefantine-teksterne er blevet grundigt studeret gennem mere end 100 år, og det er almindeligt at gengive teksterne med en række forskellige notationer, som vedrører skriverpraksis og materialets tilstand. Derfor anvendes nogle flere notationer, end tilfældet er med de babylonske tekster.

[]	hul, hvor teksten er tabt
[xxx]	rekonstruktion af tabt tekst ud fra sammenhængen
[xxx (?)]	meget usikker rekonstruktion af tabt tekst
[xxx (eller: xxx)]	flere muligheder for rekonstruktion af tabt tekst
x[xx]	delvist bevaret ord, delvist rekonstrueret
(xxx)	oversætterens forklarende tilføjelse
(eller: xxx)	anden mulig oversættelse
...	ulæselig eller uforståelig tekst
(...)	tekst udeladt i oversættelsen
(?)	usikker oversættelse
xxx	ord, som skriveren har visket ud
xxx ^{xxx} xxx	hævet tekst = tekst, der er skrevet ind oven over linjen

Del 2

Judæerne i Babylonien

Kilderne til judæerne i Babylonien i nybabylonsk og persisk tid stammer fra en række forskellige lokaliteter i det moderne Irak. De er alle fundet ved arkæologiske udgravninger siden slutningen af det 19. århundrede, nogle kontrollerede og andre ikke, og de hundredvis af lertavler er i dag spredt rundt om i verden på museer, forskningsinstitutioner og hos private samlere.

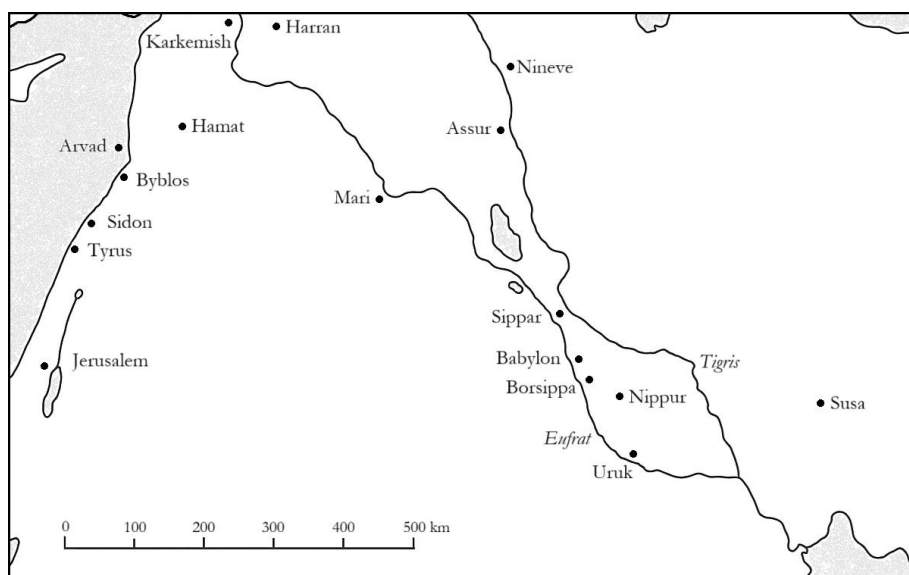

Fig. 8. Kort over Mellemøsten i oldtiden.

Kilderne omfatter enkelte officielle tekster og lister fra paladsarkivet i Babylon, mens langt størstedelen af dem har tilhørt enkeltindivider i oldtiden og udspringer af økonomiske forhold i landbruget. Genremæssigt er det overvejende juridiske og administrative dokumenter udfærdiget af babylonske skrivere, og vi har ingen direkte vidnesbyrd om judæisk religion og kultur. På den ene side er kildematerialet i virkeligheden ret beskedent, når man tager områdets stør-

relse og tidshorisonten på næsten to hundrede år i betragtning. På den anden side er det forunderligt – og ganske tilfældigt – at vi faktisk har glimt af disse tidlige judæiske samfund i egnene omkring Babylon.

Præsentationen og udvalget af kildematerialet er i denne del tilrettelagt efter de forskellige steder, hvor teksterne er fundet, og efter de uensartede levevilkår ved hoffet, i byerne og på landet, som de afspejler. De enkelte kilder inden for de fem hovedgrupper er dernæst ordnet kronologisk efter dateringen af hver enkelt tekst.

Første afsnit omhandler to mere officielle tekster om centrale begivenheder i det 6. århundrede f.Kr. Nebukadnesar 2.s krønike beretter om babylonernes erobring af Jerusalem i 597 f.Kr. og om bortførelsen af Judas konge, mens Kyros-cylinderen priser den persiske konges indtagelse af Babylon i 539 f.Kr. Begge tekster er vigtige for at forstå de historiske omstændigheder, som judæerne i Babylonien levede under.

Andet afsnit vedrører judæere i hovedstaden Babylon. I nogle lister fra hofadministrationen fra ca. 591 f.Kr. nævnes den tilfangetagne kong Jojakim, hans fem sønner og en række andre judæere. Mens kongefamilien formentlig var i en slags husarrest, er judæiske håndværkere og skrivere blevet engageret i byggeprojekter og i administrationen. Et dokument skrevet i Babylon i 486 f.Kr., altså mere end hundrede år senere, omtaler en højtstående judæisk embedsmand i den persiske rigsadministration.

Tredje afsnit følger en judæisk familie i handelsbyen Sippar. En håndfuld tavler fra anden halvdel af det 6. århundrede f.Kr. tegner omridset af en familie af købmænd i tre generationer, der over tid tilpassede sig forholdene i den babylonske by. I et dokument fra 546 f.Kr. opkøbes korn med henblik på videresalg, mens et andet dokument fra 534 f.Kr. er en bryllupskontrakt, hvor datteren i familien bliver gift med en lokal babyloner. I en anden kilde, der også stammer fra Sippar og er dateret til 522 f.Kr., medvirker en judæer i langdistance-handel i forbindelse med salget af et æsel.

Fjerde afsnit giver et overblik over de såkaldte Al-Jahudu-tekster. Størstedelen af de judæere, som Nebukadnesar førte væk fra Juda, må være blevet anbragt i landskabet sydøst for Babylon for at grave kanaler og drive landbrug. Ved illegale udgravninger i 1990'erne har man fundet mindst 250 tavler, som nævner et stort antal judæere. Teksterne er fra 572-477 f.Kr., og adskillige af dem er skrevet et sted kaldet Judaby (*Āl-Jāhūdū*), hvor størstedelen af indbyggerne må have været judæere. De var som bønder velintegrerede i den babylonske økonomi, og et udvalg af otte tekster formidler forskellige sider af deres dagligdag: optagelse af lån, betaling af skat, udlejning af en slave, samarbejde om pløjning af jorden, ølbrygning og tvangsarbejde for kongen.

Femte afsnit ser nærmere på de såkaldte Murašû-tekster fra et babylonsk familiearkiv i Nipur. Tavlerne, som nævner over 60 judæere, stammer fra 454-404 f.Kr. og omhandler primært forhold i landbruget som lån og udlejning af jord. De er altså en generation senere end de yngste Al-Jahudu-tekster, men afspejler den samme social-økonomiske virkelighed og vedrører givetvis de samme geografiske områder. Et udvalg på fire tekster giver indblik i lejeaftaler om retten til kanaler og jord, om militærtjeneste for kongen og om inddrivelse af skat.

Litteratur

Alstola, Tero

2020 *Judeans in Babylonia. A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE*, Brill.

Granerød, Gard

2015 “Siste skrik fra elvene i Babel – Nye kilder til det jødiske eksilet i Babylon”, *Teologisk tidsskrift* 4, 357-370.

Pearce, Laurie E.

2016 “Cuneiform Sources for Judeans in Babylonia in the Neo-Babylonian and Achaemenid Periods: An Overview”, *Religion Compass* 10, 230-243.

2.1

Officielle tekster fra Babylon

Judæernes tilstedeværelse i Babylonien hænger uløseligt sammen med det nybabylonske riges historie (626-539 f.Kr.). Anden Kongebog beretter i to omgange om babylonernes erobring af Jerusalem i begyndelsen af det 6. århundrede f.Kr. og tvangsforflyttelsen af dele af befolkningen, og 50-60 år senere medførte Babylons fald til perserne ifølge Ezras Bog, at judæerne kunne vende tilbage til Juda og genopbygge det ødelagte tempel.

Uden for Bibelen har vi to centrale kilder, som indrammer dette tidsspænd: Nebukadnesar 2.s krønike refererer nøjternt erobringen af Jerusalem i 597 f.Kr. og bortførelsen af Judas konge til Babylon (tekst nr. 1), mens en babylonsk byggeindskrift kendt som Kyros-cylinderen mere højstemt priser perserkongens indtagelse af Babylon i 539 f.Kr. (tekst nr. 2). Begge kilder anvendes ofte i diskussionen om historiciteten i de bibelske beretninger og er i det følgende oversat i uddrag.

Nebukadnesar 2.s krønike er en af ca. 45 babylonske oldtidskrøniker, der beretter om centrale begivenheder i Babyloniens historie. Materialet er dog langt fra komplet, og til eksempel dækker den bevarede del af Nebukadnesar-krøniken blot den første fjerdedel af hans 43-årige regeringstid. Krøniken blev købt af British Museum i 1896 via en antikvitetshandler i Bagdad; men der foreligger ingen informationer om, hvor den blev fundet. Hvornår krøniken er affattet, ved vi heller ikke. Forestiller vi os, at den bevarede del har indgået i en krønike over hele Nebukadnesars regeringstid, må den være affattet efter hans død i 562 f.Kr., eventuelt på grundlag af foreliggende notitser. Den bevarede del blev udgivet i 1956 af Donald Wiseman.

Kyros-cylinderen blev fundet af Hormuzd Rassam i Babylon i 1879; men det præcise fundsted er ukendt. Størstedelen af cylinderens tekst blev udgivet i 1911 af F.W. Weissbach, mens yderligere ni linjer blev tilføjet ved udgivelsen af et fragment i 1970'erne. Det er sandsynligt, at teksten blev skrevet kort efter Kyros' erobring af Babylon. Cylinderen indgår i den permanente udstilling på British Museum.

Skitse af det nybabylonske riges historie

Begge tekster er som nævnt vigtige for at forstå de større historiske omstændigheder omkring judæernes liv i Babylonien og indgår som hovedhjørnesten i den følgende skitse af det nybabylonske riges historie:

Rigets grundlægger, Nabopalassar (konge 626-605 f.Kr.), var oprindeligt assyrisk vasalkonge i Babylon. Han udnyttede, at det mægtige assyrerrige efter dets konge Assurbanipals død var begyndt at gå i opløsning. Det lykkedes ham at erobre assyrernes hovedstad Nineve i 612 f.Kr. med støtte fra mederne og at overtage store dele af det gamle assyrerrige. Som modtræk allierede de svækkede assyrere sig med deres gamle ærkefjende Egypten. Alliancen led et stort

nederlag i 605 f.Kr. i slaget ved Karkemish, en by på vestbredden af Eufratflodens øvre løb. Den babylonske hær under ledelse af Nebukadnesar, Nabopalassars ældste søn, nedkæmpede egypterne og fordrev dem fra Syrien-Palæstina, mens Assyrriget endegyldigt ophørte med at eksistere.

Samme år blev Nebukadnesar konge af Babylon efter sin fars død og regerede fra 605-562 f.Kr. Hans kroning indvarslede en storhedstid for det babylonske rige. Nebukadnesars mål var fra begyndelsen at begrænse den egyptiske dominans over Syrien-Palæstina, og i de første år af sin regeringstid var han jævnligt på felttog i de vestlige områder af riget, bl.a. med angreb på filisterbyen Ashkalon i 604 f.Kr. og muligvis fönikerbyen Sidon i 603 f.Kr. Ifølge hans krønike førte belejringerne næsten hver gang til den lokale konges underkastelse og til værdifuldt krigsbytte, der blev bragt med tilbage til Babylon. Nebukadnesar led dog i 601 f.Kr. et nederlag i forsøget på at erobre Egypten og måtte bruge nogle år på at genopbygge sin hær. Måske er det denne situation, der opmuntrede Jojakim, Judas konge, til at løsrive sig fra rollen som vasalstat under den babylonske overherre og orientere sig i retning af Egypten (2 Kong 24,1). Reaktionen fra Nebukadnesar kom dog prompte, da han i 598-597 f.Kr. selv ledte en straffeeekspedition mod Jerusalem. Han afsatte den unge kong Jojakim, søn af den nyligt afdøde Jojakim, efter blot tre måneders regeringstid og førte ham til Babylon sammen med en anselig tribut. I stedet indsatte han Sidkija som ny konge af Juda under det babylonske overherredømme.

I 595 f.Kr. brød et oprør ud i Babylonien, og efter 594 f.Kr. har vi kun drypvis informationer om Nebukadnesars militære kampanjer, bl.a. en tolv år lang belejring af kystbyen Tyrus og et fornyet sammenstød med egypterne. Felttoget mod Jerusalem, der i 587 f.Kr. førte til ødelæggelsen af byen og dets tempel, er ikke bevidnet i de babylonske krøniker. Det er dog sandsynligt, at forholdene har været de samme som ti år tidligere: Sidkija må ligesom Jojakim have gjort oprør mod babylonerne og søgt støtte hos egypterne, så Nebukadnesar var tvunget til at drage mod Jerusalem endnu engang for at nedkæmpe opstanden. Igen har det primære mål dog været at ramme Egypten og holde den store nabo mod syd uden for indflydelse i regionen.

Et andet centralt mål for Nebukadnesar var at gøre sin hjemby Babylon til et politisk, kulturelt og religiøst midtpunkt i det voksende rige. Han styrkede bymurene og opførte et kongepalads med 'de hængende haver'. Flere indskrifter fremhæver kongens mange byggeaktiviteter og udbygninger af templer. Formålet med bortførelsen af krigsbytte og forskellige befolkningsgrupper som judæerne fra felttogene i Syrien-Palæstina var netop at sikre sig ressourcer og ikke mindst arbejdskraft til at virkeliggøre de mange byggeplaner. Samtidig havde Nebukadnesar et religiøst ønske om at gøre Marduk, guddommen for byen Babylon, til guddom for hele riget. Det indebar en gennemgribende renovering af Esagila-templet, indviet til Marduk, og dets berømte trappetårn eller *ziggurat* Etemenanki, også kendt som Babelstårnet. Dertil kommer en omfattende udbygning af processionsvejen mellem templet og den farvestrålende Ishtar-port, der blev benyttet til at frembære gudebillederne af Marduk og Nabû ved den årlige nytårsfest, Akîtu-festen.

Nebukadnesar opbyggede et rige, der strakte sig fra Middelhavet til Den Persiske Golf. Rigets kolossale udstrækning krævede hård politisk styring og enorme ressourcer. Hans død i 562 f.Kr. indledte en urolig og politisk ustabil tid, og fire forskellige konger nåede at regere i løbet af blot seks år.

Rigets sidste konge, Nabonid (556-539 f.Kr.), var af ikke-babylonsk herkomst. Han havde i modsætning til sine forgængere en ambition om at udfordre Babylons betydning som politisk og religiøst centrum. Han søgte at genopbygge templet for måneguden Sin i slægtens hjemby Harran i den sydøstlige del af det moderne Tyrkiet og arbejdede for at gøre denne guddom til rigsgud i stedet for Marduk. I ti år opholdt han sig i oasebyen Tema i det nordvestlige Arabien, mens hans søn Belshassar regerede i Babylon som vice-konge. Nabonids fravær bevirkede, at man ikke retmæssigt kunne afholde den årlige nytårsfest til ære for Marduk.

Ikke overraskende mistede Nabonid opbakning blandt det magtfulde præsteskab i Babylon og de gamle familier, der opfattede hans politiske ambitioner som en trussel mod deres privilegier. De hilste derfor perserkongen Kyros velkommen, da han i sommeren 539 f.Kr. indledte erobringen af de babylonske kerneområder. Nabonid og hans hær led først et nederlag i slaget ved Opis ved Tigrisfloden. Den persiske hær indtog kort efter byen Sippar uden kamp, og to dage senere kunne hæren rykke ind i Babylon uden nævneværdig modstand. Et par uger senere, 29. oktober 539 f.Kr., ankom Kyros selv i triumftog og blev hyldet af Babylons indbyggere. Ifølge indskriften på Kyros-cylinderen blev perserkongen kaldet af Marduk for at befri byen fra den onde Nabonid. Kyros udråbte sig selv til konge af Babylon, og Babylonien var fra nu af en provins i Perserriket.

Litteratur

Albertz, Rainer

2003 *Israel in Exile. The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, oversat af D. Green, Society of Biblical Literature.

Finkel, Irving (ed.)

2013 *The Cyrus Cylinder. The Great Persian Edict from Babylon*, I.B. Tauris.

Kuhrt, Amélie

1983 "The Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy", *Journal for the Study of the Old Testament* 25, 83-97.

Lemche, Niels Peter

2008 *Det Gamle Testamente mellem teologi og historie. Den historiske-kritiske bibelforskningens storhed og fald*, Forlaget Anis.

Otzen, Benedikt

1977 *Israeliterne i Palæstina. Det gamle Israels historie, religion og litteratur*, G.E.C. Gad.

Tiemeyer, Lena-Sofia

2024 "The Cyrus Cylinder in Biblical Scholarship", *Svensk Exegetisk Årsbok* 89, 118-147.

Tekst nr. 1: Nebukadnesar 2.s krønike (BM 21946)

Nebukadnesar 2.s krønike kaldes også for Jerusalem-krøniken. Den er en af de babylonske krøniker, dvs. et værk fra oldtiden, der beretter om Babyloniens historie. Denne kilde opregner begivenheder i de første elleve år af Nebukadnesars regeringstid, især om de gentagne felttog i Syrien-Palæstina. Oversættelsen gengiver tre dele af krøniken, der omhandler Nebukadnesars sejr over egypterne i slaget ved Karkemish i 605 f.Kr., fejringen af nytårsfesten til ære for Marduk og Nabû samt erobringen af Jerusalem i 597 f.Kr.

Datering og sted: Ukendt.

Oversættelse

Forsiden:

¹⁻⁵ [I det 21. år] forblev kongen af Akkad hjemme, (mens) hans ældste søn, kronprinsen, Nebukadnesar (2.), ledte [den akkadiske hær]. Han førte an for sin hær og marcherede til Karkemish, som ligger ved bredden af Eufrat. Han krydsede floden [for at gå i krig med den egyptiske hær], som havde slået lejre ved Karkemish. [...] udkæmpede de en kamp mod hinanden, (og) den egyptiske hær trak sig tilbage (på flugt) fra ham. Han påførte dem et nederlag og udslettede dem fuldkommen.

¹²⁻¹⁴ I (sit) første regeringsår vendte Nebukadnesar (2.) tilbage til Hatti-landet. Han marcherede sejrende i Hatti-landet indtil måneden *šabātu*. I måneden *šabātu* tog han en stor tribut fra Hatti-landet (og bragte den) til Babylon. I måneden *nisannu* tog han Bēls hånd og Bēls søn og fejrede Akītu-festen.

Bagsiden:

¹¹⁻¹³ I det 7. år i måneden *kislīmu* samlede kongen af Akkad sin hær og marcherede til Hatti-landet. Han belejrede Judas by, og på den 2. dag i måneden *adarru* erobrede han byen (og) tog (dens) konge til fange. Han udnævnte en konge i byen efter sit eget valg, tog en stor tribut og bragte den til Babylon.

Noter

Forsiden: ln. 12-14 *Akītu-festen* – den babylonske nytårsfest. En vigtig religiøs begivenhed, som fandt sted hvert år i måneden *nisannu* (marts-april), hovedsageligt i Babylon. Festen varede omtrent 12 dage og inkluderede adskillige rituelle ceremonier for at fejre byens guddom Marduk og ligeledes for at forny kongens legitimitet som regent. På fjerdedagen af festen blev den babylonske skabelsesmyte *Enūma eliš* reciteret for at markere Marduks sejr over gudinden Tiamat og dermed hans status som øverste guddom. • *Bēls hånd og Bēls søn* – de babylonske guddomme Marduk og Nabû (se også tekst nr. 2).

Bagsiden: ln. 11-13 *udnævnte en konge* – indsættelsen af nye konger var forbundet med et navneskifte, som symboliserede den nye regents autoritet (se *kommentar*). I Mesopotamien rummede kongens navn ofte navnet på guddomme. Det gælder for eksempel kong Nebukadnesar (*Nabû-kudurrî-uṣur*), hvis navn betyder ‘Nabû (Nebo), beskyt min arving!’.

Kommentar

Krøniken er skrevet på begge sider af en lertavle. Enderne af tavlen er beskadiget; men der er trods alt bevaret 23 linjer på forsiden og 25 linjer på bagsiden. De bevarede dele beretter om begivenheder i perioden mellem 605 og 594 f.Kr.

Kildeteksten begynder i Nabopolassars sidste regeringsår (forsiden, ln. 1-5). Akkad må her være en betegnelse for det centrale Babylonien, hvor den aldrende konge er forblevet, mens hans søn og kronprins, Nebukadnesar, er hærfører i et felttog mod egypterne og resterne af det assyriske rige. Ifølge krøniken krydser den babylonske hær Eufratfloden for at føre krig mod den egyptiske lejr ved Karkemish i den sydlige del af det moderne Tyrkiet. Krigen falder ud til Nebukadnesars fordel, og egypterne trækker sig tilbage fra regionen.

Nebukadnesar erobrer derefter området omkring den syriske by Hamat, nutidens Hama. Samtidig dør hans far, og Nebukadnesar vender tilbage til Babylon for at blive kronet som konge. I sit første år som regent drager han atter på felttog mod vest (forsiden, ln. 12-14). ‘Hattilandet’ var oprindeligt et navn for det hittiske rige i Lilleasien og det nordlige Syrien, men bliver siden en betegnelse for alt, der ligger vest for Babylonien, især Syrien-Palæstina. Efter nye sejre bringer Nebukadnesar krigsbytte med tilbage til Babylon. I *nisannu*, årets første måned ifølge den babylonske kalender (marts-april), fejrer han den traditionsrige nytårsfest for byens guddom Marduk (her kaldet Bēl) og dennes søn Nabû, guddom for skrIVERne. Fremhævelsen af nytårsfesten flugter med Nebukadnesars generelle forsøg på at styrke Marduk-kulten som det kulturelle og religiøse grundlag for det nybabylonske rige.

I de følgende år er Nebukadnesar igen på felttog mod vest og mislykkes blandt andet med at underlægge sig Egypten.

I sit syvende regeringsår i 598-597 f.Kr. drager han i slutningen af efteråret atter mod vest (bagsiden, ln. 5-7). Han belejrer Jerusalem, her omtalt som ‘Judas by’, og byen overgiver sig 16. marts 597 f.Kr. Kongen, som han tager til fange, er Jojakim, som sammen med sin familie og andre judæere bliver ført til Babylon (se tekst nr. 3). Det nævner krøniken dog intet om, da den stikordsagtige beskrivelse følger en fast formel. Til gengæld nævnes udnævnelsen af en ny konge efter Nebukadnesars valg. Ifølge Anden Kongebog drejer det sig om Sidkija, den afsatte Jojakims farbror. Ved sådanne udnævnelser var det almindeligt, at vasalkongen fik et nyt navn af sin herre. Ifølge Bibelen er det faktisk tilfældet, idet babylonerkongen ændrede hans navn fra Mattanja til Sidkija (2 Kong 24,17). Den omtalte store tribut, som bliver bragt til Babylon, kan være skatte fra paladset og templet.

I de sidste dele af krøniken berettes om nye felttog, nu også mod øst omkring Tigrisfloden for at nedkæmpe et muligt oprør fra Elam og siden også mod opstande i selve Babylonien.

Tekst nr. 2: Kyros-cylinderen (BM 90920)

Kyros-cylinderen er en tøndeformet lerklump med form som en amerikansk fodbold, der måler 23 cm i bredden og 10 cm i diameter (se fig. 2). Indskriftens i alt 45 linjer beretter om perserkongen Kyros 2.s erobring af Babylon i 539 f.Kr. Oversættelsen gengiver de dele af cylinderen, hvor Marduk, Babylons guddom, kalder Kyros til at afsætte babylonerkongen Nabonid, og hvor Kyros priser sig selv som en tolerant fredsstifter.

Datering og sted: Ca. 539-538 f.Kr. i Babylon.

Oversættelse

^{14b-16} Marduk, den store herre, beskytter af sit folk, så med glæde på (Kyros') fine gerninger og retfærdige hjerte. Han befalede ham at gå til sin by Babylon. Han lod ham tage vejen til Babylon, og som en ven og ledsager gik han ved hans side. (Kyros') vældige hær, hvis antal (af soldater) er som flodens vand og ikke kan tælles, marcherede fuldt bevæbnet ved hans side.

¹⁷⁻¹⁹ (Marduk) lod ham træde ind i sin by Babylon, uden kamp og modstand. (Kyros) frelste Babylon fra trængsler. (Marduk) lod Nabonid, kongen som ikke ærede ham, falde i hans hænder. Alle folk i Babylon, fra hele Sumer og Akkad, adelige og embedsmænd, bøjede sig for ham og kyssede hans fødder. De glædede sig over hans kongedømme, og deres ansigter strålede. De hilste (Marduk) med glæde og priste hans navn, (nemlig) herren, ved hvis hjælp de var blevet genoplivet fra døden – han som befriede alle fra nød og vanskeligheder.

^{20-22a} Jeg er Kyros, verdens konge, den store konge, den mægtige konge, konge af Babylon, konge over landene Sumer og Akkad, konge over alle lande. Søn af Kambyses (1.), den store konge, konge af Anshan, og barnebarn til Kyros (1.), den store konge, konge af Anshan, og efterkommer af Teispes, den store konge, konge af Anshan. (Efterkommer) af en evig kongeslægt, hvis styre er elsket af Bēl og Nabû, (og) hvis kongedømme de af deres hjertes glæde ønsker.

^{22b-28a} Da jeg fredeligt gik ind i Babylon, indtog jeg – midt i glæde og fest – min herskabelige bolig i det kongelige palads. Marduk, den store herre, gjorde det til min skæbne at elske Babylon med et storsindet hjerte, og jeg sørgede dagligt for hans tilbedelse. Min store hær drog fredeligt ind i Babylon. Jeg tillod ikke nogen at skræmme folket i [Sumer] og Akkad. Jeg søgte velfærd for byen Babylon og alle dens helligdomme. Hvad angår Babylons borgere, [...] (som Nabonid) havde pålagt tvangsarbejde, hvilket ikke var gudernes vilje, og som ikke passede dem, lettede jeg dem for deres byrde og frigjorde dem fra deres pligter. Marduk, den store herre, glædede sig over mine [...] gerninger. Han sendte en nådefuld velsignelse over mig, Kyros, kongen som tilbeder ham, og over Kambyses, sønnen som er [min] efterkommer, (og) over hele min hær, og fredeligt vandrer vi for ham i venskab.

(...)

^{30b-33} Fra [Babylon] til Assur og (fra) Susa, Agade, Eshnunna, Zamban, Me-Turnu, Dēr, helt til regionen Gutium, de hellige steder på den anden side af Tigris, hvis helligdomme havde været forladt i lang tid, returnerede jeg gudernes billeder, som havde opholdt sig dér (i Babylon), til deres oprindelige steder, og jeg lod dem bo i evige boliger. Jeg samlede alle deres indbyggere og returnerede dem til deres boliger. Yderligere: På Marduks, den store herres, befaling bosatte jeg i deres boliger, i behagelige boliger, guderne fra Sumer og Akkad, som Nabonid, til guder-nes herres vrede, havde ført til Babylon.

Noter

ln. 14b-16 [*Babylon*] – egentlig benyttes navnet Tintir. Betydningen er ukendt; men betegnelsen blev anvendt primært i politiske og religiøse tekster og kan dateres til den oldbabylonske periode (ca. 1894-1595 f.Kr.).

ln. 20-22a *Bēl* – det semitiske ord for ‘Herre’. Det blev ofte brugt som tilnavn for hovedguden i en by og henviser her til Marduk. Flere guddomme kunne dog have denne titel på samme tid i forskellige regioner.

- *Nabû* – guddom for skrift, visdom og skæbne. Han er søn af Marduk og havde sit tempel, Ezida, i Borsippa. Herfra blev hans statue ført til Babylon under Akītu-festen (se også tekst nr. 1).

Kommentar

Indskriften kan inddeles i tre hovedafsnit. Første del, linje 1-19, beskriver Nabonids fejlagtige indsats som konge over Babylon, Marduks vrede over hans manglende gudsfragt og kaldelsen af Kyros som ‘frelser’ for at genskabe orden. Anden del, linje 20-36, indeholder Kyros’ præsentation af sig selv, hans fredelige erobring af Babylon og lokalbefolkningens hyldest. Tredje del, linje 37-45, redegør for Kyros’ forskellige byggeaktiviteter i Babylon.

Genremæssigt er der tale om en *byggeindskrift*, der under en ceremoni er blevet gravet ned under fundamentet af en bygning eller en mur. Indskriften følger ældre mesopotamiske formuleringer ved at prise kongens fromhed og mindes hans indsats som bygherre. I stil minder den om den byggeindskrift, der godt hundrede år tidligere blev udført over assyrerkongen Assurbanipal for at fejre dennes fromme gerninger og for at fremstille ham som den rette hersker over Babylon. Kyros-cylinderen har formentligt haft samme formål, nemlig over for Babylons magtfulde overklasse at legitimere den persiske erobrers som byens retmæssige konge. Som nedgravet indskrift har teksten været utilgængelig for sin samtid; men fundet af fragmenter, der gengiver dele af samme tekst, tyder på, at indskriften har eksisteret i flere afskrifter. Muligvis er den blevet sendt ud i hele Babylonien for at markere tronskiftet.

Som propagandistisk byggetekst siger indskriften intet om Kyros’ personlige religiøse overbevisning. Hovedvægten ligger på at iscenesætte ham som en hersker, der på trods af sin persiske baggrund genetablerer kulten for Babylons guddom Marduk og genindfører de gamle traditioner. Marduk indtager en hovedrolle ved først i vrede at forkaste Nabonid og siden udvælge Kyros som konge over sin by (ln. 14b-16). Marduk følger perserkongen som en god ven og lader ham indtage Babylon uden blodsudgydelser, mens indbyggerne i Babylon og hele Mesopotamien (‘Sumer og Akkad’) priser ham som befrier (ln. 17-19).

I præsentationen af Kyros beskrives perseren med flere gamle kongetitler (ln. 20-22a). Han er søn af Kambyses 1., barnebarn af Kyros 1. og oldebarn til Teispes, hvis far Achaimenes har lagt navn til den persiske kongeslægt *achaimeniderne*. Alle beskrives som konger af Anshan, navnet på en by i landet Elam i den sydlige del af det nuværende Iran. Udtrykkene ‘verdens konge’ og ‘konge over alle lande’ (eller de fire verdenshjørner) er gamle assyriske kongetitler. Kyros fremhæver, at hans styre er elsket af Marduk (kaldet Bēl) og dennes søn Nabû, og opregner herefter alle de gode ting, som han har gjort for Babylon, herunder at genskabe Marduk-kulten og befri indbyggerne fra tvangsarbejdet under deres tidligere konge (ln. 22b-28a).

Kyros beretter også, hvordan han har returneret forskellige gudebilleder til deres oprindelige lokaliteter (ln. 30b-33). De nævnte stednavne ligger alle i områder øst for Tigrisfloden. Der kan være tale om steder, som tidligere babylonske konger har underlagt sig, og hvorfra de har bragt lokale gudestatuer med tilbage som et tegn på sejr og overherredømme (jf. Nebukadnesars bortførelse af Jerusalems tempelkar i Ezra 1,7-10; 5,14; Dan 1,2). Der kan dog også være tale om forskellige guddomme, som forgængerer Nabonid – på bekostning af Marduk-kulten – har villet fremme tilbedelsen af. Under alle omstændigheder støtter Kyros nu, at disse guddomme bringes tilbage til deres oprindelige boliger. De indbyggere, der ledsager dem, kan tænkes at være præster eller andet tempelpersonale. Det er muligt, at Kyros dermed anerkender og tildeler privileger til en håndfuld byer, som med tiden ville kunne udvikle sig til arnesteder for konflikt.

Idealbilledet af Kyros som en fredskonge, der befrier de tilfangetagne og tolererer andre folkeslags kulturelle og religiøse traditioner, kendes også fra bibelsk og græsk litteratur. I moderne tid er Kyros-cylinderen ligefrem blevet fejret som ‘den første menneskerettighedserklæring’, og i 1971 forærede det iranske shah-styre en kopi af indskriften til FN med henblik på udstilling i FN-bygningen. Det er dog naivt at forestille sig, at Kyros’ herredømme skulle have været væsentligt anderledes end andre af oldtidens imperier. Perserne må ligesom assyrerne og babylonerne før dem have styret deres kæmpe rige med hård hånd, nedkæmpet oprør, ødelagt templer og tvangsflyttet befolkningsgrupper som led i almindelig erobringspolitik.

I bibelforskningen har man især været optaget af de elementer i teksten på Kyros-cylinderen, som har paralleller til portrættet af perserkongen i gammeltestamentlige tekster. Det drejer sig navnlig om Kyros’ rolle i Babylons fald og eksilets ophør i Esajas’ Bog 40-48 og i genopbygningen af Jerusalems tempel i Ezras Bog 1-6.

I *Esajas’ Bog 40-48* indgår nogle hymniske tekster, der beskriver Jahves planer for genopbygningen af det ødelagte Jerusalem (44,24-45,7). Her optræder Kyros som Jahves redskab i verden og kaldes både for hans hyrde (44,28) og for *messias* (eller ‘salvede’; 45,1). Andre passager, der kan hentyde til perserkongen, omtaler Jahves kaldelse af ham (41,2-3.25; 46,11), hans erobring af Babylon (43,14) og hans status som Jahves ven (48,14-15). Flere af disse udtryk minder om formuleringer på Kyros-cylinderen, bl.a. Marduks kaldelse af Kyros og omtalen af perseren som hans ven og ledsager. Det fælles billedsprog indebærer dog langt fra, at forfatterne til disse afsnit i Esajas’ Bog har kendt til ordlyden på Kyros-cylinderen. Der kan lige så godt være tale om selvstændige fortolkninger af de samme historiske begivenheder.

I *Ezras Bog 1-6* citeres flere gange fra et edikt, som Kyros hævdes at have udstedt vedrørende Jerusalem. En udgave på hebraisk i begyndelsen af skriftet formidler, at Jahve har pålagt Kyros at bygge et hus til ham i Jerusalem; derfor får judæerne tilladelse til at rejse til Juda og

genopbygge deres tempel (1,2-4; jf. 4,3). En udgave på aramæisk længere henne i skriftet bekræfter Kyros' beslutning og skitserer templets størrelse; dernæst forsikres det, at den persiske konge vil dække alle udgifter, og at de kar, som Nebukadnesar bragte fra Jerusalem til Babylon, skal bringes tilbage til templet (6,2-5; jf. 5,13-15.17).

Hvorvidt dette edikt er ægte eller er skabt af de bibelske forfattere, er omdiskuteret. Flere forskere inddrager derfor Kyros-cylinderen og omtalen i linje 30b-32 af de returnerede gudebilleder for at underbygge historiciteten i Ezras Bog. Her bør man dog lægge mærke til, at cylinderen hverken omtaler judæere, Juda eller Jerusalem. Fokus er som nævnt på Babylon og på tilbageførelsen af gudebilleder til lokaliteter mod øst. Bortset fra en mulig henvisning til hjemsendelsen af præster til deres oprindelige helligsteder nævnes der intet udtrykkeligt om repatrieringen af større befolkningsgrupper.

På den anden side er det muligt, at den praksis, som i linje 30b-32 alene vedrører områderne øst for Babylon, også har udfoldet sig i områderne mod vest. Historisk giver det mening, at Kyros har givet tilladelse til – eller ligefrem tvunget – judæere og andre folkeslag fra Syrien-Palæstina til at vende tilbage til deres folks hjemegn og aktivt har støttet genopbygningen af Jerusalem. I så fald har det primære formål fra persisk side været at genbefolke og befæste riget længst mod vest og derved styrke grænseområderne mod stormagten Egypten.

2.2

Kong Jojakin og judæiske embedsmænd i Babylon

Ved Nebukadnesars erobring af Jerusalem i 597 f.Kr. blev et større antal judæere taget til fange og ført til Babylon. Ifølge Anden Kongebog drejer det sig om Judas konge Jojakin, hans mor, hustruer og hoffolk (2 Kong 24,12-16). Dertil kommer stormænd, soldater og specialiserede håndværkere som finsmede. Bibelen fortæller ikke meget om deres videre skæbne. Slægtstavlerne i Krønikebøgerne navngiver syv sønner af den tilfangetagne Jojakin – eller Jekonja, som han indimellem kaldes (1 Krøn 3,17-18). Anden Kongebog slutter med en notits om, at Jojakin efter 36 års fangenskab blev benådet af Amel-Marduk, Nebukadnesars søn og efterfølger; han fik herefter lov til at spise ved babylonerkongens bord og modtog dagligt underhold fra hoffet indtil sin død (2 Kong 25,27-30). Denne begivenhed tidsfæstes til slutningen af Amel-Marduks første regeringsår, svarende til 561 f.Kr.

Administrative tekster fundet i Babylon giver et glimt af dagligdagen for Jojakin og andre judæere i de første år efter bortførelsen til babylonernes hovedstad. Nebukadnesar var i disse år ved at virkeliggøre sin vision om at gøre Babylon til et politisk, religiøst og administrativt centrum i riget, og judæere med skrivefærdigheder og evner for håndværk er blevet pålagt tvangsarbejde inden for administration og byggeri.

Fire tavler om judæere i Babylon

Den vigtigste kilde, der nævner Jojakin og en håndfuld andre judæere, er fire tavler fra paladsarkivet i Babylon (se tekst nr. 3). De stammer fra ca. 591 f.Kr. og omhandler fordelingen af olie og brød til en lang række mennesker af babylonsk og fremmed oprindelse, som arbejdede for eller på anden måde var afhængige af hoffet. Tavlerne blev fundet i Nebukadnesars sydlige palads ved den tyske udgravning af Babylon i 1899-1917 under ledelse af Robert Koldewey. Sydpaladset er det ældste af de to paladser, som Nebukadnesar opførte. Paladset rummede konotorer og værksteder til hoffets ansatte, de berømte hængende haver og værelser til beboelse. Tæt ved en kældertrappe fandt man godt 300 tavler, der stort set alle stammer fra Nebukadnesars regeringstid. Der er tale om administrative tekster, som kvitterer for overdragelsen af byg og dadler, og som oplister fordelingen af madvarer til et større antal enkeltpersoner.

De fire tavler, der nævner judæere, blev udgivet af Ernst F. Weidner i 1939 og indgår i udstillingen på Pergamonmuseet i Berlin. Listerne opregner sandsynligvis den månedlige fordeling af især sesamolie til madlavning og vedligeholdelse af redskaber. Antallet af steder, som modtagerne kommer fra, er iøjnefaldende. Foruden Juda er der mennesker fra kystbyerne Tyrus og Ashkalon, fra Egypten og fra sydøstlige områder som Medien og Elam. Det er bemærkelsesværdigt, at flere af disse lokaliteter, navnlig i Syrien-Palæstina, svarer til dem, som Nebukadnesar erobrede i årene forinden, og som er nævnt i hans krønike (se tekst nr. 1). Et stort antal

af de mennesker, som nævnes i rationeringslisterne, herunder judæerne, må altså være ankommet til Babylon i begyndelsen af det 6. århundrede f.Kr. og er som skrivere, håndværkere og soldater blevet pålagt at arbejde i hovedstaden. Listerne nævner embedsmænd fra Ashkalon, Egypten, Elam og Juda samt græske bådebyggere. Dertil kommer egyptiske og elamitiske vagter, som dog kan have været en slags lejesoldater. Til at sikre underholdning ved hoffet nævnes en gruppe musikere fra Ashkalon og en egyptisk abe-vogter, formentlig til numre med dyr. Nogle af de nævnte personer i listerne har givetvis boet i selve byen, mens andre, for eksempel bådebyggerne, kan have levet i de omkringliggende egne.

Kong Jojakin og hans fem sønner er ikke de eneste fra fremmede kongefamilier, som opholder sig i Babylon. Der nævnes også kongelige fra Lydien og to sønner af kongen i Ashkalon, der formentlig er krigsfanger eller gidsler. Det er almindeligt at antage, at babylonerne førte den judæiske kongefamilie bort med samme formål. Ved at holde Jojakin som gidsel kunne man sikre loyaliteten fra den nye vasalkonge Sidkija. Denne foranstaltning afholdt dog ikke Sidkija fra at gøre oprør, og det er derfor også muligt, at man med Jojakin i Babylon stilede efter at frembringe en ny generation af babylonervenlige judæiske kongelige, som med tiden kunne blive indsat til at regere over Juda. Ifølge bibelske tekster var Zerubbabel, som under perserne vendte tilbage til Jerusalem og blev statholder i Juda, faktisk et barnebarn af Jojakin. Under alle omstændigheder giver listerne indtryk af, at babylonerne har sørget for basale livsnødvendigheder, og at Jojakin og hans familie trods husarrest har levet under tålelige forhold. Andre tekster nævner også fordeling af byg og dadler til ikke-babylonere, men aldrig kød.

Listerne på de fire tavler bekræfter billedet af, at Nebukadnesar tvangsflyttede den veluddannede overklasse og faglærte grupper som håndværkere og embedsfolk fra rigets grænseområder til at udføre specialerhverv i hovedstaden. Leveforholdene for den første generation af judæere i Babylon må have været rimelige, eftersom de har kunnet arbejde, ernære sig selv og stifte familie. Samtidig må understøttelsen fra hoffet have skabt et afhængighedsforhold, som har mindsket incitamentet til flugt eller oprør.

Andre judæere i Babylon

I de følgende århundreder har vi kun få og spredte kilder til judæiske embedsfolk i Babylon. Den vigtigste af dem stammer fra 486 f.Kr., altså mere end hundrede år efter Nebukadnesars forflytning af mennesker fra Juda (se tekst nr. 4), og er blevet grundigt analyseret af Matthew Stolper og Yigal Bloch. Her optræder en judæer ved navn Gadal-Jāma, der må have været en højt placeret embedsmand under satrappen i Babylon. Tavlen blev registreret af British Museum allerede i 1880'erne; men vi har intet kendskab til, hvor og hvornår den blev fundet.

Litteratur

Alstola, Tero

2020 *Judeans in Babylonia. A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE*, Brill. Især kapitlerne "Judean Royalty and Professionals in Babylon" (56-78) og "Judeans Outside the Main Archives" (223-235).

Bloch, Yigal

2018 *Alphabet Scribes in the Land of Cuneiform. Sēpiru Professionals in Mesopotamia in the Neo-Babylonian and Achaemenid Periods*, Gorgias Press.

Stolper, Matthew W.

1989 “The Governor of Babylon and Across-the-River in 486 B.C.”, *Journal of Near Eastern Studies* 48, 283-305.

Weidner, Ernst F.

1939 “Jojachin, König von Juda, in babylonischen Keilschrifttexten”, in: F. Cumont, ed., *Mélanges syriens offerts à Monsieur René Dussaud par ses amis et ses élèves* 2, Geuthner, 923-935.

Weippert, Manfred

2010 “Juda nach Juda: Babylonische Texte über den König Jojachin von Juda (586-570)”, in: M. Weippert, ed., *Historisches Textbuch zum Alten Testament*, Vandenhoeck & Ruprecht, 425-430.

Tekst nr. 3: Kong Jojakin ved hoffet (Weidner 1939)

I det kongelige palads i Babylon har man fundet et mindre arkiv med administrative tekster, som oplister fordelingen af madvarer til mennesker med tilknytning til hoffet. Fire af tavlerne omtaler judæere. Oversættelsen gengiver nogle linjer fra tavle B og C, som bl.a. nævner kong Jojakin og hans sønner.

Datering og sted: Ca. 591 f.Kr. i Babylon.

Oversættelse

Tavle B (Babylon 28178):

- ³⁸ ½ (?) (olie) til Jajukin, Judas konge
³⁹ 2½ *sila* (olie) til [...] de fem søn]ner af Judas konge
⁴⁰ 4 *sila* (olie) til otte judæere, ½ [*sila* til hver]

Tavle C (Babylon 28186):

- ¹³ 1½ *sila* (olie) til tre træskærere fra Arvad, ½ til hver
¹⁴ 11½ (*sila*) (olie) til otte træskærere fra Byblos [...] [1½ til hver]
¹⁵ 3½ (*sila*) til syv græske håndværkere, ½ *sila* til hver
¹⁶ ½ (*sila*) til tømreren Nabû-êtir
¹⁷ 10 (*sila*) til Jakû-kinu, søn af Judas konge
¹⁸ 2½ (*sila*) til Judas konges fem sønner under Qana-Jāma

Noter

Tavle B: ln. 38-40 ½ (?) (olie) til Jajukin – der er usikkerhed om, hvilken måleenhed der er tale om. Nogle forskere antager, at der for kong Jojakin må menes måleenheden *pānu* (ca. 36 liter), altså en markant større tildeling (ca. 18 liter) end de øvrige i listerne. Angivelsen af olie sker dog som regel i *sila*, som også blev brugt ved handlen med olie.

Tavle C: ln. 13-18 På akkadisk bruges forskellige ord om håndværkere, afhængigt af deres faglige specialisering. Tømrere arbejdede primært med konstruktionen af bygninger og andre større genstande i træ. Træskærere havde en bredere funktion og fremstillede også mindre genstande som møbler og redskaber (jf. snedkere). Håndværkere kunne dog arbejde med flere materialer på samme tid, herunder træ, knogler og metal, og udførte ofte alsidige opgaver.

Kommentar

I listerne fremgår sandsynligvis den månedlige tildeling af sesamolie. De enkelte modtagere nævnes ved navn, etnicitet og/eller erhverv. Det faste mål er en halv liter. Nogle individer tildeles dog mere som for eksempel Judas konge Jojakin. Den konkrete måleenhed er imidlertid

underforstået i dokumentet, så det er uvist, hvor meget Jojakin egentlig modtager ifølge tavle B (se *noter*). Muligvis er der tale om hele 18 liter, og denne markant større tildeling kan i så fald være på grund af hans kongelige status eller med henblik på omfordeling til andre i hans husholdning.

Tavle B, linje 38-40 nævner Jojakin eller Jajukin, som navnet gengives på akkadisk. Dertil omtales et antal sønner og otte unavngivne judæere.

Tavle C, linje 13-18 formidler lidt mere kontekst i kraft af de nævnte håndværkere. Der er tre træskærere fra øen Arvad, som ligger i Middelhavet ud for Syriens kyst, og otte træskærere fra Byblos, en fønikisk havneby i det moderne Libanon. Dertil kommer syv græske håndværkere. Alle tre lokaliteter var i oldtiden kendt for deres ekspertise i tømrerarbejde, bådebyggeri og navigation. Det er sandsynligt, at nogle af håndværkerne er blevet ført med til Babylon efter Nebukadnesars felttog i Syrien-Palæstina for at bygge skibe til sejlads på Mesopotamiens floder. Nabû-êtir i linje 16 er formentlig babylonier, eftersom navnet er akkadisk og betyder 'Nabû har frelst'.

I linje 17 kaldes Jojakin for 'søn af Judas konge'. Der må være tale om en skrivefejl, medmindre den babylonske hofadministration har opfattet ham som en søn af Sidkija, som Nebukadnesar indsatte som vasalkonge i stedet for ham (se tekst nr. 1). I den følgende linje omtales fem sønner. Jojakin var 18 år, da han blev ført væk fra Jerusalem (2 Kong 24,8), så flere af hans sønner kan være blevet født i Babylon. I bibelsk tradition nævnes syv ved navn (1 Krøn 3,17-18). Qana-Jāma, hvis navn betyder 'Jahve har skabt', må være oppasser for de judæiske prinser. De fønikiske og græske håndværkere har næppe boet i selve Babylon, men snarere ude i landet langs de store floder. Vi ved intet om, hvor Jojakins familie og hoffolk opholdt sig, og et landsted uden for hovedstaden er bestemt en mulighed.

De øvrige to tavler (tavle A og D), som ikke er gengivet her, omtaler flere navngivne judæere. Det gælder Uru-Milki, Samak-Jāma (svarende til det bibelske Shemaja) og Gaddi'ilu (svarende til Gaddiel). Endelig nævnes en gartner ved navn Šalam-Jāma (svarende til Shelemja), der måske har gjort tjeneste i de hængende haver.

Tekst nr. 4: Embedsmanden Gadal-Jāma (BM 74554)

Dette regnskabsdokument stammer fra perserkongen Dareios 1.s sidste regeringsår. Formelt set er der tale om en kvittering for betaling af skat til kongen i form af byg. Tavlen er interessant ved at omtale en centralt placeret embedsmand ved navn Gadal-Jāma, som må have haft judæisk baggrund.

Datering og sted: 4. oktober 486 f.Kr. i Babylon.

Oversættelse

¹⁻⁸ Efter ordre fra Huta- [...], søn af Pagakanna, satrap i Babylon og Hinsides Floden, samt fra Libluṭ, bror til Adad-ibni, skriveren og budbringeren, og fra Gadal-Jāma, søn af Banna-Ea, skriveren og budbringeren – har Šiḥā, søn af Aḥulap, tilsynsførende for arbejdsdistriktet i [...], modtaget 14 *kor* korn fra Iddin-Bēl, søn af Iqīša-Marduk, efterkommer af Šangū-Šamaš.

⁹⁻¹¹ Šiḥā vil opføre de førnævnte 14 *kor* korn i den kongelige hovedbog, som er afmålt af Iddin-Bēl, søn af Iqīša-Marduk, efterkommer af Šangū-Šamaš.

^{12-20a} Vidnerne er:

Nabû-aḥ-ittannu, søn af Nabû-erība, efterkommer af Rab-banī,
Bēl-kāšir, søn af Rēmūt, efterkommer af Arad-Nergal,
Bēl-ēṭir, søn af Bāni-zēri,
[...] -ittannu, søn af Iddin-Nabû, efterkommer af [...],
[...] -uba]lissu, søn af Bēl-aḥḥe-iqīša, efterkommer af [...],
Aḥuṣunu, søn af Bēl-aḥḥē-iddin, efterkommer af [...] -Marduk,
Mušēzib-Marduk, søn af Marduk-šar-ušur,
(og) skriveren Aḥḥē-iddin, søn af Nabû-iddin.

^{20b-22} Skrevet i Babylon. På den 24. dag i måneden *ulūlu*, i det 36. regeringsår for Dareios, konge af Babylon og verdens konge.

²³⁻²⁴ Šiḥā har modtaget al kornet, ifølge [...]

Noter

Øverst på lertavlen er der spor af et aftryk af et cylindersegl, som har tilhørt Šiḥā.

ln. 1-8 *satrap* – gengiver det akkadiske ord *šaknū(tu)*. Grundbetydningen er ‘embedsmand’ uagtet dennes placering og konkrete opgaver i administrationen. • *skriveren* – på akkadisk *sepīru*. Egentlig et semitisk låneord for skriver, der har færdigheder i aramæisk (se tekst nr. 8).

ln. 12-20a *skriveren Aḥḥē-iddin* – på akkadisk *tupšarru*, dvs. en person med færdigheder i babylonsk kileskrift (i modsætningen til *sepīru*-skriveren nævnt i ln. 1-8).

Kommentar

Dokumentet kvitterer for modtagelsen af en større mængde korn som skat til den persiske konge. Skattebetaleren Iddin-Bēl stammer fra en indflydelsesrig babylonsk familie i handelsbyen Sippar, men er her aktiv i Babylon. Opkræveren Šihā, en anden babyloner, er en slags opsynsmand for et arbejdsdistrikt (eller muligvis en bestemt bygning eller institution som et fængsel). Som bekræftelse for modtagelsen af kornet bliver indbetalingen ført til protokols i 'den kongelige hovedbog'. Vidnerne til transaktionen har alle babylonske navne.

Selve opkrævningen sker efter befaling fra Huta- [...]. Det er umuligt at rekonstruere navnet; men farens navn Pagakanna er sandsynligvis persisk. Perserriket blev under Dareios 1. inddelt i en række administrative enheder kaldet satrapier. Huta- [...] er satrap, dvs. den øverste leder af dobbelt-satrapiet Babylon og Hinsides Floden, der kort efter blev adskilt i to selvstændige enheder. 'Babylon' er derfor en administrativ betegnelse for det babylonske kerneland med alle de vigtigste byer, mens 'Hinsides Floden' dækker området vest for Eufratfloden, i realiteten Syrien-Palæstina.

Sammen med satrappen nævnes to embedsmænd. Den første, Libluṭ, er babyloner. Navnet på den anden er judæisk. Gadal-Jāma svarer til det bibelske Gedalja og betyder 'Jahve er stor'. Interessant nok er hans fars navn babylonsk, idet Banna-Ea betyder '(guddommen) Ea er skaber'. Det er nærliggende, at Gadal-Jāma tilhørte det judæiske samfund i Babylon, muligvis som efterkommer af de judæere, der blev flyttet dertil hundrede år tidligere. Vi kan dog intet slutte ud fra dokumentet. En anden mulighed er nemlig, at dobbelt-satrapiet var delt imellem de to, så Libluṭ havde ansvar for Babylon, mens Gadal-Jāma havde Hinsides Floden under sin bemyndigelse. I så fald kan han være blevet rekrutteret fra andre steder i riget, eksempelvis Juda.

Libluṭ og Gadal-Jāma optræder begge med titlerne 'skriver' og 'budbringer'. Den første titel dækker en bred vifte af funktioner knyttet til skrivefærdigheder, oversættelse, forretninger og udfærdigelse af dokumenter. Den anden titel kendes også i en aramæisk variant i Ezras Bog. Her omtales Rekum i Samaria som *bē'el ʾē'ēm* (Ezra 4,8-9.17), der traditionelt oversættes med 'guvernør' eller 'vicekonge' for den siddende satrap. Kilder fra Egypten antyder, at mennesker i dette embede kunne udstede ordre på vegne af satrappen og agere stedfortræder i dennes fravær.

Kombinationen af de to titler er dog højest usædvanlig, og det er derfor vanskeligt at afgøre, hvor højt Gadal-Jāma har været placeret i det persiske statsapparat. Måske har der været tale om at udføre flere funktioner samtidigt. Gadal-Jāma har som højtstående embedsmand været underordnet satrappen. Han har haft ansvar for at få ordrer udstedt på persisk oversat til aramæisk (eller akkadisk) og dernæst sørget for at få dem bragt videre til de laverestående embedsmænd, der havde til opgave at udføre dem. Det forekommer i hvert fald at være tilfældet i dette dokument, hvor Šihā reelt er den, der påhviler at indkræve skat til riget.

2.3

Judæere i handelsbyen Sippar

Oldtidsbyen Sippar lå ved Eufratflodens østlige bred, ca. 70 km nord for Babylon. Stedet kendes i dag som Tell Abu Habbah og har en årtusindlang historie. Arkæologiske undersøgelser blev påbegyndt i 1880-1881 under ledelse af Hormuzd Rassam, og udgravninger af det gamle tempel førte til fundet af titusindvis af lertavler, som nu ligger på British Museum. I en håndfuld af disse tekster møder vi en judæisk familie, som er efterkommere af en mand ved navn Ariḥ. Hans familie virkede som købmænd i anden halvdel af det 6. århundrede f.Kr. og tilpassede sig over flere generationer livet i den babylonske handelsby.

Sippars placering gjorde den ideel til handel. Byen lå i det område, hvor Eufrats og Tigris' flodløb er tættest på hinanden. Beliggenheden muliggjorde handel østover mod den iranske højslette og vestover mod Syrien-Palæstina og Middelhavsområdet. Babylonien havde store arealer med frugtbart landbrugsland, men var fattig på naturressourcer som metal og træ. Disse råstoffer måtte fremskaffes via handel, der også involverede luksusvarer som guld, røgelse og farvestoffer. Sippar var netop i det 6. århundrede f.Kr. et område for udvikling og statslige investeringer, hvor kongelige projekter medvirkede til at udbygge landbruget og øge handlen. I centrum af byen lå det gamle Ebabbar-tempel ('Strålende Hus'), indviet til solguden Šamaš, så præsteskrabet ved templet og mennesker engageret i handel må have udgjort de to vigtigste grupper i havnebyen.

Kongelige købmænd

Flere af judæeren Ariḥs efterkommere kaldes i kildematerialet for 'kongelige købmænd'. Denne betegnelse optræder i mange tekster fra samtiden, enten som *tamkāru* ('købmand') eller *tamkār (ša) šarri* ('kongelig købmand'). Om de to forskellige udtryk faktisk henviser til det samme erhverv, er dog uklart. Under alle omstændigheder må titlen betegne en særlig status eller tilknytning til hofadministrationen. Som kongelig købmand har man dog næppe været ansat af hoffet, men har snarere som uafhængig aktør haft til opgave at foretage handler med eller på vegne af statsapparatet og lokale tempelinstitutioner.

'Købmand' er kun en af flere mulige oversættelser af det akkadiske ord. Andre muligheder er 'grossist' eller 'handelsmand', typisk i forbindelse med handler over længere afstande. En af opgaverne for sådanne købmænd har været at stå for fragten af afgrøder fra de lokale landområder og så sælge produkter som byg og dadler videre til kunder i byerne. Det kunne også ske på vegne af det lokale tempel. Den krævende og risikofyldte langdistancehandel må til gengæld have været forbeholdt særligt velstående familier.

Ariḥs familie i tre generationer

Den judæiske familie i Sippar blev først identificeret af Michael Jursa i 2007 og er siden beskrevet af Yigal Bloch i 2014. Bloch baserer sin analyse på i alt seks tavler, der omhandler handel og indgåelse af ægteskab. De beskedne glimt gør det svært at danne sig et indtryk af familiens rigdom og indflydelse; men de må socialt set have været velstillede og har integreret sig i det babylonske samfund, som de levede i. Forbindelsen mellem navnene i tavlerne gør det muligt at opstille et stamtræ over familien i tre generationer (se fig. 9):

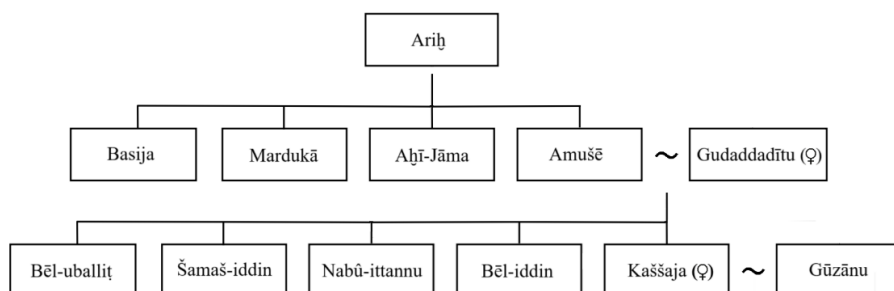

Fig. 9. Oversigt over Ariḥs familie.

Ariḥ udgør første generation. Han er ikke aktivt handlende i det overleverede materiale, men optræder kun som far til en række sønner, der udfører opgaver som købmænd. Navnet i sig selv kan være afledt af det hebraiske eller aramæiske ord for 'vej' (jf. det bibelske Arak i fx Ezra 2,5), og når vi er i stand til at identificere Ariḥ som judæer, skyldes det alene, at to af hans sønner bærer jahvistiske navne. Ud fra datoangivelser i tavlerne og antagelser om alder ved indgåelse af ægteskab er det sandsynligt, at Ariḥ blev født i Juda omkring 620-600 f.Kr. Han kan derfor have tilhørt den første gruppe af judæere, som Nebukadnesar 2. førte til Babylonien efter erobringen af Jerusalem i 597 f.Kr. (se tekst nr. 1). Det kan dog ikke udelukkes, at han i egenskab af handelsrejsende har bosat sig i Sippar uafhængigt af de babylonske erobringer.

Anden generation består af (mindst) fire sønner, der må være blevet født i Babylonien i 590'erne til 570'erne f.Kr. Deres navne giver et blandet indtryk. To af dem bærer babylonske navne: Basija og Mardukā (efter den babylonske guddom Marduk); det er dog muligt, at de som voksne har antaget disse navne i stedet for eller som tilføjelse til judæiske fødenavne. De to andre har klart jahvistiske eller vestsemitiske navne. Aḥī-Jāma betyder 'Jahve er min bror' og kendes som det bibelske Akija (fx 1 Sam 14,3). Amuše svarer til det bibelske Hosea ('frelse') og bliver som navn praktisk talt kun benyttet af mennesker af judæisk oprindelse.

Tredje generation består af Amuše's fem børn med hustruen Gudaddadītu. Hendes baggrund er ukendt; men navnet kan være vestsemitisk. Børnene må være blevet født i 560'erne og 550'erne f.Kr. og bærer alle babylonske navne. De fire sønner – Bēl-uballiṭ, Šamaš-iddin, Nabū-ittannu og Bēl-iddin – har tilmed navne, hvori en babylonsk guddom indgår. Bēl er i denne periode en betegnelse for Marduk, Šamaš er solgud, og Nabū er guddom for skriverne. Oprindelsen til datterens navn Kaššaja er uklar; men navnet optræder andre steder i babylonsk tradition, bl.a. som navnet på en af kong Nebukadnesar 2.s døtre.

Navnene på de ni efterkommere efter Ariḥ tegner et interessant billede. Blandt hans egne børn bærer kun halvdelen af dem judæiske navne, mens alle børnebørnene har babylonske navne. Dette skift kan afspejle en villighed til at tilpasse sig forholdene i det babylonske samfund. Motivationen bag denne tilpasning i en i øvrigt multietnisk og kosmopolitisk handelsby som Sippar kan skyldes, at familien som kongelige købmænd var afhængige af den institutionelle støtte ikke bare fra statsapparatet, men også fra det lokale Ebabbar-tempel, som de løbende har samarbejdet med. Måske indoptagelsen af lokale teoforiske navne og dermed ærefrygt over for lokale guddomme skal ses som en af flere måder til at komme på god fod med de babylonske tempelansatte og vinde deres tillid. Det er i hvert fald bemærkelsesværdigt, at en af Amuše's sønner – Šamaš-iddin – er navngivet efter guddommen Šamaš, som templet i Sippar var indviet til.

Et andet tegn på familiens assimilation kan ses i det ægteskab, som Amuše's familie indgår på vegne af datteren Kaššaja. Brudgommen Gūzānu må formodes at komme fra en af de gamle babylonske familier, og ægteskabet etablerer dermed et vigtigt socialt bånd til andre lokale aktører.

De seks tavler, der vedrører Ariḥ-familien, blev fundet ved udgravninger af Ebabbar-templet. Det er muligt, at de har indgået i templets arkiv, eller at de som familiens privatarkiv er blevet opbevaret her. I det følgende gengives to af tavlerne i dansk oversættelse, dels et dokument om en handel, som Ariḥ's søn Basija foretager (tekst nr. 5), dels en ægteskabskontrakt i forbindelse med Ariḥ's barnebarn Kaššajas bryllup (tekst nr. 6).

Andre judæiske handelsfolk

Det er uvist, om Ariḥ-familien handlede over større afstande. En anden kilde fra Sippar udgivet af Michaela Weszeli antyder dog, at judæere kunne deltage i sådanne aktiviteter (tekst nr. 7). Her medvirker en mand ved navn Tagabī-Jāma ved salget af et æsel. Teksten stammer fra et arkiv tilhørende en anden handelsmand i Sippar, babyloneren Iššar-taribi, der var dybt engageret i langdistance-handel. Iššar-taribi har flere forretningspartnere tilfælles med Ariḥ-familien, og dertil omtaler hans arkiv mange mennesker med ikke-babylonske navne, som han har handlet med. Migranter i den babylonske handelsby kunne i kraft af sprogfærdigheder, netværk og kendskab til lokale forhold lette adgangen til markeder i de områder, de kom fra. Det kan sagtens have været tilfældet med judæere i Sippar, som har bistået handlen med Juda og andre områder i Syrien-Palæstina. Vi har dog endnu ingen kilder, der kan bekræfte denne antagelse.

Litteratur

Alstola, Tero

2020 *Judeans in Babylonia. A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE*, Brill. Især kapitlet "Judean Merchants in Babylonia" (79-101).

Bloch, Yigal

2014 "Judeans in Sippar and Susa during the First Century of the Babylonian Exile: Assimilation and Perseverance under Neo-Babylonian and Achaemenid Rule", *Journal of Ancient Near Eastern History* 1, 119-172.

Jursa, Michal

2007 “Eine Familie von Königskaufleuten jüdischer Herkunft”, *NABU: Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 22, 23.

Weszele, Michaela

1996 “Eseleien”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 86, 461-478.

Tekst nr. 5: Handel med sølv (BM 75434)

Dokumentet omhandler judæeren Basija, søn af Ariḫ, der som købmand i Sippar indgår en handel med en lokal babylonier. Sandsynligvis drejer det sig om et opkøb af korn, der efter videre salg tilbagebetales i sølv.

Datering og sted: 8. maj 546 f.Kr. i Sippar.

Oversættelse

¹⁻³ Basija, søn af Ariḫ, kongelig købmand, (skal betale) $\frac{1}{2}$ *mine* [sølv] til Marduk, søn af Bēl-īpuš.

⁴⁻⁵ [...] måneden *simānu*, $\frac{1}{2}$ *mine* [...]

⁶⁻⁹ Vidnerne er:

[...]-Ja, søn af [...]

Iddinā, søn af Rappa[-...]

(og) skriveren Iddin-Nabû, søn af L[...], efterkommer af Šigûa.

¹⁰⁻¹¹ Skrevet i Sippar. På den 18. dag i måneden *aiāru*, i det 10. regeringsår for Nabonid, konge af Babylon.

Noter

ln. 1-3 *kongelig købmand* – på akkadisk *tamkār šarri*, svarende til det sumeriske DAM.GÀR LUGAL. Titlen betegner officielle handelsmænd, som bl.a. opererede på vegne af hofadministrationen (se *indledning*). • $\frac{1}{2}$ *mine* [*sølv*] – skriveren har undladt at angive det specifikke produkt, som Basijas betaling skal falde i. Ud fra konteksten og formuleringerne i teksten er der formentlig tale om sølv, som var et almindeligt betalingsmiddel i oldtidens Mesopotamien.

ln. 4-5 Linjerne er stærkt beskadigede, men har sandsynligvis rummet en forfaldsdato for, hvornår Basija skal levere produktet, dvs. måneden efter.

Kommentar

Denne tavle er den tidligst daterede blandt Ariḫ-familiens dokumenter. Hovedaktøren er sønnen Basija, som er bror til Amuše og dermed farbror til kvinden Kaššaja, der 12 år senere indgår ægteskab med en babylonier (se tekst nr. 6).

Formelt set er der tale om et gældsbevis, hvori Basija skylder $\frac{1}{2}$ *mine* sølv (ca. 250 g) til Marduk. Denne person kendes fra andre tekster som en bonde tilknyttet Ebabbar-templet i Sippar, og det forekommer usandsynligt, at Basija skulle have skyldt en babylonsk bonde penge. Situationen er nærmere, at Basija som købmand har fået overdraget en mængde korn af

Marduk med henblik på videresalg, og at han en måned senere skal betale $\frac{1}{2}$ *mine* sølv af indtægterne tilbage til bonden. Dokumentet er udfærdiget i måneden *aiāru* (april-maj), hvor høsten af byg var ved at være ovre.

Andre købmænd har som Basija tjent deres penge ved at opkøbe korn af lokale bønder og så sælge det videre gennem deres netværk. Et andet familiemedlem har også tjent penge på udlejning af kar, formentlig til ølbrygning. Sølv var den almindelige valuta ved handel, mens guld var sjældnere og blev benyttet til luksusvarer eller kultiske formål. Selv om vi ikke har kendskab til, at Ariḥ-familien deltog i langdistance-handel, så tyder adgangen til guld på, at de har været i kontakt med mennesker, der gjorde. Et par af familiens andre dokumenter omhandler nemlig betaling af husleje med guld og omveksling af sølv for guld.

Tekst nr. 6: En ægteskabskontrakt i Ariḥ-familien (BM 65149)

Dokumentet er en ægteskabskontrakt mellem Ariḥs barnebarn Kaššaja, datter af Amušê, og en babylonisk mand ved navn Gūzānu. Det blandede ægteskab er et eksempel på den judæiske families tilpasning til forholdene i handelsbyen Sippar. Kontrakten indeholder interessante socialhistoriske oplysninger om et ægteskab for 2.500 år siden, og listen over vidner peger på det kulturmøde, som brylluppet giver anledning til.

Datering og sted: 16. juni 534 f.Kr. i Sippar.

Oversættelse

^{1-4a} Gūzānu, søn af Kiribtu, efterkommer af Ararru, sagde frivilligt følgende til Bēl-uballit, søn af Amušê, og til Gudaddadītu, hans mor:

^{4b-6} Lad mig venligst indgå ægteskab med Kaššaja, din datter, den unge pige. Lad hende blive (min) hustru!

⁷⁻⁹ Bēl-uballit og Gudaddadītu, hans mor, lyttede imødekommende til ham og gav Kaššaja, deres datter, den unge pige, til ham i ægteskab.

¹⁰⁻¹¹ Hvis Kaššaja bliver fundet med en anden mand, skal hun dø ved en daggert af jern.

^{12-15a} Hvis Gūzānu sætter Kaššaja (fri) og tager en anden til brud i stedet for hende, skal han betale hende 6 *miner* sølv, og hun må vende (tilbage) til sin fars hus.

^{15b-16} Bēl-uballit og Gudaddadītu [gav] frivilligt:

¹⁷⁻¹⁹ $\frac{1}{3}$ *sekel* (guld)smykker, et par øreringe af guld til en værdi af 1 *sekel*, en akkadisk seng, fem stole, et bord, et drikkebæger og et bronzefad

²⁰⁻²² som medgift sammen med Kaššaja, deres datter, til Gūzānu, søn af Kiribtu, efterkommer af Ararru.

²³⁻²⁶ Må guderne Marduk og Zarpanītu dømme ham, som bryder kontraktens ord, til undergang. Må guden Nabû, skriveren fra (templet) Esagila, forkorte hans lange dage!

²⁷⁻⁴¹ Ved forseglingen af kontrakten er disse vidner:

Aḥī-Jāma, søn af Ariḥ, kongelig købmand,
Bānija, søn af Bēl-ušur, efterkommer af Arad-Nergal,
Arad-Gula, søn af Šamri-Jāma, kongelig købmand,
Kalbā, søn af Šamaš-erīb,
Bēl-iddin, søn af Nabû-iddin,
Niqūdu, søn af Mušallammu, kongelig købmand,

Šamaš-apla-ušur, søn af Nādin,
 Nabû-iddin, søn af Bānija, efterkommer af Paḥāru,
 Lābāši, søn af Kiribtu, efterkommer af Ararru,
 Marduk-zēra-iddin, søn af Adad-ittannu,
 Šamaš-apla-ušur, søn af Rapê, kongelig købmand,
 Šamaš-iddin, søn af Amušē,
 Nabû-ittannu, Amušē,
 og skriveren Nabû-mukīn[-apli], søn af Bēl-iddin, efterkommer af [...].

⁴²⁻⁴³ Skrevet i Sippar. På den 11. dag i måneden *simānu*, i det 5. regeringsår for Kyros, konge af Babylon, verdens konge.

Noter

ln. 1-4a *sagde frivilligt følgende* – en fast formulering i primært nybabylonske kontrakter. Formuleringen tydeliggør, at den pågældende erklæring er afgivet uden tvang og således er udtryk for en juridisk bindende viljestilkendegivelse.

ln. 4b-6 *den unge pige* – på akkadisk *nu 'ārtu*, der egentlig betyder 'lys'. I juridiske sammenhænge bruges ordet om smukke og ærbare unge kvinder, der endnu ikke har været gift og dermed anses for at være jomfruer.

ln. 7-9 *deres datter* – Kaššaja omtales som Bēl-uballiṣ datter, selvom hun reelt er hans søster. I Amušē's fravær optræder broren som mandlig forhandler på vegne af familien.

ln. 10-15a *dø ved en daggert af jern* – en standardiseret straf i ægteskabskontrakter af kvinder i tilfælde af utroskab (se *kommentar*).

ln. 17-19 *akkadisk seng* – formentlig en bestemt type seng, der enten var importeret fra Akkad, muligvis fra den nordlige del af det babylonske område, eller lavet i materialer, som kun var tilgængelige dette sted. Uden tvivl er der tale om en kvalitetsseng og dermed et symbol på høj status.

ln. 23-26 *Marduk og Zarpanītu ... Nabû ... Esagila* – babylonske guddomme. Marduk er guddom for byen Babylon, mens Zarpanītu er hans hustru og forbundet med frugtbarhed. Nabû er deres fælles søn og guddom for skrivning. Templet Esagila lå i Babylon og blev opfattet som et sted, hvor guderne samledes for at fastsætte menneskenes skæbne. Nabû indtog her en fremtrædende rolle som vogter af 'Skæbnernes Tavle'.

ln. 27-41 *Lābāši, søn af Kiribtu, efterkommer af Ararru* – brudgommens bror. Brødre optrådte ofte som vidner ved indgåelse af ægteskab for at sikre familiens interesse (se *kommentar*).

ln. 42-43 *i det 5. regeringsår for Kyros* – angivelsen af regeringsår regnes fra perserkongens erobring af Babylon i 539 f.Kr.

Kommentar

Bryllupskontrakten følger standardformen for denne type dokumenter i Babylonien i det 6. århundrede f.Kr. Brudgommen Güzānu kommer fra en fin babylonisk familie som efterkommere af slægten Ararru ('Møller'). Det er muligt, at de er tilflyttere fra Babylon, der nu ernærer sig ved handel i Sippar. I hvert fald betyder indgåelsen af ægteskabet, at Ariḥs efterkommere gennem datteren Kaššaja etablerer et vigtigt socialt bånd til andre indflydelsesrige familier i området.

Ariḥ-familien er repræsenteret ved brudens bror Bēl-uballit og deres mor Gudaddadītu (ln. 1-4a), hvilket tyder på, at deres far Amuše er død. Den brutale udspecificering af straffen mod Kaššaja i tilfælde af utroskab – henrettelse med en dolk – er iøjnefaldende (ln. 10-11). Lignende bestemmelser optræder ellers kun, når brudens familie er fattig og derfor ikke kan forventes at kunne yde erstatning for den skam, som datteren ved utroskab kaster over sin ægtemand. Det er næppe tilfældet med Ariḥ-familien, så måske udspringer bestemmelsen af deres baggrund som migranter. Hvis brudgommen derimod lader sig skille fra Kaššaja, skal hun modtage en erstatning på ca. 3 kg sølv og kan vende tilbage til sin familie (ln. 12-15a).

Medgiften, som brudens familie skal yde ved indgåelsen af ægteskabet, er ganske detaljeret (ln. 17-19). Det drejer sig om smykker, et mindre beløb i sølv, møbler og køkkenudstyr. Det er dog bemærkelsesværdigt, at der ikke nævnes en egentlig formue i form af et større beløb i sølv, fast ejendom eller slaver. Enten havde Ariḥ-familien ikke råd til at yde mere, eller også behøvede de ikke. Det er nemlig sandsynligt, at deres relativt høje sociale status som kongelige købmænd gjorde dem attraktive for den babylonske familie.

Benævnelsen af de babylonske guddomme (ln. 23-26) følger en fast konvention i babylonske ægteskabskontrakter og siger derfor intet om Ariḥ-familiens religiøse overbevisning. Reelt har vi ingen mulighed for at vurdere, i hvilket omfang de har dyrket Jahve eller bevaret judæisk kultur. Ægteskabet i sig selv viser dog en villighed til at gifte et kvindeligt familiemedlem ind i en babylonisk familie.

Af ukendte årsager blev et udkast til samme bryllupskontrakt udarbejdet en måned tidligere. Her er to større forskelle. For det første er der i udkastet nævnt endnu en af Kaššajas brødre som repræsentant for Ariḥ-familien sammen med Bēl-uballit og Gudaddadītu. Navnet er ulæseligt; men der er formentlig tale om Bēl-iddin. For det andet optræder navnene på fire fornemme babylonere blandt vidnerne i udkastet, men ikke i den endelige udgave af kontrakten. Måske har der været modstand mod indgåelsen af ægteskabet både i familien og i lokalsamfundet, som har krævet en genforhandling af aftalen. Måske har de fire forsvundne vidner bare ikke kunnet være tilstede en måned senere.

I den endelige udgave af kontrakten optræder i alt 13 vidner foruden skriveren (ln. 27-41), bl.a. brudens brødre Šamaš-iddin og Nabû-ittanu. Der er tale om en god blanding af babylonske og vestsemitiske navne. Fire af vidnerne har titel af kongelige købmænd, heriblandt brudens farbror Aḥī-Jāma ('Jahve er min bror'). Dette er det ene af blot to jahvistiske navne. Det andet er Šamri-Jāma ('Jahve er min vogter'), der nævnes som far til vidnet Arad-Gula, en anden kongelig købmand. Sønnens navn henviser til den babylonske guddom for helbredelse ('Gulas tjener') og er endnu et eksempel på judæernes praksis med at give deres børn babylonske navne.

Tekst nr. 7: Salg af et æsel (BM 74457)

Dokumentet er en salgsaftale, der stammer fra handelsmanden Iššar-tarībis arkiv i Sippar. En vis Mannu-kī-Bānītu sælger et æsel til Iššar-tarībi. Omtalen af en mand ved navn Tagabī-Jāma, der medvirker ved overdragelsen af dyret, tyder på, at også judæere tog del i handlen over større afstande.

Datering og sted: 22. januar 522 f.Kr. i Sippar.

Oversættelse

^{1-4a} Et 7-årigt sandfarvet æsel, med (navnet) Šamaš-ibni indskrevet på halsen (og) med venstre øre revet itu, tilhører Mannu-kī-Bānītu, søn af Bēl-ab-ušur.

^{4b-6} Han har overdraget (æslet) til Iššar-tarībi, søn af Bunene-ibni, for dets faste købspris, [svarende til] $\frac{1}{2}$ mine sølv.

⁷⁻⁸ Mannu-kī-Bānītu er ansvarlig for æslets *uškū*-udstyr.

^{9-14a} Vidnerne er:

[...], søn af Zubbatu-il,

[...], [søn af Ta]limu,

[...] Bēl²-[...], søn af Il-ḥanana,

og skriveren Bēl-kašār, søn af Nabû-kišir.

^{14b-16a} Skrevet i Sippar. På den 26. dag i måneden *ṭebētu*, i det 7. regeringsår for Kambyses, konge af Babylon, verdens konge.

^{16b-19} Tagabī-Jāma overdrager Iššar-tarībis æsel til Mannu-kī-Bānītu i byen Ḥumadēšu.

²⁰⁻²¹ [...] mišira [...]

Noter

ln. ⁷⁻⁸ *uškū-udstyr* – formentlig betegnelsen for det samlede arbejdsudstyr til æsler, herunder seletøj, hætter og kløvsadel. Betydningen kan dog variere afhængigt af konteksten og er derfor ikke entydig.

ln. ^{16b-19} *Iššar-tarībis æsel til Mannu-kī-Bānītu* – skriveren har ved en fejl byttet rundt på sælger og køber. Administrative dokumenter blev nedskrevet efter mundtligt diktat, og derfor opstod der lejlighedsvis fejl. Eftersom bestemmelsen om overdragelsen af æslet optræder efter datoangivelsen i dokumentet, er der formentlig tale om en senere tilføjelse.

ln. 20-21 *mišira* – muligvis den akkadiske betegnelse for Egypten, der i mesopotamiske handelstekster ofte associeres med eksotiske varer som guld og elfenben. Linjerne er dog for fragmentariske til at kunne afgøre det med sikkerhed.

Kommentar

Æsler blev på denne tid primært brugt som fragtdyr. I kontrakter som denne er det almindeligt med en længere beskrivelse af dyret, der gør det muligt at identificere det og udpege eventuelle skavanker. Farven angives som sort, rødbrun, hvid eller sandfarvet, og der er oplysninger om alder. Endelig kan der nævnes mærkning af ejerens navn eller brændemærker i form af symboler på guddomme, for eksempel Marduks spade eller Ishtars stjerne. Prisen er højest for handyr i alderen 6-8 år.

I dette tilfælde er der tale om et 7-årigt sandfarvet hanæsel. Navnet på en tidligere ejer, Šamaš-ibni, er indridset på halsen, og det venstre øre er revet itu. Der kan enten være tale om en skade eller en bevidst mærkning af dyret. Som det er kutyme ved sådanne handler, overdrages æslet med udstyr. Prisen er ca. 250 g sølv.

Selvom handlen indgås i Sippar, skal æslet overdrages af eller til en tredje part i byen Ħumadešu. Det drejer sig om judæeren Tagabī-Jāma, hvis navn betyder 'Jahve er ophøjet' (ln. 16b-19). Skriveren har dog åbenlyst lavet en fejl i disse linjer ved at bytte rundt på sælger og køber. Ħumadešu ligger i det moderne Iran tæt ved det senere Persepolis og altså mere end 900 km øst for Sippar. Måske køberen Iššar-taribi i forvejen har haft planlagt en handelsrejse østover, hvor Tagabī-Jāma så har kunnet fragte æslet med tilbage til Sippar. Det er dog også muligt, at Tagabī-Jāma arbejder for sælgeren og blot har til opgave at overdrage æslet i Ħumadešu. Sådanne oplysninger kunne optræde i linje 20-21, som desværre er stærkt beskadigede. I al fald viser kontrakten, at en judæer har været involveret i langdistance-handel uden for det babyloniske kerneområde.

2.4

Judæere i Judaby og omegn

De vigtigste kilder til judæerne i Babylonien i babylonsk-persisk tid stammer fra landskabet sydøst for Babylon. Et aneligt antal dokumenter, som ofte blot kaldes for Al-Jahudu-teksterne, nævner ikke bare en lang række mennesker med judæiske navne, men også en landsby opkaldt efter indbyggernes oprindelsessted: Judaby. Mange af de personer, der optræder i disse lertavler, er enten selv blevet bragt hertil fra Juda eller er efterkommere af dem, der blev. Teksterne giver et uvurderligt indblik i de sociale og økonomiske vilkår, som judæere i Babylonien levede under i disse århundreder. Vi følger almindelige mennesker på landet, når de dyrker jorden, indgår aftaler, betaler skat og udfører tvangsarbejde for kongen.

Historisk baggrund og fundet af kilderne

Den historiske baggrund er endnu engang Nebukadnesar 2.s felttog i Syrien-Palæstina i begyndelsen af det 6. århundrede f.Kr. og forflytningen af befolkningsgrupper til Babylonien (se tekst nr. 1). Mens kongefamilien, overklassen og håndværkere blev placeret i byerne, for eksempel i hovedstaden Babylon (se tekst nr. 3), må størstedelen af de bortførte være blevet samlet i mindre samfund på landet. En af Nebukadnesars visioner var at genskabe de landområder i det sydlige Babylonien, som lå øde hen efter det assyriske riges krige med Elam. For at landbruget kunne genetableres skulle der bruges arbejdskraft til at grave kanaler, lave vandingssystemer og dyrke jorden. Hovedformålet med at føre krigsfanger fra Syrien-Palæstina til Babylonien var netop at skaffe mennesker til at udføre disse opgaver. Så vidt vi kan se, er de forflyttede befolkningsgrupper blevet fordelt i små landsbysamfund på afstand af større byer, og disse etniske samfund har fået navne efter de områder, som størstedelen af indbyggerne kom fra. Judæerne er for eksempel blevet samlet i Judaby, mens filistre fra den palæstinensiske kystlette er blevet bragt i Ashkalonby og Gazaby, syrere i Hamatby og mennesker fra Fønikien i Sidonby.

Vi har indtil videre kendskab til godt 250 tavler. De er fundet ved illegale udgravninger i det moderne Irak i 1990'erne og via antikvitethandlere solgt til en række private samlere verden over. En håndfuld tekster blev udgivet i 1996-2007 af Francis Joannès, André Lemaire og Kathleen Abraham. Assyriologerne Laurie E. Pearce og Cornelia Wunsch udgav 103 tekster i 2014, mens Wunsch udgav yderligere 98 tekster så sent som i 2022. Der er dog formentligt endnu flere tavler – i jorden, på antikvitetsmarkedet eller hos lyssky privatsamlere.

Der er som nævnt ingen oplysninger om fundsted. Det er dog sandsynligt, at tavlerne blev fundet samme sted, selvom de omhandler forskellige grupper af mennesker. Allerede i oldtiden må de være blevet samlet i et og samme arkiv, enten når indehaveren var død, eller når dokumenterne på anden vis havde udtjent deres formål. Dateringen af de enkelte tavler kan angives ganske præcist, fordi de i kraft af at være kontrakter og gældsbreve omhyggeligt er forsynet

med dato- og stedsangivelser. De stammer fra perioden 572-477 f.Kr. Nogle få er udfærdiget under babylonerkongerne Nebukadnesar og Nabonid, mens størstedelen kommer fra tiden under perserne, navnlig kong Dareios 1. (522-486 f.Kr.).

Judaby og Našarby

Langt de fleste judæere, der nævnes i teksterne, er aktive i to landsbyer. Den første er Judaby (*Āl-Jāhūdu*), hvor der er en klar overvægt af mennesker med oprindelse i Juda. En tredjedel af navnene på personer fra denne by er jahvistiske. Den anden landsby er Našarby (*Ālu ša Našar*) eller Našars hus (*Bīt-Našar*), som den undertiden kaldes. Byen kan være opkaldt efter en mand med det vestsemitiske navn Našar ('ørn'). Måske er der tale om et gods eller administrativt centrum, eftersom nogle af dokumenterne omtaler indlevering af afgrøder og betaling af skat på denne lokalitet. Med tiden kan stedet være vokset til en større landsby. Andre lokaliteter i teksterne omfatter Babylon, Karkara og Keš. Det område, som tavlerne stammer fra, skal altså sandsynligvis findes øst/sydøst for Babylon og Nippur og ned mod Tigrisfloden (fig. 10).

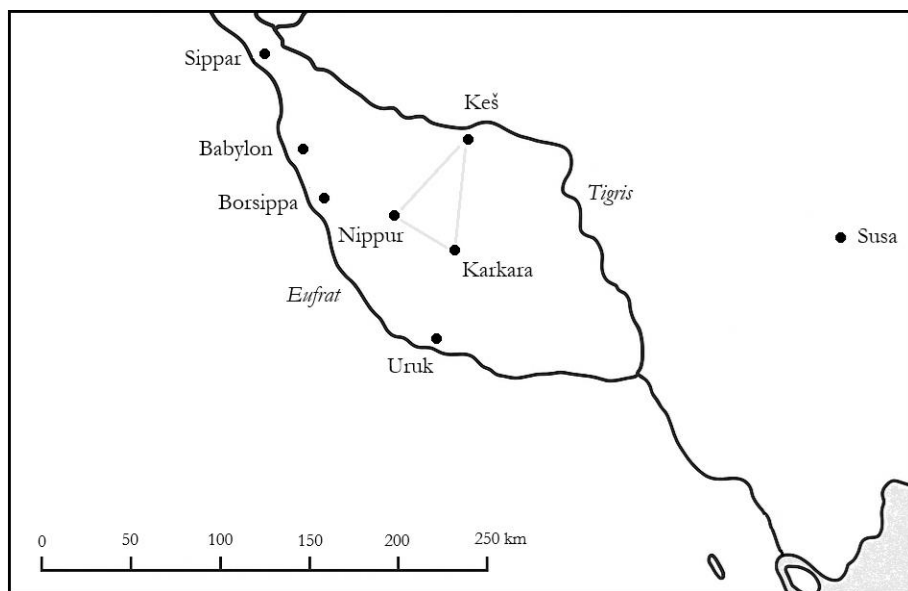

Fig. 10. Kort over muligt fundsted for teksterne fra Judaby.

Dokumenterne vedrører hovedsageligt forhold i landbruget. Det drejer sig om lån af byg, dadler og sølv, leje af jord, opkrævning af skat og samarbejdsaftaler om okser og ølbrygning. Til sammen giver teksterne et indtryk af den socialhistoriske virkelighed, som almindelige judæere har været underlagt. De har som mange andre bønder indgået i *jord for ydelse*-systemet (se afsnit 1.2). Det var en hjørnesten i den babylonske økonomi allerede under Nebukadnesar 2. og blev fuldt udviklet under perserne. Rigets øde landområder blev inddelt i mindre jordstykker, som efter lodkastning blev fordelt ud til de enkelte jordbesiddere, så de kunne drive landbrug og høste afgrøderne. Som modydelse skulle de betale skat til kongen og udføre forskellige former

for tvangsarbejde som militærtjeneste og større anlægsopgaver. I en vis forstand var judæerne på landet altså en slags 'nybyggere' i et babylonsk udviklingsprogram, som med starthjælp fra kongen og lokal viden om landbrugsforhold blev sat til at grave kanaler og opdyrke jorden. De primære afgrøder var byg, dadler og sesam.

Standardtypen for en jordlod blev kaldt for 'bueland' (*bīt qašti*); men indimellem nævnes også 'hesteland' (*bīt sīsī*) og 'vognland' (*bīt narkabti*). De militære betegnelser afspejler, at ejeren af et givent jordstykke fra gammel tid skulle stille med en bueskytte, en rytter eller en krigsvogn til kongens hær. Det er dog uvist, om dette krav stadig var gældende alle steder. Størrelsen på de enkelte jordlodder må have varieret; men de har været store nok til at ernære en eller flere jordbesiddere og deres familier. Jordstykket er gået i arv fra far til søn, som også arvede de pålagte forpligtelser med skat og tvangsarbejde. Den enkelte jordbesidder blev kaldt *šušānu*. Denne juridiske status betød, at bonden hverken var slave for kongen eller fri til at gøre, hvad han ville. Han måtte for eksempel ikke sælge sin jordlod til andre, så hans familie var i generation efter generation bundet til jorden og til at betale skat. Til gengæld måtte de selv råde over deres ejendom, holde slaver og beholde indtægten ved eventuelle forretningseventyr. Systemet gav altså mulighed for social mobilitet i et vist omfang, selvom bønderne i sidste ende var kontrolleret af rigsadministrationen.

Ti jordlodder af typen 'bueland' var samlet under en større administrativ enhed (senere kaldet *haṭru*), der var under opsyn af babylonske embedsmænd og deres underordnede. Jordbesidderne i de enkelte enheder havde ofte samme etniske baggrund – som i Judaby – og fra deres midte kunne de udpege en talsperson (*šaknu*), der sørgede for, at enheden opfyldte sine forpligtelser og fik betalt skat til den lokale skatteopkræver (*dēkū*). Der har været tale om et ganske avanceret hierarki med adskillige administrative led mellem den øverste embedsmand, satrapen, og så de enkelte bønder.

Som nævnt måtte bonden ikke sælge sin jordlod; men man kunne godt forpagte den ud til andre eller pantsætte den i forbindelse med optagelse af lån. Denne fleksibilitet skabte rum for iværksættere, der kunne yde kredit til mindrebedemidlede bønder, sikre sig lejeindtægter på jord, organisere pløjehold ved dyrkelsen af større landområder og tjene penge på fremstillingen af øl. En velstillet judæer har for eksempel kunnet udlåne penge eller afgrøder til andre judæere imod pant i deres jordlod og har ved manglende tilbagebetaling gradvist overtaget råderetten over mere jord. En del af dokumenterne er faktisk lånebeviser og gældsbreve; men fordi formen på dem er den samme, kan vi ikke altid se formålet med at stifte gæld. I nogle tilfælde har man lånt penge med henblik på investeringer, mens man i andre tilfælde har gjort det for at kunne betale skat, for at få adgang til såsæd eller for blot at få mad på bordet.

Udvalget af tekster

Udvalget af de otte tekster, som her gengives i dansk oversættelse, viser forskellige sider af de sociale og økonomiske forhold, som judæerne levede under. Samtidig har vi lagt vægt på at introducere nogle af hovedaktørerne i materialet. Det gælder især Aḥīqar fra Našarby og Aḥīqam fra Judaby.

Den første tekst er den ældste blandt tavlerne (tekst nr. 8). Den stammer fra 572 f.Kr., dvs. blot 25 år efter babylonernes første erobring af Juda i 597 f.Kr., og 15 år efter Jerusalems ødelæggelse i 587 f.Kr. Tavlen er udfærdiget i 'judæernes by', og der er i hvert fald nævnt to personer med judæisk eller vestsemitisk baggrund.

De to næste tekster er ligeledes blandt de tidligste og omhandler en mand ved navn Šidqi-Jāma. Hans navn er jahvistisk ('Jahve er retfærdighed') og svarer til det bibelske Sidkija, navnet på Judas sidste konge. Hans fars navn Šillimu er i øvrigt vestsemitisk (jf. det bibelske Shillem). Šidqi-Jāma er aktiv i seks dokumenter, som alle omhandler gæld i byg og sølv. I et af tilfældene drejer det sig om et lån, sandsynligvis for at kunne betale skat (tekst nr. 9). I et af de andre udlejer Šidqi-Jāma en slave til en anden judæer for at nedskrive sin gæld (tekst nr. 10).

Aḥīqar er en central figur i Našarby og er nævnt i 54 tekster fra 538-515 f.Kr., dvs. i tiden under de første persiske konger. Hans vestsemitiske navn betyder 'min bror er værdsat' og svarer til Akikar, der er nævnt i den gammeltestamentlige apokryf Tobits Bog (se også tekst nr. 33). Navnene på andre medlemmer af hans familie viser, hvor svært det er at identificere judæere (fig. 11). Hans fars navn Rimut er nemlig akkadisk ('gave'), mens hans kones navn Bunnannītu ligeledes er akkadisk ('smuk'). Hans søns navn Nīr-Jāma er derimod jahvistisk ('Jahve er lys'), og havde det ikke været for sønnens navn, ville vi ikke med sikkerhed kunne sige, at Aḥīqar var judæer. Det var i øvrigt ikke ualmindeligt, at judæere havde babylonske navne. Der er dog som i tilfældet med Aḥīqars far og kone oftest tale om religiøst neutrale navne, dvs. navne der ikke rummer henvisninger til babylonske guddomme.

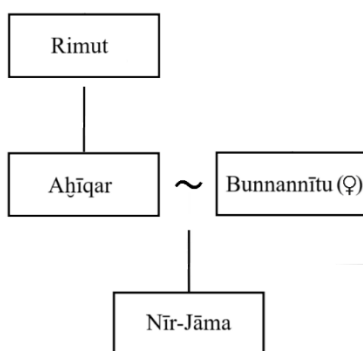

Fig. 11. Oversigt over Aḥīqars familie.

Aḥīqar har været i stand til at udvide sine aktiviteter inden for landbruget. Dokumenterne omhandler lån, leje af jord og samarbejdsaftaler om okser og pløjehold. Navnlig forarbejdelsen af den tørre jord har været arbejdskrævende, og det har været omkostningsfuldt at anskaffe okser og udstyr til at pløje. Et af dokumenterne giver et særdeles detaljeret indblik i, hvorledes Aḥīqar sammen med to forretningspartnere sammensætter et pløjehold og laver en aftale om fordeling af indtægter og risici (tekst nr. 11). Mange familier omkring Našarby må dernæst have haft svært ved at få tingene til at løbe rundt, og Aḥīqar har i kraft af sin position i lokalsamfundet optrådt som en slags patron. I et dokument yder han et større lån i sølv til en bonde til at betale skat (tekst nr. 12). Lånet skal betales tilbage i dadler efter næste års høst, mens ejendommen

stilles som sikkerhed. Det er et godt eksempel på Aḥīqars muligheder for at profitere på uheldige eller udygtige småbønder og med tiden få brugsret over pantsatte jordlodder.

Som nævnt var de enkelte jordbesiddere forpligtet til at udføre tvangsarbejde for kongen. Det var ikke tilladt at sende en slave; men det var muligt at købe sig selv fri ved at sende en stedfortræder. I et dokument fra Judaby fra 511 f.Kr. betaler Šalam-Jāma en mand ved navn Zabūdu for at udføre to måneders arbejde for den persiske konge (tekst nr. 13).

Hovedparten af teksterne fra Judaby omhandler Aḥīqam og hans familie. De bevarede tekster stammer fra en relativ kort periode af hans liv fra 518-507 f.Kr., mens flere af hans sønner er aktive frem til 488 f.Kr. Han er den første judæer i Judaby, vi kender til, som har benyttet et segl i forbindelse med indgåelse af aftaler, og tilmed et segl med babylonske guddomme. Navnene i familien viser dog, at man har holdt fast i judæisk navneskik. Ved at stykke oplysninger sammen fra de forskellige lertavler er det muligt at kortlægge familien over fire generationer (fig. 12):

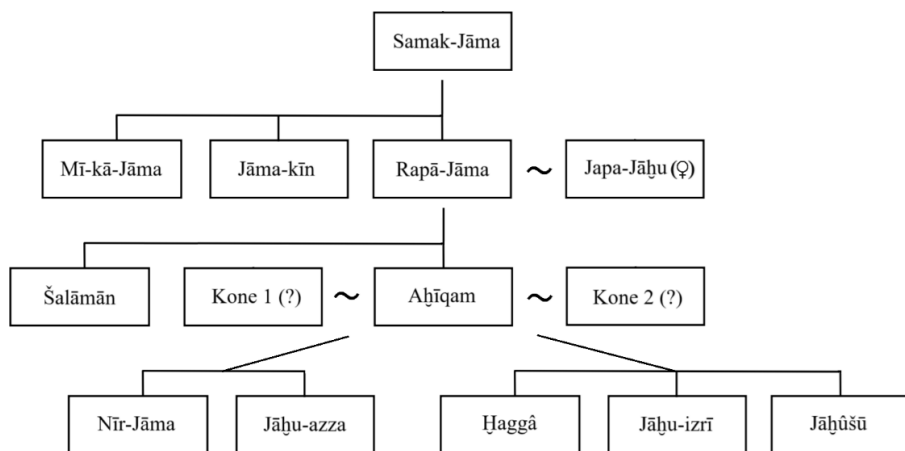

Fig. 12. Oversigt over Aḥīqams familie.

Antallet af jahvistiske navne er bemærkelsesværdigt. Farfaren Samak-Jāma ('Jahve har støttet') er muligvis født i Juda og har tilhørt første generation af judæerne i Babylonien. Hans tre sønner har alle jahvistiske navne: Mī-kā-Jāma ('hvem er som Jahve?'), Jāma-kīn ('Jahve er sand'; jf. Jojakin) og Rapā-Jāma ('Jahve har helbredt'), som er gift med kvinden Japa-Jāhu ('Jahve har skinneth'). Ægteparret er forældre til Aḥīqam, som i sig selv er et vestsemitisk navn ('min bror er ophøjet'), ligesom navnet på hans bror Šalāmān ('fred'). Der er grund til at tro, at Aḥīqam var gift i hvert fald to gange, og navnene på fire af hans fem sønner henviser til Judas nationalgud: Nīr-Jāma ('Jahve er lys'), Jāhu-azza ('Jahve er stærk'), Jāhu-izri ('Jahve er min hjælp') og Jāhūšū ('Jahve er frelse'). Den femte bror bærer det vestsemitiske navn Haggā ('fest'), svarende til det bibelske profetnavn Haggaj.

Mønstret i Aḥīqams familie ligner andre familier i Judaby og omegn, der holder fast i jahvistiske navne. Overvægten af disse navne er interessant, når man sammenligner med den judæiske handelsfamilie i Sippar, der i løbet af et par generationer alene anvendte babylonske

navne (se afsnit 2.3). Måske har judæere i de større byer og i embedsværket været mere tilbøjelige til at tilpasse sig babylonsk navnepraksis, mens judæere på landet har været mere konservativt indstillet og foretrukket traditionelle navne fra Juda.

Kilderne viser, at Ahīqam har haft et betydeligt regionalt netværk. Han har bl.a. fungeret som en slags mellemmand mellem de babylonske myndigheder og andre judæiske jordbesiddere i forbindelse med opkrævning af skat. Fremstillingen af øl var en effektiv måde at omsætte afgrøder til sølv, og i et af dokumenterne skal Ahīqam levere en mængde byg i bytte for øl (tekst nr. 14). At Ahīqam handlede med øl, er også tydeligt efter hans død, hvor hans fem sønner er samlet i Babylon for at afslutte deres fars mellemværende og fordele forskelligt udstyr imellem sig, bl.a. 18 kar til øl (tekst nr. 15).

Selvom Ahīqar fra Našarby og Ahīqam fra Judaby aldrig optræder i det samme dokument, levede de samtidigt og må have kendt hinanden. Deres sociale position i samfundet har dog været ret enestående, for de fleste judæere må have levet på det niveau, som bønder i oldtiden nu engang levede på underlagt hårde krav om skat og tvangsarbejde.

Litteratur

Abraham, Kathleen

2005/6 “West Semitic and Judean Brides in Cuneiform Sources from the Sixth Century BCE: New Evidence from a Marriage Contract from Āl-Yahudu”, *Archiv für Orientforschung* 51, 198-219.

2007 “An Inheritance Division among Judeans in Babylonia from the Early Persian Period”, in: M. Lubetski, ed., *New Seals and Inscriptions, Hebrew, Idumean, and Cuneiform*, Sheffield Phoenix, 206-221.

Alstola, Tero

2020 *Judeans in Babylonia. A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE*, Brill. Især kapitlet “Texts from Yāhūdu, Našar, and Their Surroundings” (102-163).

Berlejung, Angelika

2017 “Social Climbing in the Babylonian Exile”, in: A. Berlejung, A. M. Maeir & A. Schüle, eds., *Wandering Arameans. Arameans Outside Syria. Textual and Archaeological Perspectives*, Harrassowitz, 101-124.

2022 “A Sketch of the Life of the Golah in the Countryside of Babylonia. Risks and Options of Unvoluntary Resettlement in the Sixth Century BCE”, *Hebrew Bible and Ancient Israel* 11, 148-188.

Joannès, Francis & André Lemaire

1996 “Contrats babyloniens d’époque achéménide du Bît-Abî rām avec une épigraphe araméenne”, *Revue d’Assyriologie et d’archéologie orientale* 90, 41-60.

1999 “Trois tablettes cunéiformes à onomastique ouest-sémitique (collection Sh. Moussaïeff)”, *Transeuphratène* 17, 17-34.

Pearce, Laurie E. & Cornelia Wunsch

2014 *Documents of Judean Exiles and West Semites in Babylonia in the Collection of David Sofer*, Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology 28, CDL Press.

Wunsch, Cornelia

2022 *Judaeans by the Waters of Babylon. New Historical Evidence in Cuneiform Sources from Rural Babylonia Primarily from the Schøyen Collection*, med bidrag af J. D. Moore og L. E. Pearce, Babylonische Archiv 6, ISLET-Verlag.

Tekst nr. 8: Judæernes by (C1)

Denne lertavle indeholder den ældst bevidnede henvisning til Judaby eller ‘judæernes by’, som den her kaldes (se fig. 3). Mens selve dokumentet omhandler en udveksling af korn mellem mennesker af babylonsk oprindelse, nævnes der to vidner, Tāb-šalam og Azar-Jāma, som i kraft af deres navne må være judæere eller i hvert fald må stamme fra Syrien-Palæstina.

Datering og sted: 572 f.Kr. i Judaby.

Oversættelse

¹⁻⁵ Mu- [...], søn af Giddā, budbringeren og skriveren, skal i måneden *simānu* give 60 kor [...] og 40 [...] til Nergal-iddin og Nabû-zēr-ukīn.

⁶⁻¹⁰ Hvis han i måneden *simānu* ikke fremskaffer (dette), skal han give 2 kor korn (og) [...] til Nergal-iddin og Nabû-zēr-ukīn.

¹¹⁻¹⁵ Vidnerne er:

Tāb-šalam, søn af Aḥu-abī,
Azar-Jāma, søn af Jāḥû-kullu,
Aḥ-lūmur, søn af Balāssu,
og skriveren Nabû-na'id, søn af Nabû-zēr-iqīša.

¹⁶⁻¹⁸ Skrevet i judæernes by. På den 20. dag i måneden *nisannu*, i det 33. regeringsår for Nebukadnesar, konge af Babylon.

Noter

^{ln. 1-5} *budbringeren* – kan også oversættes til ‘sendebuddets søn’. Budbringere arbejdede i administrationen ved templer og paladser og sikrede kommunikationen mellem institutionerne rundt om i riget. • *skriveren* – egentlig ‘den alfabetiske skriver’ (*sēpiru*), dvs. en skriver, som behersker aramæisk. • Tavlen er desværre så beskadiget, er det ikke muligt at rekonstruere de produkter, som Mu- [...] skal betale.

^{ln 11-15} *skriveren Nabû-na'id* – ifølge gældende retspraksis skulle skriveren, som udfærdigede og bevidnede juridiske aftaler som denne, være af babylonsk oprindelse.

Kommentar

I dokumentet forpligter en vis Mu- [...] sig til et par måneder senere at overdrage en større mængde af et eller andet til to mænd ved navn Nergal-iddin og Nabû-zēr-ukīn (ln. 1-5). Der er formentlig tale om korn, eftersom dokumentet er udfærdiget i begyndelsen af byghøsten i marts-april. Den følgende klausul peger i samme retning (ln. 6-10), fordi Mu- [...] skal betale yderligere 2 kor korn (ca. 360 liter, svarende til 2 procent mere), hvis han ikke er i stand til at overholde aftalen.

De tre aktører er formentlig alle babylonere, selvom de er aktive i judæernes by. Eftersom Mu[...] betegnes som 'skriver', dvs. med kendskab til aramæisk, er det muligt, at han har fungeret som oversætter eller tolk mellem akkadisktalende babylonere og hebraisk-aramæisktalende judæere. En anden mulighed er dog, at Mu[...] blot er budbringer for en anavngiven skriver eller embedsmand, der har et administrativt udestående med de to babylonere Nergal-iddin og Nabū-zēr-ukīn. Deres efternavne (dvs. navnet på deres fædre) er i øvrigt ikke oplyst; det kan tyde på, at de har været så kendte skikkelser i Judaby, at nærmere identifikation ikke har været nødvendig. Under alle omstændigheder viser dokumentet, at der har været hyppige interaktioner mellem lokale babylonere og judæere om administrative og forretningsmæssige spørgsmål. Judæernes by har altså på trods af en befolkning primært fra Juda næppe været kulturelt isoleret.

Blandt vidnerne er der nævnt to, som må have judæisk eller vestsemitisk baggrund. Navnet Tāb-šalam betyder 'Šalam er god', med reference til guddommen Šalam eller Jerusalem (?), mens hans fars navn Aḥu-abī betyder 'broren er min far'. Navnet på det andet vidne er klart jahvistisk. Azar-Jāma betyder 'Jahve har hjulpet' og kendes i Bibelen som Azarja (fx Dan 1,6), mens hans fars navn Jāhū-kullu betyder 'Jahve har støttet' og kendes som det bibelske Jukal (fx Jer 37,3; 38,1). Navnet på det sidste vidne, Aḥ-lūmur, er akkadisk ('må jeg se broren!'), mens også skriveren Nabū-na'id (eller Nabonid) er babylonier.

På siden af tavlen er det aramæiske bogstav *sin* eller *šin* indridset tre gange (𐤑𐤍). Det er uklart, om mærkningen er foretaget i forbindelse med arkivering af dokumentet, efter at det har mistet sin relevans. Forekomsten af hebraiske eller aramæiske tegn ved siden af de akkadiske kiletegn er ikke usædvanlig. I en af de andre tekster fra Judaby, der omhandler Šalam-Jāma og et lån af korn, er der tilføjet fem oldhebraiske bogstaver *š-l-m-j-h*, der netop udgør konsonanterne i Shelemja, mandens judæiske navn. I dette tilfælde giver det mening, at judæere, der ligesom de fleste andre i samtiden ikke har kunnet tyde kilerne på tavlen, med denne enkle markering har kunnet holde styr på, hvis det var.

Tekst nr. 9: Gældsbrief om korn og sølv (C2)

Šidqi-Jāma, svarende til det bibelske Sidkija, er aktiv i seks tavler fra Judaby. I dette dokument drejer det sig om et lån af byg og sølv, som skal tilbagebetales under den forestående høst. Långiveren Bēl-šar-ušur er på trods af sit babylonske navn sandsynligvis selv judæer og arbejder som mellemmand mellem de judæiske jordbesiddere og de babylonske myndigheder, bl.a. i forbindelse med opkrævning af skat.

Datering og sted: Før 562 f.Kr. (?) i Judaby.

Oversættelse

^{1-3a} Šidqī-Jāma, søn af Šillimu, (skylder) 2 *kor* korn (og) 2 *sekel* sølv, tilsat 1/8 legering, til Bēl-šar-ušur, søn af Nubā.

^{3b-5} I måneden *aiāru* skal han give kornet (og dertil) 1 *pānu* og 2 *sea* mere for hver *kor* (korn), og han skal betale sølvet (i korn) svarende til kornets værdi i måneden *aiāru*.

⁶⁻¹⁰ Hans 'koggerland', alt som er hans i byen og landet, tilegnes Bēl-šar-ušur som pant, siden [...] -2. år ifølge det tidligere dokument.

¹¹⁻¹⁶ Vidnerne er:

Mī-kā-Jāma, søn af Samak-Jāma,

[...] -Jāma, søn af Ḫubaba,

[...] bu-pir'i, søn af Il-natannu,

[og] skriveren Līširu, søn af [Nabû]-balāssu-iqbi, efterkommer af Sīn-šadūnu.

¹⁷⁻¹⁸ Skrevet i Judaby. På den 10. dag i måneden *addaru* for Nebukadnesar, konge af Babylon.

Noter

ln. ^{1-3a} *sekel sølv, tilsat 1/8 legering* – vedrører sølvtypen ('skinnende hvidt') med en renhed på 87,5 procent rent sølv. Sølv var det almindelige betalingsmiddel i Mesopotamien og opbevarede formentlig som barer eller tråde, man kunne skære stykker af og afveje.

ln. ^{3b-5} *1 pānu og 2 sea* – angivelsen på tavlen er egentlig 0.1.2 *kor*, dvs. 0 *kor*, 1 *pānu* og 2 *sea*, i alt ca. 48 liter.

ln. ⁶⁻¹⁰ 'koggerland' – egentligt 'tjenestebolig' (*bīt azanni*), men her som en sjælden betegnelse for en jordlod.

ln. ¹⁷⁻¹⁸ *for Nebukadnesar* – skriveren har ikke angivet kongens regeringsår (se *kommentar*).

Kommentar

Dokumentet omhandler et lån, som Šidqi-Jāma optager hos Bēl-šar-ušur, formentlig for at kunne betale skat eller få mad på bordet. Det drejer sig i første omgang om ca. 360 liter byg og ca. 16 g sølv (ln. 1-3a). Ifølge datoangivelsen bliver lånet udfærdiget i årets sidste måned (februar-marts) og skal tilbagebetales 2,5 måned senere (april-maj) under den forestående høst. Der bliver tilføjet renter svarende til 13,3 procent, så Šidqi-Jāma skal yde ca. 48 liter byg ud over selve lånet. Dertil skal lånet af sølv tilbagebetales i byg efter prisniveauet ved høsttid. Kornets værdi varierede betydeligt i løbet af året. Prisen steg i månederne op mod høsten, når lagrene fra sidste år var ved at være tomme, og faldt markant igen i forbindelse med et nyt års høst. Šidqi-Jāma skal således tilbagebetale lånet på det tidspunkt, hvor prisen på byg er lavest (ln. 3b-5).

Šidqi-Jāma stiller sin jordlod som sikkerhed for lånet (ln. 6-10). Eftersom der omtales et tidligere dokument, altså et tidligere lån, som næppe er indfriet, kan der være tale om en udvidelse af et eksisterende lån. Jordlodden kaldes for 'koggerland', som er en sjælden betegnelse for det mere udbredte udtryk 'bueland'. Denne benævnelse viser, at Šidqi-Jāma som bonde var underlagt det almindelige system med *jord for ydelse*. Måske har han ikke været i stand til at betale skat til kongen og har været nødsaget til at optage endnu et lån.

At der kunne være tale om skat, antyder navnet på den mand, som udsteder lånet. Bēl-šar-ušur er babylonsk og betyder 'O Bēl, beskyt kongen!' – Bēl eller 'Herre' henviser til guddommen Marduk. Navnet udtrykker loyalitet over for den siddende hersker og bæres ofte af mennesker, som arbejder som embedsmænd i rigsadministrationen. Bēl-šar-ušur er dog næppe babylonier. I en af de andre tekster optræder han under navnet Yāhû-šar-ušur, der betyder 'O Jahve, beskyt kongen!', og han må altså selv være judæer, hvilket også hans fars navn Nubâ sandsynliggør (jf. det bibelske Nebaj eller Nobaj). Måske har han brugt begge navne alt efter sammenhængen eller har ændret navn i løbet af årene. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at den bibelske Daniel, som i Babylon gennemgår en treårig uddannelse som embedsmand, tildeles det lokale navn Beltshassar (= Balāt-šar-ušur, 'beskyt kongens liv!'; Dan 1,7). Under alle omstændigheder er det sandsynligt, at judæeren Bēl-šar-ušur har været en slags mellemmand mellem judæiske bønder og de babylonske myndigheder. Han har haft til opgave at yde mindre lån til de enkelte jordbesiddere i Judaby, inddrive skat og ved høsttid organisere opmagasineringen og videresendelsen af afgrøder.

Blandt vidnerne er flere med jahvistiske navne. Mī-kā-Jāma svarer til det bibelske Mika ('hvem er som Jahve?'), mens hans fars navn Samak-Jāma svarer til Semakja ('Jahve har støttet'). Navnet på et vidnes far, Ḫubaba, er formentlig vestsemitisk, mens navnet på et andet vidnes far, Il-natannu, kan være vestsemitisk eller babylonsk; det betyder blot 'Gud har givet' (jf. det bibelske Elnatan). Den babylonske skriver Liširu kendes ikke fra andre dokumenter.

I datoangivelsen nævnes kong Nebukadnesar, men intet regeringsår. Der må dog være tale om Nebukadnesar 2., som var konge fra 605-562 f.Kr. Muligvis er dokumentet fra samme år som det tidligere lån omtalt i linje 6-10, og skriveren har ikke fundet det nødvendigt at gentage årstallet. Måske er der bare tale om en banal forglemmelse. De andre dokumenter, som Šidqi-Jāma optræder i, stammer fra perioden 565-548 f.Kr., så det er sandsynligt, at dette dokument er fra slutningen af Nebukadnesars regeringstid, formentlig 560'erne f.Kr.

Tekst nr. 10: Udlejning af en slave mellem to judæere (C5)

Šidqī-Jāma er på spil igen. Denne gang er det en kontrakt, hvori han udlejer sin slave Puḥullā til en anden judæer ved navn Šikin-Jāma. Det sker sandsynligvis som en måde at nedskrive en større gæld på. Dokumentet er interessant, fordi der bortset fra en babylonsk skriver kun er tale om judæiske aktører. Det viser, at judæerne i Judaby i økonomiske udvekslinger mellem hinanden fulgte almindelig babylonsk praksis for lån og udfærdigelse af kontrakter.

Datering og sted: 548 f.Kr. i Judaby.

Oversættelse

¹⁻⁵ Šidqī-Jāma, søn af Šillimu, stillede af egen fri vilje sin slave, Puḥullā, til rådighed for Šikin-Jāma, søn af Hinnamu (?), fra den første dag af hans dagløn i måneden *abu* til den første dag i måneden *ulūlu*, i det 9. år (for Nabonid), med en (samlet) arbejds løn på 6 *sekel* sølv.

⁶⁻⁸ Šikin-Jāma vil give mad til Puḥullā, (og) Šidqī-Jāma (vil klæde ham på) med en *muṣṣiptu*-klædedragt.

^{9-16a} På den første dag i måneden *abu* skal Šikin-Jāma betale disse 6 *sekel* sølv – fra den første dag i måneden *abu* står Puḥullā til rådighed for Šikin-Jāma. Til Šidqī-Jāma er der blevet betalt arbejds lønnen for hans slave.

^{16b-19} Hvis Šikin-Jāma sender (bud efter?) Puḥullā, (og han udebliver) (eller) stjæler (eller) flygter [...], (så) skal Šidqī-Jāma kompensere (tabet).

²⁰⁻²² Šidqī-Jāma skylder 9 *kor* korn til Šikin-Jāma. I måneden *aiāru* skal han aflevere dette korn ved porten til *kalakku*-huset.

²³⁻²⁴ Slaven Puḥullā er (givet som) pant; ingen anden långiver kan gøre krav på ham.

²⁵⁻²⁷ Vidnerne er:

Jāma-kīn, søn af Samāk-Jāma,
Ṭāb-šalam, søn af Šalam-Jāma,
og skriveren Šamaš-šumu-ibni, søn af Bēl-aplu-ušur.

²⁸⁻³⁰ Skrevet i Judaby. På den 23. dag i måneden *dūzu*, i det 8. regeringsår for Nabonid, konge af Babylon.

³⁰⁻³¹ Han, som bryder (kontrakten), skal betale $\frac{1}{3}$ *mine* sølv.

³² [...] til rådighed for Šidqī-Jāma.

Noter

ln. 6-8 *muṣīptu-klædedragt* – arbejdstøj for slaver og arbejdsmænd. For mænd bestod det i et langt lændeklæde, mens det for kvinder var en simpel kjole, som var nem at bevæge sig i, og som derved egnede sig til hårdt fysisk arbejde i huset, på gården og i marken.

ln. 16b-19 Denne passage mangler flere grammatiske elementer, som gør oversættelsen vanskelig. Derfor er der tale om en tolkning. Ud fra de tilgængelige oplysninger må passagen være en beskrivelse af betingelserne, hvis Puḫullā gør Šikin-Jāma uret, enten ved at udeblive fra arbejdet, stjæle eller stikke af. I så fald skal ejeren Šidqī-Jāma kompensere for tabet.

ln. 20-22 *kalakku-huset* – et sumerisk låneord, der betegner en indretning til opbevaring af korn og afgrøder. Det beskrives ofte som en form for silo.

ln. 30-31 *Han, som bryder* – klausul ved brud på kontrakten. Sådanne klausuler var almindelige i mesopotamiske kontrakter og involverede typisk en sanktion i form af bøder, erstatninger eller tilbagelevering af slaver.

Kommentar

Dokumentet er formelt set en lejekontrakt, hvori Šidqī-Jāma mod betaling stiller en slave til rådighed for judæeren Šikin-Jāma (ln. 1-5). Længere nede nævnes dog en større mængde korn, som Šidqī-Jāma skylder den anden (ln. 20-22). Det kunne tyde på, at udlejningen af slaven reelt sker som led i afbetalingen af en større gæld. Råderetten over slaven bliver samtidig en foreløbig garanti for, at hele lånet med tiden vil blive indfriet.

Šidqī-Jāma eller Sidkija optræder typisk i forbindelse med optagelse af lån (se tekst nr. 9). Långiveren denne gang hedder Šikin-Jāma, der svarer til det bibelske Shekanja ('Jahve har boet'), mens baggrunden for hans fars navn, Hinnamu, er umulig at afkode. Slaven Puḫullā bærer formentlig et hebraisk navn, afledt af roden *p-ʿ-l* i betydningen 'gerning' eller 'en, der arbejder'; det svarer muligvis til det bibelske Peʿulletaj (jf. 1 Krøn 26,5). Lejen af slaven for en måned er ca. 50 g sølv. Som en del af aftalen skal Šidqī-Jāma som ejer sørge for hans tøj, mens Šikin-Jāma som lejer har ansvar for at give ham mad (ln. 6-8). Samtidig er der en bestemmelse om, at hvis Puḫullā udebliver eller på anden måde forsømmer sit arbejde, så påhviler det slavens ejer Šidqī-Jāma at erstatte tabet (ln. 16b-19).

Dokumentet er udfærdiget i årets fjerde måned (juni-juli), mens lejen omhandler den følgende måned (juli-august); der er derfor anledning til at tro, at dokumentet er udarbejdet med henblik på denne fremtidige betaling (ln. 9-16a). Den sidste linje i afsnittet forvirrer dog, fordi det fremgår, at Šidqī-Jāma allerede er blevet kompenseret for udlejningen af slaven (dvs. hans gæld til Šikin-Jāma er blevet nedskrevet). Måske var aftalen oprindeligt at vente en måned med betalingen; men parterne er under skriverens udarbejdelse af dokumentet blevet enige om at ordne det med det samme.

Som nævnt fremgår det af linje 20-22, at Šidqī-Jāma stadig skylder Šikin-Jāma ca. 1.620 liter byg. Kornet skal ifølge aftalen afleveres ved kornkammeret godt 10 måneder senere, dvs. i forbindelse med næste års høst (månedene *aiāru* falder under byghøsten i april-maj). Derved

giver det mening, at slaven også optræder som en form for sikkerhed for, at lånet vil blive indfriet næsten et år senere. Omtalen af Puḥullā som pant antyder dog, at den arme Šidqī-Jāma skylder flere forskellige parter penge, og at andre långivere kunne finde på at gøre krav på hans slave som kompensation for manglende betaling. I tilfælde af misligholdelse af aftalen skal den, der bryder den, yde en erstatning på ca. 167 g sølv (ln. 30-31).

Begge vidner er judæere. Jāma-kīn svarer til det bibelske Jojakim, identisk med navnet på Judas tilfangetagne konge nævnt i paladsarkivet i Babylon (tekst nr. 3). Han er bror til den Mī-kā-Jāma, der optræder som vidne i det foregående dokument (tekst nr. 9), og desuden bror til Rapā-Jāma, som er aktør i andre af de tidlige tekster fra Judaby. Det andet vidne hedder Tāb-šalam, der betyder 'Šalam er god' (jf. tekst nr. 8). Navnet på hans far er jahvistisk og svarer til det bibelske Shelemja ('Jahve er fred').

Skriveren Šamaš-šumu-ibni er den eneste med ikke-judæisk baggrund. Alt i alt peger det på, at judæerne efter godt 40-50 år i Judaby var fuldt ud indlejret i det administrative system i Babylonien. Selv når skriveren var den eneste babylonier til stede, blev aftaler mellem to judæere som i dette dokument indgået i overensstemmelse med babylonsk praksis.

Tekst nr. 11: Samarbejde om pløjning (C75)

Judæeren Aḥīqar var dybt engageret i landbruget omkring Našarby. Sammen med andre bønder fra området indgik han aftaler om at sammensætte pløjehold med okser og mænd til at forarbejde jorden. Sådanne investeringer var ikke uden risici for Aḥīqar, men gav ham samtidig mulighed for at øge sine indtægter og styrke sin position i samfundet.

Datering og sted: 522 f.Kr. i Našarby.

Oversættelse

^{1-4a} Aḥīqar (stiller med) 1 pløje-okse, 1 fører-okse og 2 mænd, Abdā, søn af Aḥu-nūru, (med) 1 pløje-okse og 1 mand, (og) Šālāman, søn af Bušēa, (med) 1 fører-okse og 1 mand.

^{4b-6} I alt 4 okser, bragt sammen for at harve jorden, indtil pløjningen er tilendebragt.

⁷⁻⁸ (Ejeren af) en pløje-okse godtgøres med $\frac{3}{4}$ andele, og (ejeren af) en fører-okse godtgøres med $\frac{2}{3}$ andele.

^{9-16a} I fællesskab vil de dyrke marken med hør. Hver mand skal fodre sin egen okse, (men) dør en okse, skal de erstatte den i fællesskab. Redskaberne til pløjning ejes af Aḥīqar. Hvis et redskab bliver ødelagt eller forsvinder, skal dette erstattes i fællesskab. Ydermere: Dyrker de mere jord i fællesskab, godtgøres (udbyttet) ifølge okse-typen.

^{16b-18} Deres foreliggende (?) jord skal de pløje (?) med en *majāru*-plov, harve (jorden) og tilså den, og (ansvaret for jorden) overgives herefter til Aḥīqar.

¹⁹ Aḥīqar skal give kornet til såsæd.

^{20-23a} Vidnerne er:

Nabû-Uballit, søn af Bēl-aḥ-ušabši,

Bēl-upeḥḥir, søn af Arad-Gula,

og skriveren Arad-Gula, søn af Nabû-šumu-ukīn, efterkommer af Amēl-Ea.

^{23b-24} Skrevet i Našarby. På den 13. dag i måneden *simānu*, i tiltrædelsesåret for kong Bardija.

²⁵⁻²⁷ Ham, som bryder kontrakten, skal betale 100 *kor* korn (som straf). Abdā skal give én arbejdsvote til Šālāman.

Noter

ln. 1-4a *mand* – kan også oversættes med 'pløjemand'.

ln. 7-8 $\frac{3}{4}$ andele ... $\frac{2}{3}$ andele – en fordelingsnøgle efter oksetyper (se kommentar).

Kommentar

Der var gode vilkår for at dyrke jorden i Babylonien; men det krævede arbejdskraft og planlægning. Når bygghøsten var ovre i løbet af april og maj, begyndte man at forberede næste års afgrøder. Hen over sommeren harvede og udjævnede man de soltørrede landbrugsarealer, inden man i det tidlige efterår såede markerne til. Først oversvømmede man markerne, og dernæst trak man et plovjern gennem den fugtige jord og fordelte såsæden ved hjælp af en tragt fastgjort på ploven. Såningen skulle fortages hurtigt, før den brændende sol gjorde det blødgjorte ler hårdt igen. Herefter skulle man vande markerne med jævne mellemrum frem mod høsten i det kommende forår.

Den mest effektive metode til at bearbejde jorden var at benytte okser. Et pløjehold bestod af fire okser. To af dem, kaldet pløje-okser, gik lige foran ploven, mens de to andre trak et stykke foran. Ideelt set havde man et ekstra par okser i baghånden til at bytte rundt på dyrene undervejs eller som erstatning for dyr, som kom til skade. Okser var en stor investering, fordi de kun blev brugt i nogle måneder, men krævede foder hele året. Dernæst var der en risiko for, at de døde under arbejdet, eller at deres udstyr gik i stykker. De enkelte jordbesiddere havde derfor en interesse i at indgå aftaler med andre om at klargøre jorden i fællesskab og dele udgifterne. Det skete typisk for en sæson ad gangen.

I dokumentet indgår Ahīqar en samarbejdsaftale med to andre om at sammensætte et pløjehold. Begge har vestsemitiske navne. Navnet Abdā betyder 'tjener' og kendes fra Det Gamle Testamente (1 Kong 4,6; Neh 11,17), mens Šālāman betyder 'fred' eller 'velvære', svarende til det bibelske Salman (Hos 10,14). Det er dog uklart, om forretningspartnerne også har jødæisk baggrund. Vidnerne til aftalen har i øvrigt babylonske navne, mens Arad-Gula er Ahīqars faste skriver.

I de første afsnit af aftalen fremgår det, hvilken type okse de enkelte parter stiller med (ln. 1-6). Til eksempel bidrager Ahīqar med en pløje-okse, en fører-okse og to mænd. Aftalen er udfærdiget i midten af den tredje måned (maj-juni), og det giver derfor mening, at okserne i første omgang skal harve, så jorden er klar til pløjning og såning et par måneder senere. Oksen lige foran ploven blev betragtet som mere værd end den i front, fordi arbejdet var mere slidsomt og krævede et stærkere dyr. En fordelingsnøgle angiver derfor, hvilke parter der skal have mest (ln. 7-8). Regnestykket med brøkerne ser ved første øjekast ulogisk ud; men når man gennemskuer det, er aftalen, at ejeren til pløje-oksen får en ekstra andel på ca. 12,5 procent ($\frac{3}{4} : \frac{2}{3}$, altså 0,75 delt med 0,66) af det samlede udbytte end ejeren til fører-oksen.

Tilsyneladende skal marken sås til med hør (ln. 9-16a). Længere nede nævnes dog korn (dvs. byg), så måske 'hør' i dette dokument skal forstås som frøekorn. Selvom dyrkningen sker i fællesskab, så har de hver især ansvar for at fodre deres dyr, mens Ahīqar sørger for plov og andre redskaber. Dør et af dyrene, eller går et redskab i stykker, dækker de dog udgiften i fællesskab. Skulle de få mulighed for at bearbejde mere jord – for eksempel på omkringliggende jordstykker – vil fordelingsnøglen for indtægten være den samme. Når pløjningen og såningen er overstået, overgives ansvaret til Ahīqar (ln. 16-18). Det påhviler herefter ham at stå for vanding og høst. Det er i øvrigt også ham, som sørger for såsæden (ln. 19).

Efter vidner og datoangivelse følger yderligere bestemmelser (ln. 25-27). Misligholdes aftalen, skal den, der bryder den, betale en betragtelig mængde byg (ca. 18.000 liter) som straf. Dernæst pålægges Abdā at give én arbejdskvot til Šālāman. Dette element kan have med den

nævnte fordelingsnøgle at gøre, hvorved Abdā som ejer af en pløje-okse kan pålægge Šālāman som ejer af en fører-okse lidt mere arbejde hver dag for at udligne forskellen.

Tekst nr. 12: Gældsbrief om dadler (C73)

Judæeren Ahīqar er nævnt i 54 dokumenter. Over halvdelen af dem drejer sig om lån, som han yder til mindrebemidlede bønder, ofte for at de kan betale skat til kongen. I dette tilfælde drejer det sig om et lån i sølv, som godt ni måneder senere skal betales tilbage i dadler. Dokumentet rummer en interessant beskrivelse af låntageren Anu-[...]’s ejendom ud til flodsystemet.

Datering og sted: 521 f.Kr. i Našarby.

Oversættelse

^{1-3a} Anu-[...], søn af Hanūnu, (skylder) 6 kor dadler (til) Ahī[qar], søn af Rīmūt.

^{3b-8} I måneden *tašrītu* vil [långiveren] pålægge [låneren], at han skal plukke disse 6 kor dadler (i) sin egen have, som ligger ved siden af Arad-Eššus ejendom oppe (ad floden) og (ved siden af) Iqtās (ejendom) nede (ad floden).

^{9-11a} Hans have er pantsat til Ahīqar, indtil han har modtaget den fulde mængde dadler.

^{11b-13} Det tidligere udstedte gældsbrief om korn og dadler er ikke medregnet (i dette lån).

¹³⁻¹⁷ Vidnerne er:

Nabû-zēr-ukīn, søn af Hinā,

Kalbā, søn af Kittāja,

og skriveren Arad-Gula, søn af Nabû-šumu-ukīn, efterkommer af Amēl-Ea.

¹⁸⁻²⁰ Skrevet i Našarby. På den 25. dag i måneden *tebētu*, i tiltrædelsesåret for Dareios, konge af Babylon (og) verdens konge.

²¹ Sølv, (som Anu-[...] har lånt af Ahī-qar), er betalt til kongens tropper [...].

Noter

^{ln. 3b-8} *oppe (ad floden) ... nede (ad floden)* – geografisk placering i forhold til flodens strømretning. ‘Oppe’ er op mod flodens udspring og altså mod strømmen, mens ‘nede’ er længere væk fra kilden og med strømmen. For en lignende angivelse af ejendomme, se tekst nr. 17.

^{ln. 21} Oversættelsen gengiver den mest sandsynlige fortolkning af en fragmenteret linje. Formentlig er lånet blevet udbetalt til en tredjepart, nemlig som skat til de persiske myndigheder (se *kommentar*).

Kommentar

Ifølge den sidste og opsummerende linje er lånet givet til en vis Anu-[...] for at betale skat til kongen, her omtalt som ‘kongens tropper’. Det er dog muligt, at der er tale om midler til at

betale en anden for at udføre de to måneders tvangsarbejde for kongen, som almindelige jordbesiddere på denne årstid forekom at være forpligtet til (se tekst nr. 13).

Anu-[...]’s navn er formentlig babylonsk, mens hans fars navn, Ḫanūnu, kan være vestsemitisk, svarende til det bibelske Hanun (Neh 3,13.20). Navnene på indehaverne af naboejendommene, Arad-Eššu og Iqtā, er formentlig også babylonske, mens vidnerne er en god blanding af vestsemitiske og babylonske navne. Arad-Gula er skriver ligesom i det foregående dokument (tekst nr. 11).

Dokumentet er udfærdiget i den tiende måned (december-januar); men lånet skal først betales tilbage i den syvende måned (september-oktober) i det følgende år, når dadlerne er modne til høst (ln. 3b-8). Her vil Aḫīqar pålægge låneren at plukke og aflevere ca. 1.080 liter dadler fra hans have. Ifølge beskrivelsen ligger Anu-[...]’s frugthave mellem Arad-Eššus ejendom på den ene side og Iqtās ejendom på den anden. Haven må samtidig ligge direkte ud til floden eller kanalen for at forsyne daddelpalmerne med vand. Markerne med byg har så været placeret bag daddelhaverne og strakt sig et stykke ind i landet. I en anden tekst er bondens ejendom afgrænset af en kanal i den ene ende og den kongelige hovedvej i den anden, måske et par kilometer inde i landet.

Dadler var den mest dyrkede frugt i oldtidens Mesopotamien. Palmerne gav stort udbytte; men dyrkningen var krævende, og anlægningen af frugthaver var en del af langsigtede investeringer. I det 6. århundrede f.Kr., hvorfra dokumentet stammer, var der stigende efterspørgsel på dadler på grund af en voksende befolkning, stigende skatter og begrænsede muligheder for at udvide dyrkningen af byg. Daddelpalmerne kunne fint klare tørke, men havde i modningstiden brug for masser af vand. Derfor blev daddelplantager typisk anlagt klos op ad floder eller vandingskanaler. Palmerne var enten omkranset af mure eller stod på åbne marker, og frugtavleren må have haft sit hyr med at beskytte frugten mod fugle, dyr og tyve.

Som en del af aftalen bliver Anu-[...]’s have pantsat til Aḫīqar, indtil han er i stand til at betale lånet tilbage (ln. 9-11a). Det er dog åbenbart ikke det eneste lån, som han har optaget, for der omtales også en gæld i korn og dadler, som ikke er medregnet (ln. 11b-13a). Det var netop i situationer som denne, at Aḫīqar ved manglende betaling kunne ende med at få råderetten over fattige bønders jord. Og dermed udbygge sin egen formue betragteligt.

Tekst nr. 13: Kontrakt om tvangsarbejde i Elam (B4)

Šalam-Jāma var som jordbesidder i judæernes by forpligtet til at betale skat og udføre tvangsarbejde for kongen. Ifølge denne kontrakt hyrer han en anden mand ved navn Zabūdu som stedfortræder til at udføre to måneders arbejde et andet sted i riget. Dokumentet rummer interessante oplysninger om de forpligtelser, som indbyggerne i Judaby var underlagt, og tegner et jordnært billede af Zabūdus rejse mod Elam.

Datering og sted: 511 f.Kr. i Judaby.

Oversættelse

^{1-6a} Zabūdu, søn af Iltammeš-ḥaza, skal på vegne af Šalam-Jāma, søn af Nubaia, udføre tvangsarbejde for kongen i landet Elam, hvor Šalam-Jāmas arbejdsfæller (udfører) tvangsarbejde for kongen i byen i landet Elam.

^{6b-8} Han skal udføre 2 måneders tvangsarbejde for kongen, ud over selve rejsetiden.

^{8-13a} For dette års tjeneste har Šalam-Jāma givet Zabūdu 5 *sekel ginnu*-sølv, 3 *pānu* og 2 *sea* mel, 1 *silā* olie, urter¹, salt, (en) læderpose, et par sandaler (og) et drikkeskind (til vand) som løn for de 2 måneder.

^{13b-18a} Šalam-Jāma sender (Zabūdu) bort med dem, som skal udføre tvangsarbejdet; hvis Zabūdu forlader dem og går andetsteds, så bærer han skylden over for kongen.

^{18b-21} Šarrabaia, søn (= datter) af Zabbû, står inde for Zabūdu, hendes ægtemand, indtil Zabūdu har udført (sit arbejde) de 2 måneder i byen i landet Elam.

^{22-25a} Vidnerne er:

Šamā-Jāma, søn af Pilli-Jāma,
Jaḥû-izrî, søn af Barîk-Jāma,
Bîr-il-[...], søn af Apladda-dān,
og skriveren Iddin-Nabû, søn af Naggāru.

^{25b-27} Skrevet i Judaby. På den 7. dag i måneden *tebētu*, i det 10. regeringsår for Dareios, [...] konge af Babylon.

²⁸⁻²⁹ I *šabātu* og *addaru* månederne i det 10. år skal han gå til Elams by.

Noter

ln. 1-6a *Šalam-Jāma* – skriveren omtaler af uvisse årsager den samme mand med to forskellige navne, skiftevis *Šalam-Jāma* og *Šamā-Jāma*. For at undgå forvirring benyttes konsekvent det første af de to i oversættelsen. • *landet Elam ... byen i landet Elam* – det geografiske stednavn Elam er stavet på fire forskellige

måder på akkadisk. Fælles for dem er angivelsen af Elam som en by, markeret med tegnet IRI (URU). Der må dog være tale om den persiske hovedstad Susa, som ligger i landet Elam (se *kommentar*).

ln. 8-13a *ginnu-sølv* – det akkadiske udtryk *kaspu ginnu* betegner sølv, som er afvejet efter gældende standarder. Derved adskiller det sig fra andre udtryk, for eksempel om sølvets renhedsværdi (se tekst nr. 9). • 3 *pānu* og 2 *sea mel* – angivelsen på tavlen er egentlig 0.3.2 *kor*, dvs. 0 *kor*, 3 *pānu* og 2 *sea*, i alt ca. 120 liter. • 1 *silā olie* – angivelsen på tavlen er egentlig 0.0.0.1 *kor*, dvs. 0 *kor*, 0 *pānu*, 0 *sea* og 1 *silā*, altså 1 liter.

ln. 13b-18 Første linje af afsnittet er sprogligt problematisk, og en entydig oversættelse er vanskelig.

ln. 18-21 *son (= datter) af Zabbū* – skriveren har fejlagtigt benyttet det sumeriske tegn for 'søn'. • *står inde for* – der er spor af udviskninger flere steder på tavlen, hvilket tyder på, at skriveren har foretaget rettelser under udarbejdelsen. En bemærkelsesværdig detalje er formuleringen, at Šarrabaia, Zabūdu's hustru, garanterer, at hendes ægtemand fuldfører de to måneders arbejde. En alternativ tolkning er, at hun selv er genstand for garantien, idet Zabūdu under sit fravær ikke vil kunne sørge for hende, og at ansvaret derfor overgår til Šalam-Jāma. En sådan fortolkning forudsætter dog en passiv konstruktion, hvilket ikke er tilfældet i det foreliggende tekstmateriale.

Kommentar

Bortset fra den babylonske skriver har alle personer, der nævnes i kontrakten judæisk eller vestsemitisk baggrund. Navnet på hovedpersonen Šalam-Jāma svarer til det bibelske Shelemja ('Jahve er fred'), mens hans fars navn Nubaia er hebraisk (jf. det bibelske Nebaj eller Nobaj). Manden Zabūdu, som bliver hyret til opgaven, har et aramæisk navn, hans fars navn er vestsemitisk, mens oprindelsen til navnet på hans kone Šarrabaia er uvis. To af vidnerne har jahvistiske navne: Šamā-Jāma ('Jahve har hørt') og Jaḥū-izirī ('Jahve er min hjælp').

Tvangsarbejde for kongen var en årlig forpligtelse inden for *jord for ydelse*-systemet, og rigsadministrationen førte lange lister over mænd, som skulle pålægges opgaver. Arbejdet kunne bestå i større byggeprojekter, udgravning af kanaler eller militære opgaver i fjernere egne i riget. Det er uvist, om varigheden af tvangsarbejdet var den samme hvert år, eller om den afhang af konkrete behov eller af den enkelte bondes status og alder. I dette tilfælde drejer det sig om to måneders arbejde (ln. 6b-8a). Kontrakten er udfærdiget i den tiende måned (december-januar), og arbejdet skal gøres i de følgende to måneder (januar-februar til februar-marts). Det var lavsæson inden for landbruget, og tvangsarbejdet blev tilrettelagt, så Zabūdu og andre kunne nå hjem inden byghøsten i april og maj.

Tvangsarbejdet var pålagt almindelige jordbesiddere. Man måtte ikke sende slaver; men det var for velhavende mænd som Šalam-Jāma tilladt at sende en lønnet stedfortræder. De arbejdsfæller, som Zabūdu skal følges med, er sandsynligvis andre jordbesiddere fra den samme administrative enhed (senere kaldet *ḥaṭru*). Enheden bestod af ti jordlodder, som i alt skulle stille ti mand. Rigsadministrationen har formentlig været relativt ligeglad med, *hvem* der kom, så længe der var ti, og systemet har således skabt rum for at lønne andre for at udføre opgaven. Samtidig forklarer det, hvorfor kontrakten så udtrykkeligt nævner risikoen for, at Zabūdu ikke fuldfører arbejdet (ln. 13b-18a). I det tilfælde at han svigter aftalen eller forsvinder, er Šalam-

Jāma fri for skyld, og Zabūdu bærer det fulde ansvar over for kongen. Denne forskydning af ansvar må være sket med samtykke fra rigsadministrationen.

Muligvis handler det følgende afsnit om en yderligere garanti (ln. 18b-21). Hustruen Šarrabaia *står inde* for sin mand Zabūdu under hans fravær og kan pålægges at dække udgifterne, hvis han ikke opfylder aftalen. I et andet dokument fra Judaby garanterer kvinden Japa-Jāhu for, at hendes mand vil levere et større parti dadler og byg til en anden. Måske er det samme tilfældet her. En anden mulighed er dog at forstå afsnittet således, at hustruen Šarrabaia *sikres*, dvs. understøttes af Šalam-Jāma i den periode, hvor hendes mand gør tjeneste.

Zabūdu modtager en løn på ca. 41,5 g sølv, og Šalam-Jāma er dernæst forpligtet til at dække udgifterne til rejsen. Det drejer sig om ca. 120 liter korn, en liter olie, urter, salt, en læderpose, et par sandaler og et drikkeskind af læder til vand.

Hvor langt Zabūdu skal rejse, ved vi ikke. Ifølge datoangivelsen på lertavlen kan det ikke være mere end ca. 21 dage. Dokumentet nævner Elam, et landområde som ligger øst for det babylonske kerneland og på den anden side af Tigrisfloden. Muligvis har 'at gå til Elam' været et teknisk udtryk for at yde tvangsarbejde for den persiske konge og siger således intet specifikt om lokaliteten, hvor arbejdet skal udføres. Flere steder i dokumentet omtales dog 'byen' i Elam, som må være Susa. Vi ved fra andre kilder, at perserne i samme periode havde gang i store byggeprojekter i denne vigtige by, så måske Zabūdu og andre fra Judaby skulle over for at hjælpe med at opføre det kongelige palads. I så fald var afstanden, som skulle tilbagelægges, ca. 300-350 km.

En lignende kontrakt er bevaret i Murašû-arkivet, hvor tvangsarbejdet dog udtrykkeligt indebærer militærtjeneste (se tekst nr. 18).

Tekst nr. 14: Handel med afgrøder og øl (C44)

Judæeren Aḥīqam må have været en handlekraftig mand. Han har drevet landbrug på sin jordlod i Judaby, men har samtidig engageret sig i forskellige regionale aktiviteter som ølbrygning og salg af øl i Babylon. Dette dokument er formentlig en handelsaftale med babyloneren Bullaṭā, hvori Aḥīqam forpligter sig til at aflevere en vis mængde byg i bytte for øl eller penge.

Datering og sted: 506 f.Kr. i Judaby.

Oversættelse

¹⁻³ Aḥīqam, søn af Rapā-Jāma, (skylder) 66 *kor* korn til Bullaṭā, søn af Mušēzib-Nabû.

⁴⁻⁷ I måneden *dūzu* (skal han aflevere) disse 66 *kor* korn, som er afmålt i Judaby, samt (stå for) fragten til guvernørens kanal.

⁸⁻¹⁰ Disse 66 *kor* korn svarer til (prisen på) 15 kar med god *malutu*-øl i Babylon.

¹¹⁻¹² [...] og han skal betale tvangsarbejdernes rationer.

¹³⁻²⁰ Vidnerne er:

Šī[?]-ši-[...], søn af Na-[...],

[...], søn af Pillil-Jāma,

Matan[?]-Jāma, søn af Malēšu,

[...]-Jāma, søn af Qada-Jāma,

Rupuni-Jāma, søn af Qazizi,

Šullumu, søn af Jaḥû-Lija,

og skriveren Iddin-Bēl, søn af Kalbâ, efterkommer af Dābibī.

²¹⁻²³ Skrevet i Judaby. På den 16. dag i måneden *aiāru*, i det 15. regeringsår for Dareios, konge af Babylon (og) verdens konge.

²⁴⁻²⁵ Han skal give hvid byg af den fineste kvalitet fra sit udbytte.

Noter

ln. ¹³⁻²⁰ *skriveren Iddin-Bēl* – skriverens kombination af navne antyder en blandet baggrund. Navnet Iddin-Bēl (‘Bēl har givet’) er et velkendt babylonsk navn, mens farens navn Kalbâ (‘hund’) og slægtsnavnet Dābibī (‘den der taler min sag’) kan være vestsemitiske. Muligvis er det et eksempel på en ikke-babyloner, som har gjort karriere inden for et erhverv, som ellers var forbeholdt babylonere.

Kommentar

Øl spillede en vigtig rolle i oldtidens Mesopotamien både til hverdag og fest. Det udgjorde sammen med brød de vigtigste madvarer, og den mesopotamiske talemåde 'brød og øl' svarer for os til 'det daglige brød'. I nogle lister nævnes en dagsration på mellem 1 og 4 liter. Da renheden af drikkevandet var svingende, var øl et sikrere alternativ, der var rigt på vigtige næringsstoffer og blev fremstillet i forskellige varianter. Der blev sandsynligvis brygget øl dagligt, fordi det havde svært ved at holde sig i varmen. Tekster fra oldtidsbyen Uruk giver indsigt i fremstillingen. Hovedingrediensen var byg, men en gæret saft lavet af dadler blev også omtalt som øl. Først blev maltholdigt brød af byg eller emmer skåret i mindre stykker og krydret med urter, dadler, honning og granatæbler. Så blev massen varmet op og derefter afkølet. Man tilsatte honning eller dadler for at fremskynde gæringsprocessen, og blandingen eller *mæsk* blev til sidst fortyndet med vand og filtreret. Den grødlignende konsistens blev sandsynligvis indtaget gennem sugerør.

Brygning og salg af øl var en effektiv måde at omveksle afgrøder til penge. Bonden eller en sammenslutning af bønder kunne aflevere et større parti korn til et bryggeri og så modtage betaling i sølv, som bl.a. kunne bruges til at betale skat med. Indsamlingen af korn og fragten til større byer kunne være en besværlig affære, og det gav mulighed for mænd som Ahīqam. Han har sandsynligvis fungeret som en slags mellemmand mellem rigsadministrationen og de enkelte judæiske jordbesiddere i Judaby. Han har fra dem modtaget afgifter i byg og dadler, har vekslet afgrøderne til sølv i forbindelse med ølbrygning og har så kunnet betale et pengebeløb i skat til kongen på vegne af de bønder, som han handler på vegne af.

Dette dokument skal formentlig forstås i denne sammenhæng. Formelt set er der tale om et gældsbrev, hvor Ahīqam skylder ca. 11.880 liter byg til babyloneren Bulluṭā (ln. 1-3). Længere nede nævnes dog, at kornet svarer til 15 kar med øl, så der er snarere tale om en handel mellem de to. Ahīqam leverer byg og modtager så enten øl, som han kan sælge videre, eller penge svarende til prisen på de 15 kar. Dokumentet er i øvrigt udfærdiget i den anden måned (april-maj), dvs. under byg høsten.

Ifølge aftalen skal Ahīqam aflevere kornet to måneder senere (juni-juli) (ln. 4-7). Han skal selv sørge for at få det afmålt og dække udgifterne for at fragte det hen til guvernørens kanal. Værdien af kornet angives til prisen på 15 fulde kar med babylonsk kvalitetsøl (ln. 8-10). Måske omtalen af Babylon henviser til prisniveauet for øl i hovedstaden. Eller måske man snarere skal forestille sig, at øllet skal leveres her. Det næste dokument viser nemlig, at Ahīqam handlede med øl i Babylon (tekst nr. 15). I så fald kan de dagsrationer, som Ahīqam eller Bulluṭā skal betale, omhandle de tvangsarbejdere, der har til opgave at fragte øllet fra bryggeriet videre til Babylon ved at trække de 15 kar på pramme via kanalsystemet (ln. 11-12). Ifølge opsummeringen er Ahīqam forpligtet på at levere hvid byg af den fineste kvalitet (ln. 24-25).

Dokumentet er skrevet i Judaby, og der er mange jahvistiske navne blandt vidnerne og deres fædre. Det gælder for eksempel Pillil-Jāma ('Jahve har grebet ind'), Matan-Jāma ('Jahves gave'), Qada-Jāma (uvis betydning), Rupuni-Jāma ('Jahve har helbredt') og Jaḥû-Lija ('Jahve er for mig'). Måske nogle af vidnerne er de judæiske jordbesiddere, som overgiver deres afgrøder til Ahīqam i forventning om, at han gennem videresalg får adgang til sølv til at betale deres skat til kongen.

Tekst nr. 15: Fordeling af overskud efter Aḥīqams død (C45)

Aḥīqam er død og efterlader sig forskellige forretningsforetagender, bl.a. salg af øl i Babylon. Dette dokument er en aftale mellem hans fem sønner, hvori de fordeler et overskud knyttet til deres fars ølventyr. Aftalen er interessant, fordi den giver et enestående indblik i familieforhold i Judaby og samtidig antyder forbindelser til det judæiske samfund i Babylon.

Datering og sted: 505 f.Kr. i Babylon.

Oversættelse

¹⁻⁵ Slaverne, som er en del af boet (efter Aḥīqam), skal deles mellem Aḥīqams sønner Nīr-Jāma og Jāḥû-azza og Aḥīqams sønner Ḥaggâ, Jāḥû-izrī og Jāḥûšû.

^{6-9a} Den kvindelige slave Nanâ-biḥī og 10 [...] kar tilfalder Nīr-Jāma og Jāḥû-azza. Slaven Abdi-Jāḥû og 8 kar tilfalder Ḥaggâ, Jāḥû-izrī og Jāḥûšû.

^{9b-10} [...] af huset [...] deres fælles ejendom.

¹¹⁻¹³ [...] til sammen [...] [Aḥī]qam, deres far, deres fælles ejendom, skal de dele – alt det, som der er.

¹⁴⁻¹⁵ Aḥīqams, deres fars, udeståender skal de betale af deres fælles ejendom.

¹⁶⁻²⁴ Vidnerne er:

[Nabû]-mītu-uballit, søn af Nabû-balāssu-iqbi,
Iddin-Nabû, søn af Sīn-aḥ-iddin,
Bīt-il-idrā, søn af Nabû-šumu-iddin,
Qada-Jāma, søn af Amuš-Jāma,
Kakka, søn af Jāḥad-il,
Barīk-Jāma, søn af Banā-Jāma,
Ḥanan-Jāma, søn af Jāḥû-kullu,
Nidintu, søn af Nanâ-iddin,
Zakar-Jāma, søn af Šilim-Jāma,
(og) skriveren Ša-Marduk-ul-inni, søn af Nabû-īpuš.

²⁵⁻²⁶ Skrevet i Babylon. På den 7. dag i måneden *tašrītu*, i det 16. regeringsår for Dareios, konge af Babylon og alle lande.

²⁷ De har hver især fået [én] (kopi).

²⁸ [...] -qumu, søn af Nabû-ušalli.

Noter

ln. 9b-13 Disse linjer på tavlen er stærkt beskadigede, og det er umuligt at afgøre, hvilke ejendomme eller genstande der tænkes på.

Kommentar

I dokumentet bliver noget af arven efter Ahīqam fordelt mellem hans fem sønner. Det drejer sig om to slaver og 18 kar anvendt til fremstilling og fragt af øl, sandsynligvis nogle af de samme kar, som i det forrige dokument blev brugt til at levere øl i Babylon (tekst nr. 14).

De første to sønner skal have slavekvinden Nanâ-biḥī, muligvis med egyptisk baggrund, og ti kar, mens de næste tre sønner skal have slaven Abdi-Jāḥu ('Jahves tjener') og otte kar (ln. 1-9a). Det er bemærkelsesværdigt, at Ahīqams sønner bliver nævnt i to grupper. Det er muligt, at sønnerne har forskellige mødre og skal dele værdierne mellem sig efter ophav. Det er dog også muligt, at den ældste søn, Nīr-Jāma, efter sædvane arver dobbelt så meget som de øvrige brødre; derfor har man inddelt dem i to grupper for nemmere at kunne fordele arven ligeligt. Man får i øvrigt ikke indtryk af uenighed eller konflikt imellem dem, da de i de følgende afsnit forpligter hinanden på at overtage øvrige værdier (udstyr fra huset?) som fælles ejendom og i fællesskab dække de udeståender, som deres far måtte have efterladt sig ved sin død (ln. 9b-15). På den anden side er der ved afslutningen af skrivelsen påført en såkaldt receptionspåtegning, der bekræfter, at hver af de fem brødre har modtaget et eksemplar af aftalen (ln. 27). Det kunne tyde på, at der har været uenighed om fordelingen af ejendelene.

Dokumentet er usædvanligt ved at være skrevet i Babylon, eftersom Ahīqam og hans sønner boede og virkede i Judaby. Derfor drejer det sig næppe om fordelingen af *hele* formuen efter ham, men blot om den del, som har at gøre med et af hans forretningseventyr sammen med en eller flere samarbejdspartnere. Ved Ahīqams død har samarbejdet skullet ophøre, og (nogle af) sønnerne er rejst til Babylon for at løse juridiske spørgsmål med de øvrige parter. I den forbindelse må de være blevet overdraget den andel af overskuddet, som deres far var berettiget til. Deres fars andel er så blevet udbetalt i form af to slaver og en lille snes kar, som brødrene nu deler imellem sig.

Listen over vidner er lang (ln. 16-24). Der er ti i alt, inklusiv skriveren, og dertil er et ekstra vidne tilføjet til slut (ln. 28). Deres navne afspejler en blanding af babylonske, vestsemitiske og judæiske traditioner. Der er fire vidner med jahvistiske navne: Qada-Jāma (uvis betydning), Barik-Jāma ('velsignet af Jahve'), Hanan-Jāma ('Jahve er nådig') og Zakar-Jāma ('Jahve har husket'). De kan have ledsaget Ahīqams sønner til Babylon. Eftersom ingen af disse fire indvider kendes fra andre dokumenter, er det dog nærliggende at overveje, om de faktisk boede i Babylon. Hvis det sidste er tilfældet, er dokumentet et eksempel på, at indbyggere fra Judaby har haft kontakt til mennesker fra det judæiske samfund i Babylon og måske har lavet forretninger med dem.

2.5

Judæere i Nippur og omegn

Nippur var en af de ældste byer i Mesopotamien og blev grundlagt før år 5.000 f.Kr. Den lå ca. 100 km sydøst for Babylon og halvvejs mellem andre vigtige byer som Sippar og Ur. En central institution var Ekur-templet ('huset (på) bjerget'), som var indviet til byens guddom Enlil. En amerikansk udgravning af området vest for templet førte i 1893 til fundet af hundredvis af lertavler, som har tilhørt en babylonsk familie ved navn Murašû. Tavlerne er fra 454-404 f.Kr. og nævner adskillige judæere. Tidsafstanden er interessant, for der er formentlig tale om femte eller sjette generation efter de første judæere. Det vil sige, at efter 150 år i Babylonien var de samfund, som de bortførte fra Juda blev bosat i, stadig synlige. Inden opdagelsen af teksterne fra Judaby var Murašû-arkivet den vigtigste kilde til judæerne i Babylonien.

Et babylonsk familiearkiv

Det babylonske familiearkiv rummer over 700 tekster. Babyloneren Murašû (ca. 500-455 f.Kr.), som arkivet er opkaldt efter, er blot nævnt i to dokumenter. Hovedaktørerne er hans efterkommer Enlil-šumu-iddin og dennes nevø Rīmīt-Ninurta. De bevarede tekster kan dog kun have udgjort en lille del af familiearkivet, og ligesom med Al-Jahudu-teksterne er der tale om dokumenter, som i samtiden har udtjent deres praktiske funktion og derfor er blevet deponeret et samlet sted. Teksterne er som nævnt fra anden halvdel af det 5. århundrede, navnlig 440-416 f.Kr. Stort set alle dokumenter er kontrakter inden for to områder. For det første omhandler de forhold i landbruget som udlejning af marker og frugthaver i egnen omkring Nippur samt udlejning af dyr, udstyr og såsæd. For det andet omhandler de lån eller kredit til mindrebemidlede jordbesiddere, ofte for at de kan betale skat. Nogle få tekster vedrører vedligeholdelse af kanaler, ølbrygning og fiskeri.

Murašû-teksterne udfolder sig inden for det samme *jord for ydelse*-system som i Judaby (se afsnit 2.4). Det persiske rige tildelte mindre jordstykker til bønder – ofte af fremmed herkomst – som til gengæld var forpligtet til at betale skat og udføre tvangsarbejde for kongen. Ligesom i Al-Jahudu-teksterne omtales jordlodderne som 'bueland' og i nogle få tilfælde som 'hesteland'. De enkelte jordlodder var ordnet i større administrative enheder, under det persiske styre kaldet *haṭru*, og en embedsmand eller forvalter kaldet *šaknu* sørgede for, at forpligtelserne over for kongen i en given *haṭru* blev overholdt. Der var fortsat tale om en indviklet hierarkisk struktur med adskillige led mellem kongen, satrappen, det persiske aristokrati og lokale godsejere over laverestående embedsmænd og skatteopkrævere til bønderne nederst i systemet.

Murašû-familien fungerede som mellemmand mellem rigsadministrationen og mindre sammenslutninger af jordbesiddere. Deres forskellige aktiviteter som iværksættere minder om nogle af dem, vi mødte i Al-Jahudu-teksterne, men i en markant større skala og med langt større

beløb. Familien forpagtede jord og rettigheder til vand af embedsfolk længere oppe i systemet, som de så selv drev landbrug på eller bortforpagtede til andre. Gennem lånevirkksomhed med fattige bønder fik de med tiden brugsret over mere jord, når kriseramte bønder havde pantsat deres jord og ikke var i stand til at betale; Murašû-familien kunne dernæst leje jorden ud til de selvsamme bønder mod hovedparten af indtægterne. Endelig var den babylonske familie engageret i ølbrygning, der gjorde dem i stand til at omsætte afgrøder til sølv gennem fremstilling og videresalg af øl.

I familiearkivet er nævnt over 2.200 mennesker. Mange af dem har ikke-babylonske navne (fx persiske, egyptiske og aramæiske), og undertiden benævnes forskellige befolkningsgrupper som arabere, indere og frygere. Allerede i 1898 blev man opmærksom på en række jahvistiske navne i arkivet. I alt 63 individer i 64 tekster antages at være efterkommere efter de judæere, der en håndfuld generationer tidligere blev bosat i området. Til forskel fra Al-Jahudu-teksterne møder man dog intet sted den etniske markør 'judæer', ligesom der heller ikke optræder stednavne som Judaby knyttet til judæisk beboelse.

Størstedelen af judæerne i Murašû-arkivet er bønder. Elleve judæere var i besiddelse af 'bueland', og enkelte judæere optræder som laverestående embedsmænd, der indsamler skat på vegne af de lokale godser. Ingen kvinder er omtalt. Endnu engang skal vi dog huske på en mulig skævhed i materialet: Judæerne dukker som regel kun op, når de har brug for hjælp til at dyrke deres landbrug eller til at opfylde de krav, som perserne stiller i form af skat og tvangsarbejde. Langt størstedelen var måske aldrig i økonomiske problemer, og derfor hører vi intet om dem. Intet tyder i øvrigt på, at judæernes social-økonomiske forhold har været anderledes end andre etniske befolkningsgrupper i landskabet omkring Nippur.

Tavlerne opbevares i dag fortrinsvist ved Pennsylvania Universitet og Istanbuls arkæologiske museum. Allerede få år efter fundet blev størstedelen af tavlerne offentliggjort. Hermann V. Hilprecht og Albert T. Clay udgav et første bind i 1898, og Clay udgav yderligere tre bind i 1904, 1908 og 1912. Siden er der kommet forskellige tekstudgivelser, bl.a. af Henry F. Lutz i 1928 og Veysel Donbaz og Matthew Stolper i 1997.

Udvalget af tekster

I det følgende udvalg bringes fire tekster i dansk oversættelse. De første to omhandler en judæer ved navn Jadiḥ-Jāma. Ud fra andre tavler i arkivet er det muligt at kortlægge hans familie i tre generationer (fig. 13).

Jadiḥ-Jāmas navn svarer til det bibelske Jedaja ('Jahve har kendt'), mens hans far bærer det vestsemitiske navn Bana'il ('Gud har skabt'). Tre af fire sønner har jahvistiske navne: Ahī-Jāma svarer til Akija ('Jahve er min bror'), Jāḥu-natanu svarer til Jonatan ('Jahve har givet') og Padā-Jāma svarer til Pedaja ('Jahve har reddet'). Navnet på den fjerde søn Šamšunu svarer til det bibelske navn Samson.

De dokumenter, hvori Jadiḥ-Jāma optræder, tegner et billede af, at han har været jordbesidder, talsmand for en mindre sammenslutning af bønder og aktiv i forskellige handelssamarbejder om for eksempel ølbrygning. Han og hans familie har tilsyneladende virket omkring landsbyen *Bit-Gērāja*, som må have ligget ved et større kanalsystem afledt af Eufratfloden. Landsbyen kan have haft et flertal af judæiske indbyggere, men har næppe været af større betydning.

I flere af teksterne nævnes *Urātu*-kanalen ('hvede-kanalen'), og den må have været vigtig for at kunne drive landbrug i området. I et af dokumenterne, som dog ikke er oversat, forpligter *Jāhu-natanu*, en af *Jadiḥ-Jāma*s sønner, sig til at udføre to ugers vedligeholdelsesarbejde på kanalen. Det sker i sensommeren, hvor vandstanden efter den årlige oversvømmelse er på sit laveste niveau.

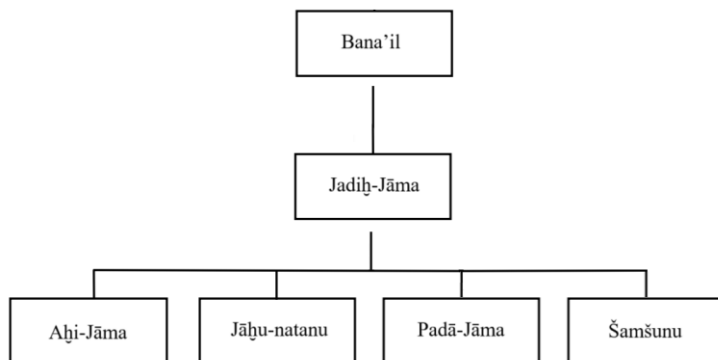

Fig. 13. Oversigt over *Jadiḥ-Jāma*s familie.

Jadiḥ-Jāma må have været en indflydelsesrig mand i lokalsamfundet. Han har haft evner til at organisere arbejdskraften til større projekter inden for landbruget, og på rejser til regionshovedstaden Nippur har han ordnet forretninger med *Murašû*-familien. Her har han som talsmand for landsbyens bønder indgået aftaler på fællesskabets vegne. Et af dokumenterne er fra 434 f.Kr. og vedrører en lejeaftale om brugsretten over kanalen og noget jord, som *Jadiḥ-Jāma* tidligere har pantsat (tekst nr. 16). Fem år senere, i 429 f.Kr., optræder han udtrykkeligt som den ledende repræsentant for et arbejdskollektiv af bønder i en lignende kontrakt (tekst nr. 17).

Det er sandsynligt, at den gruppe af bønder, som *Jadiḥ-Jāma* var talsmand for, tilhørte den samme *ḥaṭru*, dvs. det samme administrative distrikt hvor de kollektivt havde ansvar for at dyrke jorden, betale skat og udføre tvangsarbejde. I *Murašû*-arkivet nævnes over 60 forskellige *ḥaṭru*'er eller distrikter, som er opkaldt efter et givent gods i området, dets befolkningsgruppe eller de mennesker i den persiske administration, som havde ansvaret for at føre tilsyn og indkræve skat. Et eksempel på en *ḥaṭru* er distriktet for 'Hærens Skrivere' eller blot distriktet for 'Skriverne'. Navnet må ikke forlede os til at tro, at indbyggerne i denne *ḥaṭru* alle var embedsmænd og havde læsefærdigheder i akkadisk og aramæisk. Navngivningen afspejler nærmere, at nogle højtstående embedsmænd med tilknytning til hæren på et tidspunkt er blevet tildelt den daglige ledelse af denne *ḥaṭru* i Nippur-området, og at distriktet derefter er blevet opkaldt efter dem. Størstedelen af indbyggerne har altså stadig været bønder, der dyrkede byg og dadler. Der må have levet mange judæere i dette distrikt.

Blandt de forpligtelser over for kongen, som hver enkelt jordbesidder i en given *ḥaṭru* var underlagt, var også militærtjeneste. Indehaveren af et 'bueland' skulle kunne stille med en bueskytte, mens indehaveren af et 'hesteland' efter ordre fra kongen kunne afkræves en fuldt udrustet rytter. I et dokument fra 422 f.Kr. skal judæeren *Gadal-Jāma* – efter aftale med *Murašû*-familien – rejse til Uruk for at udføre militærtjeneste i den kongelig hær (tekst nr. 18). *Gadal-*

Jāma svarer til det bibelske Gedalja ('Jahve er stor'), mens hans far har et vestsemitisk navn Raḥīm-il ('elsket af Gud'). Gadai-Jāma kendes ikke fra andre tekster.

Opkrævningen af skat og organiseringen af arbejdskraft og militærtjeneste krævede embedsfolk. Der er få vidnesbyrd i Murašû-arkivet om judæere, som udførte laverestående administrative funktioner. Den eneste judæer, der omtales med titel af embedsmand (*šaknu*), er en mand ved navn Išrib-Jāma, søn af Pili-Jāma. Hans navn svarer til Sherebja ('Jahves flamme'), mens navnet på hans far svarer til Pelaja ('Jahve er et under'). Ifølge et dokument fra 421 f.Kr. har han opkrævet skat hos Murašû-familien på vegne af en række jordlodder, som de har fået brugsretten over (tekst nr. 19).

Litteratur

Alstola, Tero

2020 *Judeans in Babylonia: A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE*, Brill. Især kapitlet "Judeans in the Murašû Archive" (160-222).

Clay, Albert T.

1904 *Business Documents of Murashû Sons of Nippur: Dated in the Reign of Darius II. (424–404 B.C.)*, The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania Series A, Cuneiform Texts 10, The Department of Archaeology and Paleontology of the University of Pennsylvania.

Coogan, Michael David

1974 "Life in the Diaspora: Jews at Nippur in the Fifth Century B.C.", *The Biblical Archaeologist* 37, 6-12.

Hilprecht, Hermann V. & Albert T. Clay

1898 *Business Documents of Murashû Sons of Nippur: Dated in the Reign of Artaxerxes I (464–424 B.C.)*. The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania Series A, Cuneiform Texts 9, The Department of Archaeology and Paleontology of the University of Pennsylvania.

Lutz, Henry Frederick

1928 *An Agreement between a Babylonian Feudal Lord and His Retainer in the Reign of Darius II*, University of California Publications in Semitic Philology 9, University of California Press.

Stolper, Matthew

2022 "Murašû, Archive of", *Encyclopedia of the Bible and Its Reception* 20, 129-131.

Weippert, Manfred

2010 "Babylonische Keilschrifttexte, in denen Träger jüdischer Namen vorkommen", in: M. Weippert, ed., *Historisches Textbuch zum Alten Testament*, Vandenhoeck & Ruprecht, 458-470.

Tekst nr. 16: Kontrakt om kanal og jordstykke (BE 9, 25)

Dokumentet er en treårig lejekontrakt mellem judæeren Jadiḥ-Jāma og babyloneren Enlil-šumu-iddin fra Murašû-familien. Aftalen omfatter jord og adgangen til vand fra en af områdets kanaler. Dele af jorden tilhører egentligt Jadiḥ-Jāma; men han har pantsat den til babyloneren og er nu nødsaget til at leje den.

Datering og sted: 434 f.Kr. i Nippur.

Oversættelse

¹⁻² Jadiḥ-Jāma, søn af Bana'il, sagde frivilligt følgende til Enlil-šumu-iddin, søn af Murašu:

^{3-6a} Du, dine brødre og dine tjenere må ikke tage *Urātu*-kanalen, det land, jeg har ansvar for, min pantsatte mark og pantsatte ejendom fra mig og overdrage (det) til en anden.

^{6b-7a} (I så fald) vil jeg give dig 200 *kor* (korn) hvert år.

^{7b-10} Enlil-šumu-iddin, søn af Murašu, lyttede imødekommende og overdrog Jadiḥ-Jāma *Urātu*-kanalen, det land, han har ansvar for, hans pantsatte mark og pantsatte ejendom i 3 år.

^{11-15a} Som følge af hans anmodning skal Jadiḥ-Jāma fra måneden *aiāru* i det 32. (regeringsår) give 200 *kor* (korn) hvert år i måneden *aiāru* – afmålt af Enlil-šumu-iddin (og leveret i landsbyen) Gērāja.

^{15b} Hver har fået en kopi (af kontrakten).

¹⁶⁻²¹ Vidnerne er:

Ninurta-nadin-šumu, søn af Balassu-Marduk,
Ninurta-iddin, søn af Ninurta-eriba,
Ribat, søn af Niqqud,
Danna, søn af Iddina,
Padā-Jāma og Jāḥu-natanu, sønner af Jadiḥ-Jāma,
og skriveren Nisku-iddin, søn af Arad-Gula.

²²⁻²³ Skrevet i Nippur. På den 17. dag i måneden *nisanu*, i det 31. regeringsår for Artaxerxes, verdens konge.

Noter

Nederst på tavlen ses et seglaftryk af 'Jadiḥ-Jāma og hans brødre' som bekræftelse af aftalen.

ln. 3-6a *det land, jeg har ansvar for* – på akkadisk *bīt ritti*, der kan oversættes mere direkte til ‘et hus af rettigheder’ eller ‘et hus af land’. Formentlig er der tale om en andens jord, som Jadiḥ-Jāma er blevet tildelt ansvaret for at dyrke, muligvis af rigsadministrationen, af en lokal tempelinstitution eller af et enkeltindivid.

ln. 11-15a *Gērāja* – eller Gira. Formentlig navnet på den landsby, hvor Jadiḥ-Jāma og andre judæere boede. Den er nævnt i andre kilder fra oldtidens Babylonien. Den præcise beliggenhed er ukendt, men skal formentlig søges i området omkring Nippur.

ln. 15b *Hver har fået en kopi (af kontrakten)* – udtryk for, at alle involverede parter har haft mulighed for at gennemgå kontrakten og nu anerkender dens ordlyd.

Kommentar

Dokumentet er som nævnt en forpagtningsaftale, hvori Jadiḥ-Jāma lejer jord og adgangen til vand af Enlil-šumu-iddin. I et dokument syv år tidligere er det tværtimod Jadiḥ-Jāma, som udlejer en kanal til Enlil-šumu-iddin. Det tyder på, at judæerens økonomiske situation er blevet stærkt forværret, og at han nu er tvunget til at leje sin egen jord. Jadiḥ-Jāma er derfor bekymret for, at babyloneren skulle finde på at leje den ud til en anden.

Foruden vand fra *Urātu*-kanalen til at overrisle markerne drejer det sig om to typer land (ln. 3-6a). Den første type er ikke hans egen jordlod, men et stykke land, som han bestyrer på vegne af en anden (‘det land, jeg har ansvar for’). Den anden type er hans eget jordstykke og ejendom, som han ved tidligere lån har stillet som sikkerhed. Jadiḥ-Jāma har formentlig ikke kunnet betale lånene, og Enlil-šumu-iddin har som långiver overtaget brugsretten til den pantsatte jord og kan nu udleje den til ham.

Lejeaftalen gælder for tre år, og Jadiḥ-Jāma skal hvert år under høsten i den anden måned (april-maj) betale Enlil-šumu-iddin en leje på 36.000 liter byg (ln. 11-15a). Det er babyloneren, som afmåler det, og det skal sandsynligvis leveres i landsbyen *Gērāja*, det samme som *Bīt-Gērāja*, hvor Jadiḥ-Jāma bor. Ifølge dokumentet har hver af parterne fået et eksemplar af kontrakten (ln. 15b).

Blandt vidnerne optræder også Jadiḥ-Jāmas to sønner: *Padā-Jāma* og *Jāḥu-natanu* (ln. 16-21). De er sammen med deres far de eneste med jahvistiske navne i dokumentet, og som vi med sikkerhed kan sige er judæere. De øvrige navne er babylonske.

Den sidste linje indeholder interessant nok et segl for ‘Jadiḥ-Jāma og hans brødre’ (ln. 24). Seglet kunne tyde på, at Jadiḥ-Jāma ikke kun handler på egne vegne, men som repræsentant for sin familie eller for andre i det samfund, han tilhører. I det næste dokument, der også er en lejeaftale, handler han udtrykkeligt på vegne af et kollektiv (tekst nr. 17). Hvis det samme er tilfældet her, flugter det med den relativt store mængde korn, som han årligt forpligter sig til at betale til *Murašû*-familien.

Tekst nr. 17: Kontrakt om kanal og jordstykke (BE 9, 45)

Dokumentet er endnu en treårig lejekontrakt om jord og adgangen til vand. Jadiḥ-Jāma optræder denne gang som talsmand for et større antal bønder, der indgår en aftale med Enlil-šumu-iddin fra Murašû-familien. Der er en udførlig beskrivelse af det område, de vil leje, og dokumentet rummer flere interessante oplysninger om oldtidens arbejdskollektiver.

Datering og sted: 429 f.Kr. i Nippur.

Oversættelse

^{1-8a} Jadiḥ-Jāma, søn af Bana'il,
Jāhu-natanu, Šamšunu og Aḫi-Jāma, sønner af Jadiḥ-Jāma,
Satturu, søn af Šabbataja,
Banija, søn af Amel-Nana,
Igdal-Jāma, søn af Nana-iddin,
Abdā, søn af Aplā,
Natunu, søn af Šilimmu,
og alle deres landsmænd, der er i landsbyen Bīt-Gērāja, sagde frivilligt følgende til Enlil-šumu-iddin, søn af Murašû:

^{8b-14a} Giv os *Urātu*-kanalen, fra dens port til dens munding, og den mark og det land, som Jadiḥ-Jāma har ansvar for, som den førnævnte kanal løber igennem, og den mark, som ligger til venstre for *Milidu*-kanalen, med de tre tårne til højre for *Milidu*-kanalen, med undtagelse af den mark, som *Enlil*-kanalen forsyner med vand, i leje i 3 år.

^{14b-17a} Vi vil betale dig 700 *kor* korn hvert år, afmålt af Enlil-šumu-iddin (dvs. dig selv), for (vores) krav, og som ekstra (betaling) vil vi årligt betale dig 2 okser fra flokken og 20 får fra flokken.

^{17b-23} Enlil-šumu-iddin, søn af Murašû, lyttede imødekommende og overdrog dem *Urātu*-kanalen, fra dens port til dens munding, og den mark og det land, som Jadiḥ-Jāma har ansvar for, som den førnævnte kanal løber igennem, og den mark, som ligger til venstre for *Milidu*-kanalen, med de tre tårne til højre for *Milidu*-kanalen, med undtagelse af den mark, som *Enlil*-kanalen forsyner med vand, i leje i 3 år.

²⁴⁻²⁵ Han vil få 700 *kor* korn årligt, og som ekstra (betaling vil han modtage) 2 okser fra flokken og 20 får fra flokken.

^{26-28a} Hvert år i måneden *aiāru* skal de give 700 *kor* korn, afmålt af Enlil-šumu-iddin, samt 2 okser fra flokken og 20 får fra flokken.

^{28b-29} Den ene er ansvarlig for den anden, så den, som er nærmest, betaler. Fra måneden *nisanu* i det 36. regeringsår står nævnte leje til deres rådighed.

30-35a Vidnerne er:

Ninâku, søn af Zata^{mê},
Ninurta-iddin og Enlil-šumu-iddin, sønner af Ninurta-eriba,
Arad-Enlil, søn as Širikti-Ninurta,
Aplâ, søn af Enlil-balâssu-iqbi,
Il-zabadu, søn af Aplâ,
Pili-Jâma, søn af Šilimmu,
Min-Jamê, søn af Bânija,
Dannâ, søn af Iddina,
Šumu-iddina, søn af Taddanu,
og skriveren Nusku-iddina, søn af Arad-Gula.

35b-36 Skrevet i Nippur. På den 20. dag i måneden *abu*, i det 36. regeringsår for Artaxerxes, verdens konge.

Noter

Nederst på tavlen ses Jadiḥ-Jāmas seglaftryk som bekræftelse af aftalen.

ln. 1-8a *Bīt-Gērāja* – eller Bīt-Gira; det samme som Gērāja nævnt i tekst nr. 16.

ln. 8b-14a *fra dens port til dens munding* – formentlig fra slusen til udmundingen. • *de tre tårne* – muligvis er der tale om et hejsesystem, hvor vand fra lavereliggende kanaler er blevet løftet op til højereliggende marker.

ln. 28b-29 *den ene er ansvarlig for den anden, så den, som er nærmest, betaler* – dvs. den ene ‘hæfter’ for den anden, hvor den ‘nærmeste’ sandsynligvis er en slægtning eller forretningspartner.

Kommentar

Dokumentet er endnu en lejekontrakt om jord og adgangen til vand. Denne gang optræder Jadiḥ-Jāma udtrykkeligt som repræsentant og forhandler for en større gruppe af bønder (1-8a). Ud over tre af hans sønner drejer det sig om mindst en anden judæer. Igda^l-Jāma svarer til det bibelske Jigdalja (‘Jahve er stor’), mens hans fars navn dog er babylonsk. Et af navnene på de andre fædre er i øvrigt Šabbataja, som er hebraisk og betyder ‘(født på) sabbatten’. Omtalen af andre arbejdsfæller gør det sandsynligt, at de alle er bønder inden for samme administrative enhed. Bīt-Gērāja er navnet på den landsby eller bosættelse, hvor de lever.

Lejemålet på tre år omfatter både rettigheder til at bruge vandet fra området kanaler og jord til at dyrke afgrøder. Beskrivelsen af de berørte arealer er ganske detaljeret (ln. 8b-14a). Det drejer sig endnu engang om *Urātu*-kanalen og det land, som den løber igennem. Dertil nævnes to andre kanaler og et areal, som ikke er omfattet af aftalen.

Kollektivet indvilger i at betale Enlil-šumu-iddin en årlig leje på 126.000 liter byg, to okser og tyve får (ln. 14b-17a), der afleveres hvert år under høsten i den anden måned (april-maj) (ln. 26-28a). Omfanget af lejen viser, at dyrkningsarealet har været over 100 hektar og altså langt mere, end en enkelt bonde har været i stand til at drive. Kontrakten rummer derfor også en bestemmelse om, hvorledes de enkelte medlemmer af gruppen hæfter for hinanden, så ydelsen kan falde som aftalt (ln. 28b-29). Dokumentet er udfærdiget i den femte måned (juli-august); men de har tilsyneladende haft råderet over lejemål siden den første måned (marts-april), med mindre der tænkes på det følgende år.

Blandt vidnerne optræder en enkelt med et jahvistisk navn: Pili-Jāma ('Jahve er et under'). Denne person kendes fra andre dokumenter i Murašû-arkivet.

Tavlen er også forsynet med et segl: 'Jadīḥ-Jāma, søn af Bana'il', der bekræfter hans rolle som ledende talsperson for et større antal bønder.

Tekst nr. 18: Militærtjeneste for kongen i Uruk (UCP 9/3)

De enkelte jordbesiddere var forpligtet til at betale skat og udføre tvangsarbejde for kongen. I dette dokument indgår judæeren Gadal-Jāma en aftale med Rīmūt-Ninurta fra Murašû-familien om at gøre militærtjeneste i Uruk. Dokumentet indeholder en nøje beskrivelse af det udstyr, som en ridder skulle have for at være kampdygtig.

Datering og sted: 422/421 f.Kr. i Nippur.

Oversættelse

¹⁻² Gadal-Jāma, søn af Raḥīm-il, sagde frivilligt følgende til Rīmūt-Ninurta, søn af Murašû:

³⁻⁵ Du ejer den frugthave og mark, (nemlig) hele Barīk-ils andel, (som udgør en del af) Raḥīm-ils hesteland, fordi Raḥīm-il har knyttet sig til din bror Enlil-šumu-iddin.

^{6-13a} Giv mig venligst:

én hest med tilhørende seletøj og tøjler,

ét *suḥattu*-klæde,

én brynje af jern,

én krigshjelm,

ét brystværn og en hovedbeklædning af *suḥattu*-klæder,

ét læderkogger med armeringer af kobber,

120 pile med og uden spidser,

ét sværd af jern i dets læderskede,

to lanser med spidser af jern og

1 *mine* sølv til forsyninger på rejsen til Uruk i henhold til kongens ordre.

(Det sker) for at opfylde de forpligtelser, som vedrører det nævnte hesteland.

^{13b-16} Rīmūt-Ninurta lyttede imødekommende og gav Gadal-Jāma én hest med det nævnte krigs-udstyr og 1 *mine* sølv til forsyninger på rejsen til Uruk i henhold til kongens ordre. (Det sker) for at opfylde de forpligtelser, som vedrører det nævnte hesteland.

¹⁷⁻²⁰ Gadal-Jāma forsikrer, at han ikke vil forsømme sine forpligtelser. Gadal-Jāma vil stille sig til rådighed hos Zabīn, forvalter i (distriktet) Hærens Skrivere. (Det sker) på vegne af Rīmūt-Ninurta, søn af Murašû.

^{21-27a} Vidnerne er:

Enlil-kišir og Nergal-šumu-ušur, sønner af Ardi-Enlil,

Enlil-šumu-iddina, søn af Tantannu,

Aplâ, bror til Bēl-šar-ušur, leder af hestetrænerne, efterkommere af *ḥisanu*, efterkommere af Marduk-bēl-šunu,

Ardia, søn af Ninurta-aḥ-iddina,

Ardi-Gula, søn af Ninurta-nadin,

Ardia, søn af Bulluṭa,
Enlil-mukîn-aplu, søn af Kašir,
Nādin, søn af Šili-Ninurta,
(og) skriveren Ninurta-ab-ušur, søn af Enlil-šumu-iddina.

^{27b-28} Skrevet i Nippur. På den 18. dag i måneden *ṭebētu*, i det 2. regeringsår for Dareios, verdens konge.

Noter

ln. 3-5 *har knyttet sig til* – ordret ‘adopteret’. Tanken er, at Murašû-familien gennem en fiktiv adoption har fået andel i Raḥīm-ils hesteland.

ln. 6-13a *suḥattu-klæde* – et slidstærkt, fleksibelt materiale som ruskind. Det blev anvendt som militærbeklædning, fordi materialet forenede styrke med bevægelsesfrihed.

ln. 21-27 *leder af hestetrænerne* – tilsynsførende for hestetræning og muligvis også organisering af hestevædeløb. Opdræt og træning af heste var afgørende både for hæren og transportsystemet i Mesopotamien og et symbol på rigdom og magt. • *ḥisanu* – refererer sandsynligvis til et folk eller en gruppe af persisk oprindelse.

Kommentar

Dokumentet tydeliggør de forpligtelser over for den persiske konge, som indehaveren af et stykke ‘hesteland’ var underlagt. I et dokument fra Judaby drejer forpligtelsen sig om alment tvangsarbejde, formentlig større byggeprojekter (tekst nr. 13), mens opgaven i dette tilfælde udtrykkeligt indebærer militærtjeneste: Gadāl-Jāma skal som fuldt udrustet rytter slutte sig til kongens hær i Uruk, ca. 100 km sydøst for Nippur. Seks andre tavler i Murašû-arkivet, der stammer fra samme tidspunkt, omhandler også sendelsen af soldater til rigets sydlige egne, så indkaldelsen kan afspejle en akut krisesituation. Dokumentet er dog udfærdiget i årets tiende måned (december-januar), dvs. under lavsæsonen i landbruget, så tjenesten kan også være årlig og bestå i almindelig militærtræning og civile opgaver.

Formelt set er der tale om en kontrakt, hvori judæeren Gadāl-Jāma lover at udføre militærtjeneste på vegne af Rīmīt-Ninurta fra Murašû-familien. Ved nærmere eftertanke er det dog uklart, *hvem* der egentlig er underlagt forpligtelsen (ln. 1-5). Fra andre tekster ved vi, at Raḥīm-il, Gadāl-Jāmas far, var en betydningsfuld mand i området og i besiddelse af adskillige jordlodder, så muligvis har han oprindeligt været indehaver af hele hestelandet. På et tidspunkt er han dog kommet i økonomiske vanskeligheder og har været nødsaget til først at pantsætte en del af jorden – sønnen Barīk-ils andel – for siden at overgive brugsretten over den til Murašû-familien (‘knyttet sig til Enlil-šumu-iddin’). I så fald er *både* Gadāl-Jāma og Rīmīt-Ninurta fra Murašû-familien i fællesskab forpligtet til at stille en rytter til den kongelige hær. Og dermed afspejler kontrakten snarere en samarbejdsaftale, hvor parterne fordeler ansvaret imellem sig: Den judæiske familie stiller med manden, mens Murašû-familien dækker omkostningerne.

Listen over militært udstyr, som Rīmīt-Ninurta skal betale for, er forbløffende detaljeret: Hest, rustning, våben og penge til rejsen (ln. 6-13a). Der er grund til at tro, at Gadāl-Jāma tilhørte hærens permanente reserve. Heste var ikke en del af landbrugsdriften i Babylonien – man pløjede med okser – så den almindelige bonde har næppe kunnet ride. Gadāl-Jāma må imidlertid jævnligt have foretaget ridetræning for at holde sine evner på hesteryg ved lige i tilfælde af krig. Blandt vidnerne nævnes formentlig en eller flere hestetrænere (ln. 21-27).

Gadal-Jāma skal i første omgang melde sig hos Zabin, forvalter i det lokale distrikt (*haṭru*), som Raḥīm-ils hesteland ligger i (ln. 17-20). Zabin kendes fra andre tekster netop som embedsmand eller forvalter (*šaknu*) i det distrikt, som hedder Hærens Skrivere. Gadāl-Jāma skal formentlig mødes med andre af områdets soldater, bueskytter og ryttere for i samlet flok at drage mod Uruk.

Tavlen er fornyet med syv segl for de involverede parter, herunder Gadāl-Jāmas segl (fig. 14). Seglet er præget med persiske motiver, som dog kan genfindes i tidligere mesopotamiske segl. Figuren med kronen forestiller en helteskikkelse, muligvis Dareios 1. eller 2., og kampen mod to løver symboliserer styrke og kongeværdighed samt evnen til at kontrollere kaos. Vingerne, som oprindeligt indrammede en sol-disk, stammer fra en ikonografisk tradition med rødder i Mitanniriget og er videreført i Assyrien, Babylonien og Persien. I assyriske kunst symboliserede disken ofte assyriske guddomme, mens motivet i en persisk kontekst forbindes med Ahura Mazda, en central guddom i persisk religion. Tolkningen af motivet varierer altså afhængigt af den konkrete sammenhæng, og vingerne kan derfor opfattes som et generelt tegn på guddommelig beskyttelse, kosmisk orden eller kongelig autoritet.

Fig. 14. Judæeren Gadāl-Jāmas segl.

Tekst nr. 19: En judæisk skatteopkræver (BE 10, 65)

Išrib-Jāma er et sjældent eksempel på en judæer på landet, som udførte administrative opgaver. Som lavtstående embedsmand deltog han bl.a. i skatteopkrævning i det distrikt, han tilhørte. I dokumentet kvitteres der for, at han har modtaget skat fra Rīmūt-Ninurta. Indbetalingen i sølv sker på vegne af en håndfuld bønder, hvis jorde Murašû-familien på grund af uindfriet gæld må have fået brugsretten over.

Datering og sted: 421 f.Kr. i Nippur.

Oversættelse

^{1-3a} 2 *miner* sølv (gør det ud for) hele *ilku*-skatten, kongens soldat, kongens mel, *bāru*-skatten og alle gaverne til kongens hus fra måneden *nisannu* i det 3. år til slutningen af måneden *addaru* i det 3. regeringsår for kong Dareios.

^{3b-8a} (Sølvet kommer fra) frugthaven og marken fra buelandet, som tilhører Dadian [...] og alle dets herrer (?), (og) fra buelandet, der tilhører Iddin-Nabû og alle dets herrer (?). (Dvs. fra to) buelande, som ligger i byen Bīt-Zukkittu ved Purati-Nippur-kanalen. (Desuden kommer det) fra buelandet, der tilhører Ea-iddin og alle dets herrer [...] fra de to buelande, som ligger i Šušanû-distriktet.

^{8b-11a} (Dette område) er under Išrib-Jāmas myndighed, embedsmand i (distriktet) Pakhusets Šušanû, søn af Pili-Jāma, (og) under Rīmūt-Ninurta, efterkommer af Murašû.

^{11b-14} Išrib-Jāma har modtaget fra Rīmūt-Ninurta disse 2 *miner* sølv, (som udgør) hele *ilku*-skatten, kongens soldat, kongens mel, *bāru*-skatten og alle gaverne til kongens hus fra disse to buelande i det 3. regeringsår for kong Dareios.

^{15-22a} Vidnerne er:

Ana-Bēl-upāqa, embedsmand for Šušanû-folket i Bīt-Zuzâ, søn af Bēl-ēṭir,
Bēl-šarru-ušur, embedsmand for Šušanû-folket i [...], søn af Marduk-Bēl-šunu,
Zimmâ, søn af Bēl-ēṭir,
Šabbatâ og Min-jâmen, sønner af Bēl-abu-ušur,
Eriba-Enlil, søn af Enlil-banâ,
Dannâ, søn af Iddinâ,
Gula-šumî-lîšir, søn af Tukku,
Enlil-šumu-iddina, søn af Taddannu,
(og) skriveren Ninurta-abu-ušur, søn af Enlil-šumu-iddina.

^{22b-23} Skrevet i Nippur. På den 5. dag i måneden *abu*, i det 3. regeringsår for Dareios, verdens konge.

Noter

ln. 1-3a *ilku* ... *bāru* – forskellige typer af skat; se *kommentar*.

ln. 3b-8a *Šušānu-distriktet* – navnet på det administrative område (*haṭru*), hvor jordlodderne ligger. *Šušānū* kan henvise til en etnisk gruppe fra Elam med tilknytning til byen Susa.

ln. 8b-11a *embedsmand* – på akkadisk *šaknū(tu)*; se *kommentar*.

Kommentar

Første afsnit af kvitteringen nævner den skat, som er blevet opkrævet (ln. 1-3). Beløbet er på 1 kg sølv og dækker alle de nævnte afgifter. Den omstændelige opstilling af betegnelser var en fast vending i denne type dokumenter. *Ilku* er en paraplybetegnelse for skat og tjenesteydelser af enhver art, mens de øvrige udtryk er ældre navne på afgifter i form af madvarer og lignende ('kongens soldat', 'kongens mel', '*bāru*-skatten' og 'alle gaverne'). Opkrævningen sker for et helt år, fra årets første måned (marts-april) til årets sidste måned (februar-marts), i perserkongen Dareios 2.s 3. regeringsår. Dokumentet er i øvrigt udfærdiget i den femte måned (juli-august) samme år (ln. 22b-23).

Næste afsnit beskriver mindst fire jordlodder, som hermed har betalt skat (ln. 3b-8a). Foruden navnet på de enkelte jordbesiddere nævnes 'alle dets herrer'. Det er uvist, om formuleringen henviser til ligesindede arbejdsfæller eller til en anden part, som efter ubetalte lån har overtaget brugsretten til jorden. Det sidste må være tilfældet her: De enkelte bønder har pantsat og siden overdraget deres jorde til Rīmīt-Ninurta, som nu står som medindehaver. Alle jordlodder tilhører formentlig samme administrative skatteenhed (*haṭru*), nemlig *Šušānu-distriktet*, også kaldet Pakhusets *Šušānu*.

Ifølge næste afsnit er Išrib-Jāma embedsmand (*šaknu*) i dette distrikt (ln. 8b-11a). Det akkadiske ord kan også oversættes med 'forvalter' eller 'talsperson', og det er egentlig uklart, hvem Išrib-Jāma repræsenterer. En mulighed er, at han som bonde er ledende talsmand for de andre bønder i samme distrikt (jf. Jādīḥ-Jāma i tekst nr. 16 og 17). Han har i så fald haft til opgave at indsamle skat på fællesskabets (og Rīmīt-Ninurtas) vegne og overdrage den til rigsadministrationen. En anden mulighed er, at han arbejder for den lokale administration netop med den opgave at opkræve skat fra områdets jordbesiddere. Under alle omstændigheder kvitteres der nu for, at han har modtaget den skat, som Rīmīt-Ninurta som medindehaver af de nævnte bønders jorde er forpligtet til at yde (ln. 11b-14).

Blandt vidnerne er primært personer med babylonske navne (ln. 15-22a). Et par af dem har – ligesom Išrib-Jāma – titel af embedsmand (*šaknu*).

Del 3

Judæerne på Elefantine i Egypten

For lidt over hundrede år siden fik man kendskab til et judæisk samfund på øen Elefantine i oldtidens Egypten. Et større antal aramæiske papyrustekster og korte beskeder indridset på poteskår (*ostraka*) giver et betydningsfuldt indblik i det lille samfunds hverdag og religion. Judæerne havde et tempel på øen, indviet til Jahu (Jahve), som dog blev ødelagt i 410 f.Kr., og de kendte til påske og sabbat. Blandt de bevarede tekster er breve til og fra samfundet, juridiske dokumenter som salgsaftaler og ægteskabskontrakter, lister over bidrag til templet og enkelte litterære tekster. Kilderne stammer stort set alle fra det 5. århundrede f.Kr., hvor Egypten var underlagt den persiske konge.

Grænsepost og egyptiske guddomme

Elefantine er en ø midt i Nilen i det sydlige Egypten (fig. 15). Den måler ca. 1,5 km på langs og 0,5 km i bredden og ligger et stenkast vest for byen Aswan, som i oldtiden hed Syene (fig. 16). Elefantine er øens græske navn. På egyptisk hed den Jeb, som også er den betegnelse, der bruges i de aramæiske tekster (*j-b*). Navnet betyder elefant eller elfenben og henviser enten til klippeøens udseende som en grå elefantryk, der rager op af Nilen, eller til øens rolle i handlen med elfenben.

Elefantine lå i oldtiden ved Egypterrigets sydlige grænse og udgjorde i århundreder en militær grænsestation, der kunne modstå angreb sydfra og beskytte handelsruterne langs floden. Benyttelsen af øen til dette formål hænger sammen med dens geografiske beliggenhed lige nord for Nilens første katarakt, dvs. det første af flere steder hvor flodløbet er smallere og præget af skarpe klipper og langstrakte vandfald. De ændrede strømforhold betød, at varer, der blev fragtet på større skibe nordfra, hvor Nilen er bredere og dybere, måtte omlastes til mindre skibe, der kunne navigere i det snævre flodløb. Og omvendt måtte luksusvarer som guld, ibenholt og elfenben fra Centralafrika omskibes på øen for at blive ført op til det egyptiske kerneland og videre til områderne omkring Middelhavet og i Mellemøsten. Elefantine-Syene var derfor også en vigtig lokalitet som mellemstation og markedsplads.

Der er tegn på beboelse fra ca. 3.500 f.Kr., og det ældste tempel på øen stammer fra ca. 2.000 f.Kr. I egyptisk religion kædes Elefantine sammen med beskyttelsen af Nilen og dens udspring. Centrale guddomme var Khnum, Satis og Anuket, der blev anset for at kunne åbne

for Nilens vande og gøre landet frugtbart. Khnum var hovedgud med skikkelse som en vædder og blev opfattet som 'Elefantines Herre'. Hans kvindelige modstykke, Satis, blev afbildet med antilopehorn, mens deres fælles datter Anuket blev skildret med sivkrone. Præsterne ved Khnum-templet spiller i øvrigt en central rolle i flere af de tekster, som judæerne på øen har efterladt os.

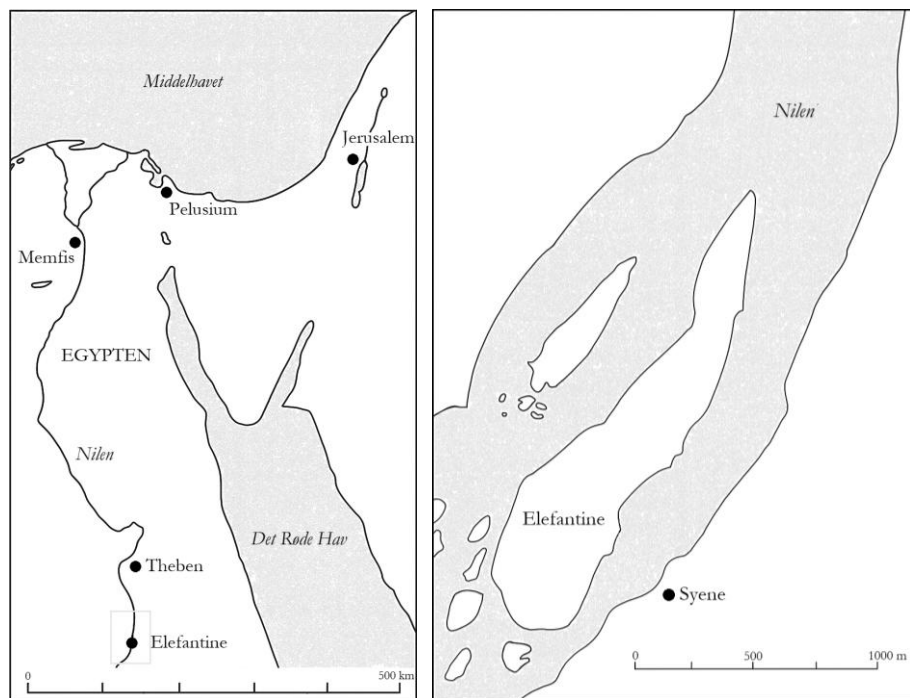

Fig. 15 og fig. 16. Kort over Egypten og beliggenheden af Elefantine-øen.

En judæisk garnison under perserne

I 525 f.Kr. erobrede perserkongen Kambyses Egypten og indlemmede det i sit nye storrige. Elefantine blev ved med at være en vigtig grænsepost, og kilderne fra tiden under perserne giver indtryk af en særdeles blandet befolkning. Det gælder ikke bare et stort antal mennesker fra Syrien-Palæstina, men også babylonere, medere, grækere, libyere og arabere. Mange af disse kan være blevet bragt hertil fra andre områder i det persiske rige, og det er sandsynligt, at størstedelen af det judæiske samfund på øen virkede som soldater i den persiske hær. Flere af teksterne omtaler nemlig samfundet i fæstningen på øen som 'den judæiske garnison' (*h-j-l-j-h-v-d-j-*). Der er dog ingen hentydninger i kilderne til egentlige krigshandlinger, og der må derfor have været tale om militærtjeneste i bredeste forstand. Denne kunne omfatte opgaver som at bevogte grænsen, beskytte varetransport, ledsage embedsmænd på rejse, levere arbejdskraft til byggeprojekter og opretholde roen i området. Det kan dog ikke udelukkes, at nogle af judæerne også har drevet landbrug eller arbejdet med minedrift på fastlandet. Andre judæere kan have

været handelsmænd, der har slået sig ned i området for at lave forretninger. Det kan i øvrigt have været tilfældet med mange andre handelsstationer langs Nilen.

I nogle af teksterne omtales den samme person både som judæer og som aramæer. Det gælder for eksempel Anani, søn af Haggaj, som i to dokumenter fra samme måned kaldes henholdsvis 'en judæer' og 'en aramæer', i begge tilfælde tilknyttet den samme militære deling på Elefantine. Spørgsmålet er omdiskuteret; men formentlig er de to betegnelser delvist overlappende og er blevet brugt alt efter en given situation og kontekst. 'Aramæer' må i så fald være en overordnet betegnelse for mennesker, som taler aramæisk og kommer fra Syrien-Palæstina (det persiske satrapi 'Hinsides Floden'), mens 'judæer' er en mere snæver og etnisk betegnelse for dem, hvis slægt stammer fra Juda, og som nu bor på Elefantine. I øvrigt er det sandsynligt, at judæerne i det daglige benyttede aramæisk som tale- og skriftsprog; det er derimod usikkert, hvor gode de var til hebraisk (se afsnit 1.3).

Det er muligt, at der fandtes judæere på øen allerede inden den persiske erobring af Egypten. De fleste forskere antager i dag, at det judæiske samfund opstod mellem 650 og 550 f.Kr. Muligvis er nogle kommet hertil fra Juda som hjælpetropper eller lejesoldater enten for at støtte egypterne i krigene mod nubierne mod syd eller i kølvandet på babylonernes felttog i Syrien-Palæstina og ødelæggelsen af Jerusalem. Andre kan være blevet ført hertil af perserne. Det mest sandsynlige billede er dog, at judæere over en årrække er kommet i forskellige bølger og med tiden er vokset sammen til det samfund, som vi gennem tekstfundene har fået kendskab til; andre kan være kommet fra Samaria eller andre steder i Palæstina. Det er ligeledes vigtigt at huske på, at Elefantine ikke var en isoleret udørk. Øen og dens opland lå ved en central handelsrute, og rejsetiden mellem Elefantine og Jerusalem har næppe været mere end 30-40 dage. Nogle kan have forladt samfundet, og andre kan være kommet til som soldater eller handelsfolk. Med hensyn til størrelsen på gruppen af judæere i anden halvdel af det 5. århundrede f.Kr. og antallet af mænd, kvinder, børn og slaver ligger buddene på mellem 500 og 3.000 personer.

Gennem det 5. århundrede f.Kr. var der en voksende lokal modstand mod persernes overherredømme, og omkring år 400 f.Kr. lykkedes det egypterne at genvinde selvstændigheden. I den forbindelse er det uvist, hvad der skete med judæerne i dette hjørne af Egypten. Nogle kan være forblevet og har tilpasset sig de nye forhold efter magtskiftet, mens andre er blevet fordrevet eller dræbt.

Tekstfund og udvalg

De omkring 175 papyrustekster og indskrifter, som knytter sig til judæerne på Elefantine, stammer fra ca. 495-399 f.Kr. En håndfuld fragmenter dukkede op i løbet af det 19. århundrede, mens størstedelen af teksterne blev fundet i perioden 1893-1917. Det skete navnlig ved en større arkæologisk udgravning i 1906-1908 under ledelse af tyskeren Otto Rubensohn. Den blinde jagt på papyri indebar imidlertid en sløset og usystematisk tilgang til udgravningsarbejdet, og der foreligger derfor ingen rapport eller registrering af præcise fundsteder. Siden 1969 er der blevet udført kontrollerede udgravninger på øen, i de seneste år under ledelse af Cornelius von Pilgrim.

Teksterne er i dag spredt ud på en række museer og forskningsinstitutioner, og de blev i løbet af det 20. århundrede gjort tilgængelige i forskellige udgivelser. Nutidens videnskabelige

standardudgave er firbindsværket *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, forkortet TAD, der er udgivet af Bezalel Porten og Ada Yardeni (1986-1999). Porten var samtidig hovedansvarlig for en præsentation af de vigtigste tekster i engelsk oversættelse med fyldige noter og kommentarer i *The Elephantine Papyri in English* (2011).

Dokumenterne består som nævnt primært af breve, kontrakter og lister samt enkelte historiske og litterære tekster. Der er 28 breve, som dels er skrevet af mennesker fra samfundet, som var på rejse og sendte hilsner hjem, dels er skrevet til myndighedspersoner uden for øen og er bevaret i udkast. Der er 43 kontrakter og juridiske dokumenter, som omhandler alt fra indgåelse af ægteskab og frigivelse af slaver til lån og handel med ejendomme. Der er en håndfuld opgørelser over indbetaling af tempelskat og lister med personnavne. Dertil kommer en aramæisk udgave af Bisutun-indskriften, der beretter om kong Dareios 1. og hans vej til magten, og en udgave af fortællingen om den vise hofmand Akikar. Endelig er der et større antal tekstfragmenter samt adskillige mindre beskeder og kvitteringer skrevet på potteskår.

Der er blandt fundene på Elefantine ingen spor af bibelske tekster. En mulighed er naturligvis, at judæerne på øen slet ikke kendte til skrifterne i Det Gamle Testamente. En anden mulighed er dog, at de faktisk ejede eksemplarer af gammeltestamentlige tekster (eller tidlige udgaver af dem), men tog dem med sig, da de på et tidspunkt forlod øen.

I præsentationen af teksterne har vi bestræbt os på at vise forskellige sider af den historiske, sociale, religiøse og kulturelle virkelighed, som judæerne på Elefantine levede i.

Første afsnit knytter sig til spørgsmålet om judæernes religion. Udvalget på ni tekster omhandler fejringen af påsken og sabbatten, Jahu-templet og bestræbelserne på at genopbygge det efter en større ødelæggelse samt forholdet mellem Jahu og andre guddomme.

Andet afsnit kaster lys over hverdag og familie. I fire tekster oversat til dansk følger vi en judæisk familie over godt 50 år i forbindelse med indgåelse af ægteskab, slavefrigivelse, overdragelse af et hus og optagelse af et lån.

Tredje afsnit rummer en introduktion til litterære tekster fra Elefantine og en oversættelse af fortællingen om Akikar og de ordsprog, der tilskrives ham.

Litteratur

Becking, Bob

2020 *Identity in Persian Egypt. The Fate of the Yehudite Community of Elephantine*, Eisenbrauns.

Botta, Alejandro F.

2013 "Elephantine", *Encyclopedia of the Bible and Its Reception* 7, 648-651.

Cowley, Arthur E.

1923 *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Clarendon Press.

Granerød, Gard

2014 "Ahuramazdas lojale judeiske soldater. Om Elefantine-judeernes selvilde", *Teologisk Tidsskrift* 3, 287-302.

2016 *Dimensions of Yahwism in the Persian Period. Studies in the Religion and Society of the Judaean Community at Elephantine*, De Gruyter.

Hammershaimb, Erling

1938 “Om den jødisk-aramæiske Elefantinekoloni”, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1, 150-168.

Porten, Bezalel

1968 *Archives from Elephantine. The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, University of California Press.

1992 “Elephantine Papyri”, *Anchor Bible Dictionary* 2, 446-456.

2011 “Aramaic Texts”, in: B. Porten, ed., *The Elephantine Papyri in English. Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change. Second Revised Edition*, Society of Biblical Literature, 75-275.

Porten, Bezalel & Ada Yardeni

1986-1999 *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, bind 1-4, The Hebrew University.

Rohrmoser, Angela

2010 “Elephantine”, *WiBiLex – Das wissenschaftliche Bibellexikon im Internet*.

van der Toorn, Karel

2019 *Becoming Jewish Diaspora. Behind the Story of Elephantine*, Yale University Press.

Ziembra, Kacper

2023 “*Elephantine Revisited and Elephantine in Context: A Review Article*”, *Scandinavian Journal of the Old Testament* 37, 230-237.

u.u. “Elusive Soldiers: The Military Nature of the ‘Judean Troop’ at Persian-period Elephantine”, in: K. Ziembra & F. Poulsen, eds., *Judeans in the Land of the Nile*, Zaphon Verlag (under udgivelse).

3.1

Tempel og religion

Lige siden opdagelsen af Elefantine-teksterne har der været en særlig interesse for det judæiske samfunds religion. Det skyldes navnlig eksistensen af et tempel på øen indviet til Jahu (Jahve) og betjent af judæiske præster samt omtalen af påske og sabbat. Dertil dyrkede nogle af judæerne tilsyneladende også andre guder og giftede sig med lokale egyptiske kvinder.

Tidligt blev man bevidst om, at judæernes religion adskilte sig fra det billede af jødedommen i persisk tid, som vi møder i Det Gamle Testamente, navnlig i Ezras og Nehemias' Bøger. Her er de vigtigste elementer offerkulten ved templet i Jerusalem, skriftstudier og opmærksomheden på Moseloven. Interessant nok er der hverken fundet spor af bibelske eller kultiske tekster på øen, og det er tvivlsomt, hvorvidt judæerne her kendte til de regler og forordninger, som findes i Mosebøgerne.

De videnskabelige undersøgelser efter de første tekstfund opfattede beskrivelserne i Det Gamle Testamente som 'normalen' inden for jødedommen under perserne. Derfor blev Elefantine-judæernes religion fra begyndelsen anset for at være et marginalt og afvigende fænomen eller en sidste rest af en ældre form for jødedom, som ikke kendte til kong Josijas kultreform i 622 f.Kr. og til reformerne under Ezra og Nehemias. Det ville for eksempel forklare, hvorfor judæerne på den fjerne ø i Egypten hverken kendte til kravet om at tilbede Jahve alene og kun ofre til ham i templet i Jerusalem eller til forbuddet mod at gifte sig med fremmede kvinder.

I de seneste årtier er der dog sket et paradigmeskifte i forskningen. Nogle forskere er begyndt at tale om Elefantine-judæernes religion som en legitim og ikke-bibelsk form for jødedom, mens andre har udfordret den rolle, som de gammeltestamentlige tekster har spillet, når man historisk vil beskrive jødedommen i denne periode. En central antagelse er her, at Bibelen kun giver ét bestemt og ideologisk billede, og at dyrkelsen af Jahve eller *jahvismen* reelt har udfoldet sig på mangfoldige måder og varieret fra sted til sted. Fællesnævneren er opfattelsen af Jahve som den centrale guddom, mens den konkrete gudsdyrkelse så har antaget forskellige former i Juda, i Samaria og i den babylonske og egyptiske diaspora. Hermed går Elefantine-judæernes religion fra at være en kuriøs undtagelse til at være et mønstergyldigt eksempel på jahvedyrkelsen i tiden under perserne.

De aramæiske papyrustekster og potteskår giver tilmed et sjældent indblik i den faktiske, *levede* religion på et konkret sted og på et bestemt tidspunkt i oldtiden. Kilderne i form af breve og indskrifter er deskriptive førstehåndsvidner til, hvordan en gruppe judæere praktiserede deres religion på en ø i Egypten i det 5. århundrede f.Kr. Derved adskiller de sig fra de gammeltestamentlige tekster, der er blevet redigeret over tid og ofte udtrykker et fordømmende 'mindretalssynspunkt' på samtidens religionsudøvelse. Elefantine-judæerne har formentlig praktiseret deres religion på samme måde, som de fleste andre mennesker i Mellemøsten på dette

tidspunkt, med lokale altre og helligdomme, tilbedelse af flere guddomme og religiøse mærkedage knyttet til landbruget og månekalenderen.

Religion udvikler sig over tid og antager nye former i mødet med andre kulturer. Det er særligt vigtigt at huske på med hensyn til judæerne på Elefantine. Deres religion må have taget farve af den multietniske virkelighed, som de levede i, og kan have indoptaget elementer fra for eksempel egyptisk og persisk religion. Samtidig var de i kontakt med præsteskabet i Jerusalem, og de må derfor på en eller anden måde stadig have orienteret sig i retning af slægtens oprindelsessted og andre jahvedyrkere i Juda og Samaria.

Påske og sabbat

De første tre tekster i denne del omhandler religiøse fester og mærkedage (tekst nr. 20-22). De bevarede kilder antyder som nævnt, at judæerne på Elefantine kendte til påskefejringen, de usyrede brøds fest og sabbatten. Et brev fra 419 f.Kr. til det judæiske samfund omhandler formentlig bestemmelser om en fast dato for fejringen af påsken og/eller de usyrede brøds fest (tekst nr. 20). En judæer ved navn Hananja, som er forfatter til brevet, er som embedsmand for den persiske kong Dareios 2. rejst til Egypten, og brevet formidler myndighedernes forsøg på at regulere det religiøse liv blandt judæerne. Samtidig kan bestemmelsen tolkes som en officiel anerkendelse af judæernes religion.

At der i perioden inden dette brev ikke forelå en fast dato for påskefejringen, viser en indskrift på et potteskår (tekst nr. 21). Afsenderen af den korte besked spørger i forbifarten, hvornår modtageren agter at holde påske. Påsken må altså have været en velkendt fest. Vi har dog ingen viden om, hvordan den blev fejret, og hvorvidt festens indhold baserede sig på den samme grundmyte, som vi kender fra den gammeltestamentlige tradition om Moses og israelitternes udfrielse af Egypten.

Det samme gælder for sabbatten. Den er omtalt på otte forskellige potteskår fra 500-475 f.Kr. og er ligeledes bevidnet i personnavnet Shabbetai ('født på sabbatten'). Det er dog uklart, om der er tale om en bestemt dag i en syvdagsuge eller om en månedsdag. Det er dernæst uklart, hvor vigtig dagen egentlig var. Der er ingen tegn på, at den blev betragtet som den hellige hviledag, som vi kender fra bibelske tekster (jf. De Ti Bud; 2 Mos 20,9-11 og 5 Mos 5,12-15). I så fald har overholdelsen været sløset, for flere af dokumenterne viser, at man arbejdede på sabbatten og lavede forretninger med hinanden (tekst nr. 22).

Jahu-templet, dets ødelæggelse og genopbygning

Judæernes tempel på Elefantine nævnes både i officielle skrivelser og i private hushandler, hvor en given ejendom identificeres ud fra dens placering i forhold til templet. Dets udseende er ukendt, men i et af brevene nævnes indgangspartier af sten, et loft af cedertræ og kar af guld og sølv. Arkæologiske beviser for dets beliggenhed og størrelse er omdiskuterede; men der har formentlig været tale om et typisk tempel i oldtiden: en fritstående bygning på en lukket plads med en mur omkring (se fig. 18). Tempelbygningen har været et langhus med indgang i den smalle ende og delt i to rum; nogle forskere gætter på en størrelse i omegnen af 6 meter i bredden og 16 meter i længden. På pladsen har der været et alter, hvor ofrene til Jahu er blevet

foretaget af præsterne. Af offertyper omtales afgrødeofre, røgelsesofre og brændofre. Der er i øvrigt intet i kilderne, der tyder på, at judæerne på Elefantine opfattede deres tempel som en konkurrent til templet i Jerusalem. Ifølge deres egne udsagn blev templet opført før perserkongen Kambyses' erobring af Egypten i 525 f.Kr. Dette tempel blev ødelagt i 410 f.Kr. og siden genopbygget.

De vigtigste tekster om templet stammer fra det såkaldte Jedanja-arkiv, som også rummer det omtalte 'påskebrev'. Jedanja, søn af Gemarja, var leder for judæerne på øen i de sidste årtier af det 5. århundrede f.Kr. Han var muligvis præst og optræder i et af dokumenterne som den første af fem judæiske 'ejendomsbesiddere', som må have udgjort et råd eller en gruppe af talsmænd. Arkivet består af ni breve og et notat. De fire tekster, som her bringes i dansk oversættelse, berører forskellige sider af konflikten med lokale egyptere og indsatsen for at genopbygge det ødelagte tempel (tekst nr. 23-26). Flere af personerne går igen i brevene, og ud fra arkivet er det muligt at rekonstruere en række begivenheder i slutningen af det 5. århundrede f.Kr.

Disse årtier var en urolig tid i Egypten med et ulmende oprør mod det persiske overherredømme. Flere af brevene viser, at judæerne til stadighed var involveret i sammenstød med lokale egyptere, bl.a. med beskyldninger om tyveri af en ædelsten, fængslinger, overfald og indbrud. Fra egyptisk side synes konflikten at være drevet af præsterne ved Khnum-templet, der var indviet til den egyptiske guddom af samme navn, og som lå klos op ad Jahu-templet. Måske har de kæmpet om den trange plads på øen. En anstødssten kan også have været judæernes offerpraksis: Khnum blev fremstillet som en vædder, og det må derfor have været en provokation, når judæiske præster bragte får og lam som brændofre. I et af brevene fremhæves i øvrigt, at Khnum-præsterne har været imod 'os' (dvs. judæerne), lige siden Hananja kom til Egypten. Som nævnt arbejdede denne Hananja formentlig for de persiske myndigheder. Hvis hans besøg også indebar en mere officiel anerkendelse af judæernes samfund og religion, kan det have forværret forholdet til Khnum-præsterne. Samtidig er det vigtigt at huske på, at lokale egyptere må have betragtet judæerne, som jo var soldater i den persiske hær, som loyale støtter for den persiske konge – og dermed som potentielle modstandere i en voldelig kamp for egyptisk selvstændighed.

I juli-august 410 f.Kr. blev judæernes tempel ødelagt. En vigtig forudsætning var, at Arsames, den persiske satrap over Egypten med hovedsæde i Memfis, var bortrejst. Han var formentlig draget til Susa for at aflægge kongen et visit. I satrappens fravær fik Khnum-præsterne opbakning fra Vaidranga, muligvis gennem bestikkelse (tekst nr. 23). Han var guvernør for provinsen Sydlandet, den del af satrapiet, som lå mellem Theben og Elefantine. Under ledelse af hans søn Nafaina, som var kommandør for fæstningen i Syene, blev judæernes tempel jævnet med jorden og dets inventar fjernet. Også andre bygninger på øen blev ødelagt.

Indirekte har vi kendskab til, at judæerne kort tid efter sendte et brev om støtte til Jerusalem, bl.a. til ypperstepræsten Johanan. De modtog aldrig et svar. Tre år senere lå Jahu-templet stadig i ruiner, og der var åbenbart problemer med at opnå godkendelse fra Arsames, satrappen over Egypten, til at genopbygge det. I november 407 sendte de igen breve nordpå, denne gang til de politiske ledere i Juda og Samaria (tekst nr. 24). Juda og Samaria var på dette tidspunkt to selvstændige provinser i det persiske nabo-satrapi 'Hinsides Floden'. Modtageren af det ene brev var Bagavahja, som var perser og guvernør i Juda. Modtageren af det andet var Delaja og

Shelemja, som var sønner af Samarias guvernør Sanballat, og som må have regeret på vegne af deres alderssvækkede far. I skrivelsen søger judæerne på Elefantine opbakning fra disse autoriteter til at genopbygge templet. Det er dog uklart, om guvernørerne i Juda og Samaria overhovedet havde nogen myndighed i dette spørgsmål; det er derfor mere sandsynligt, at de som højtstående persiske embedsmænd var i stand til at 'opmuntre' deres kollega, satrappen i Egypten, til at handle og få udstedt den manglende godkendelse af genopbygningen.

Henvendelsen bar frugt, for et samtidigt notat bekræfter Bagavahjas og Delajas støtte til judæernes bestræbelser på at få genopført deres ødelagte tempel (tekst nr. 25). Notatet er en nedskrift af deres mundtlige anbefaling, som skal overgives til Arsames. Notatets forfatter er ukendt; men det kan være den budbringer eller repræsentant for Elefantine-judæerne (muligvis Jedanja), som i første omgang var rejst op for at aflevere brevene til guvernørerne i Juda og Samaria.

Det sidste dokument i sagen om Jahu-templet er en yderligere henvendelse til en ukendt myndighedsperson, formentlig Arsames, om at godkende genopbygningen af templet (tekst nr. 26). En bemærkelsesværdig forskel i forhold til det første tempel er dog, at der ikke længere må bringes brændofre, og at institutionen kaldes 'alterhus' i stedet for tempel. Måske myndighederne kun har villet give tilladelse til et bedehus uden dyrefringer for at mildne spændingerne med Khnum-præsterne og sikre ro i området.

At templet faktisk blev genopført i de efterfølgende år, antyder en omtale af det i forbindelse med en ejendomshandel i december 402 f.Kr. (se tekst nr. 31) og sandsynligvis også en større indsamling af penge, muligvis til byggematerialer og inventar (se nedenfor). Ganske kort tid efter må templet dog være blevet forladt igen, da perserne endegyldigt mistede kontrollen over Egypten. Uden et persisk overherredømme var der ingen til at garantere for judæernes sikkerhed på øen. Arkæologiske fund af dyreekskrementer peger på, at tempelbygningen i den følgende tid blev brugt som stald. Senere blev den revet ned, og arealet blev indlemmet i en større udvidelse af det tilstødende Khnum-tempel.

Forholdet til andre guddomme

Judæerne på Elefantine havde uden tvivl Jahu som hovedgud. I de aramæiske tekster gengives navnet enten som *j-h-v* eller *j-h-h* (dog aldrig som det bibelske tetragram *j-h-v-h*). Han kaldes for 'himlens Herre' eller 'himlens Gud' og omtales et enkelt sted som 'guden Jahu, der bor i fæstningen på Elefantine'. Flere kilder antyder dog, at judæerne ikke kun tilbad denne guddom.

I de sidste to tekster, der i denne del bringes i dansk oversættelse, er det tilsyneladende uproblematisk, at Jahu optræder side om side med andre guddomme. I en kortfattet besked på et potteskår bliver modtageren velsignet både ved Jahu og Khnum (tekst nr. 27); teksten stammer dog fra noget tid før konflikten med Khnum-præsterne og ødelæggelsen af templet.

Et andet eksempel er en lang liste over personer fra det judæiske samfund, som bidrager med penge til Jahu (tekst nr. 28). I bunden af dokumentet oplyses det imidlertid, at det indsamlede beløb også tilfalder guddommene Anat-Betel og Eshem-Betel. Den kvindelige guddom Anat-Betel er sommetider omtalt som Anat-Jahu og kan være blevet opfattet som Jahus hustru. Anat er navnet på en vestsemitisk krigsgudinde, og det giver således mening, at judæere i en militærkoloni har bedt til hende om beskyttelse i deres tjeneste. Måske der også har været et

kultbillede af hende i judæernes tempel på øen. Det er i hvert fald bemærkelsesværdigt, at hendes del af det indsamlede beløb næsten er lige så stort som Jahus.

Identifikationen af Eshem-Betel er mere usikker. Det er blevet foreslået, at guddommen blev opfattet som et fælles barn af Jahu og Anat-Betel. I så fald kunne dette trekløver have udgjort en pendant til de tre egyptiske guddomme Khnum, Satis og Anuket, som ifølge lokal religion var knyttet til øen og beskyttede Nilen.

Litteratur

Barnea, Gad

- 2024 “P. Berlin 13464, Yahwism and Achaemenid Zoroastrianism at Elephantine”, in: G. Barnea & R. G. Kratz, eds., *Yahwism under the Achaemenid Empire. Professor Shaul Shaked in Memoriam*, De Gruyter, 1-34.

Becking, Bob

- 2020 *Identity in Persian Egypt. The Fate of the Yehudite Community of Elephantine*, Eisenbrauns. Især kapitlet “Disruptions of the Interethnic Solidarity” (119-146).

Cornell, Collin & Brent A. Strawn

- 2022 “Is Judean Religion at Elephantine a Pidgin? Reassessing Its Relationship to Its Antecedents and Congeners”, in: R. G. Kratz & B. U. Schipper, eds., *Elephantine in Context. Studies on the History, Religion and Literature of the Judeans in Persian Period Egypt*, Mohr Siebeck, 153-182.

Granerød, Gard

- 2016 *Dimensions of Yahwism in the Persian Period. Studies in the Religion and Society of the Judaean Community at Elephantine*, De Gruyter.

Tuplin, Christopher J.

- 2020 “The Fall and Rise of the Elephantine Temple”, in: C. J. Tuplin & J. Ma, eds., *Aršāma and his World. The Bodleian Letters in Context. Bind III: Aršāma's World*, Oxford University Press, 344-372.

Schipper, Bernd U.

- 2022 “The Judeans/Arameans of Elephantine and Their Religion – An Egyptological Perspective”, in: R. G. Kratz & B. U. Schipper, eds., *Elephantine in Context. Studies on the History, Religion and Literature of the Judeans in Persian Period Egypt*, Mohr Siebeck, 209-233.

Tekst nr. 20: 'Påskebrevet' (A4.1)

Dette papyrusbrev er et af de mest omtalte dokumenter fra Elefantine. Ifølge de fleste forskere handler det om fejringen af påsken og/eller de usyrede brøds fest, som kendes fra Det Gamle Testamente og senere jødisk tradition. Meget af brevet er dog gået tabt, og de centrale ord 'påske' og 'usyret brød' samt udtryk for 'højtid' eller 'fest' findes ikke i den bevarede tekst.

Datering og sted: 419/418 f.Kr. på Elefantine.

Oversættelse

¹⁻² [Til mine brødre Je]danja og hans fæller, den judæiske gar[nison], (fra) jeres bror Hanan[j]a. [Gid] guderne [må sørge for] mine brødres velbefindende [altid]. I indeværende år, kong Dareios' 5. regeringsår, er der sendt (besked) fra kongen til Arsa[m

³ [] nu – således skal I tælle 1[4 (eller: 4?)

⁴ [] skal I [gø]re og fra den 15. dag indtil den 21. dag i [måneden

⁵ [] vær rene og tag jer i agt! Arbejde må [I ikk]e[udføre

⁶ [] må I ikke drikke, og intet syrnet (produkt) må I [spise

⁷ [] solnedgang indtil den 21. dag i måneden *nisa*[n

⁸ [] skal I [ikke?] bringe ind i jeres kamre, og (eller: men) I skal forsegle (det) i de dage[

⁹ [].. [

¹⁰ [Til] mine brødre Jedanja og hans fæller, den judæiske garnison, (fra) jeres bror Hananja, s[øn af

Noter

^{ln. 1-2} Modtager og afsender af brevet er delvist gået tabt, men kan rekonstrueres ved hjælp af linje 10, hvor oplysningerne gentages (tilsyneladende i lidt udvidet form, idet afsenderens navn i linje 10 muligvis efterfølges af en næsten ulæselig rest af udtrykket 's[øn af' en eller anden, hvis navn er gået tabt). Hilsenen i slutningen af linje 1 og begyndelsen af linje 2 er også kun delvist bevaret; men det er en almindeligt brugt formulering i andre breve, og derfor kan ordene rekonstrueres med ret stor sikkerhed.

^{ln. 3} Talordet til sidst i linjen er skrevet med bogstaver og ikke taltegn, som det ellers er normal praksis i de fleste dokumenter. Kun de første tre bogstaver er bevaret, og da de aramæiske ord for 4 og 14 (og for den

sags skyld også 40 og 400) begynder med de samme bogstaver, kan det ikke umiddelbart afgøres, hvad der har stået. Tallet 14 er dog den læsning, der giver bedst mening i den formodede sammenhæng; se *kommentar*.

^{ln. 7} Linje 7-10 står på bagsiden af papyrusarket.

Kommentar

Modtagere og afsender: Brevets modtagere er Jedanja og 'hans fæller, den judæiske garnison'. Jedanja var leder af judæerne på Elefantine; men brevets indhold angår faktisk det judæiske samfund på øen som helhed. Afsenderen er Hananja. Det er et jahvistisk navn ('Jahve har vist nåde') og kendes fra Det Gamle Testamente. I Elefantine-teksterne nævnes også en Hananja i ét andet brev (A4.3), hvor det formidles, at præsteskabet ved det egyptiske Khnum-tempel har været imod 'os' (dvs. judæerne), lige siden Hananja kom til Egypten. Det er sandsynligvis den samme Hananja, der er afsender af nærværende brev.

Bezalel Porten har foreslået, at Hananja skal identificeres med den Hanani, der omtales som Nehemias' bror i Det Gamle Testamente (Neh 1,2 og 7,2); men der er ikke noget i det overleverede materiale, der direkte støtter denne forbindelse. Det er desuden diskutabelt, hvor pålidelig Nehemias' Bog er som historisk kilde. Det bedste bud er, at Hananja var en persisk embedsmand, der havde ansvar for judæiske affærer i Egypten, og som optrådte som en slags mellemmand mellem de persiske myndigheder og judæerne på øen.

Hananja omtaler modtagerne af brevet som sine 'brødre' og sig selv som 'jeres bror' (ln. 1 og 10) – et udtryk, der antyder, at de hører til samme etniske gruppering og derimod nedtoner et muligt autoritetsforhold mellem dem. Det er i den forbindelse påfaldende, at hilsenen i linje 1 taler om 'guderne' i flertal. På hebraisk er ordet for 'Gud' i betydningen Israels Gud formelt set flertal; men det er ikke tilfældet på aramæisk. Måske skyldes flertalsformen i dette brev påvirkning fra hebraisk, så meningen faktisk er 'Gud' – hvilket man kunne forvente af en judæer med et jahvistisk navn, der skriver til andre judæere. I andre dokumenter har nogle judæere dog ikke noget imod at anråbe andre guder også (se tekst nr. 27), så måske bruger Hananja her hilsenen i en polyteistisk form; selve verbet i hilsenen ('må sørge for') er desværre gået tabt, for det ville have vist os, om ordet for 'guderne/Gud' blev forstået som ental eller flertal.

Kong Dareios 2.s rolle: I linje 2 omtaler Hananja et budskab, der er blevet sendt fra perserkongen Dareios 2. til Arsames, satrappen over Egypten. Selve budskabet kan have stået i første del af linje 3, som er gået helt tabt – og derfor må det have været en meget kort besked eller blot en opsummering. 'Nu' i linje 3 må knytte sig til Hananjas instruktioner direkte til judæerne på Elefantine ('I'), velsagtens baseret på kongens budskab. Men hvad er kongens rolle i forhold til brevets indhold? Hvis brevet faktisk handler om fejringen af påsken og/eller de usyrede brøds fest, er det næppe sandsynligt, at perserkongen selv har taget initiativ til at sende besked om det til judæerne ved Nilen. Det kan derfor tænkes, at kongen blot har svaret positivt på en forespørgsel om tilladelse til at holde disse højtider, en forespørgsel, der kan være kommet enten fra det judæiske samfund på Elefantine eller måske fra præsteskabet i Jerusalem. Det kan dog også dreje sig om fastsættelse af en bestemt dato for fejringen af denne forårsfest (se nedenfor).

Forholdet til Det Gamle Testamente: De fleste forskere antager, at dette brev handler om fejringen af påske og/eller de usyrede brøds fest. Man har rekonstrueret ordet 'påske' i hullet umiddelbart forud for verbet 'skal I [gø]re' i linje 4. Det aramæiske ord for 'gøre' kan bruges i mange sammenhænge og vil kunne oversættes på mange forskellige måder. Hvis der faktisk har stået 'påske' som objekt for verbet, vil det kunne gengives med 'holde' eller 'fejre' på dansk, hvilket er en almindelig måde at bruge ordet på i en sådan sammenhæng.

Det må dog understreges, at hverken 'påske', 'usyret brød', 'fest', 'højtid' eller lignende udtryk forekommer noget sted i den tekst, vi faktisk har. Når det alligevel giver mening at tænke i de baner, skyldes det flere forhold: I linje 4 er der noget, der skal vare fra den 15. til 21. i en eller anden måned – månedens navn er gået tabt; men i linje 7 nævnes måneden *nisan*. Linje 3 siger sandsynligvis, at man skal tælle frem til den 14. dag i måneden, og den mest oplagte forståelse af linje 6 er, at man ikke må spise syrnede fødevarer (selv ordet 'spise' er ikke bevaret, men ud fra sammenhængen kan det med ret stor sikkerhed rekonstrueres; jf. verbet 'drikke' tidligere i samme linje). Disse elementer kunne svare til det, vi ved om påsken og de usyrede brøds fest fra Det Gamle Testamente og senere jødisk tradition (se især 2 Mos 12): Påsken skal fejres den 14. *nisan*, hvor påskelammet skal slagtes, og derefter skal de usyrede brøds fest holdes i syv dage, fra den 15. til den 21. *nisan*, hvor man ikke må spise noget lavet med surdej. På den første og den sidste dag under de usyrede brøds fest må man ifølge fremstillingen i 2 Mos 12,16 ikke udføre noget arbejde. Det passer med det, der nok har stået i slutningen af linje 5 om ikke at udføre arbejde – og i hullet i begyndelsen af linje 6 kan der have stået, hvilke dage det var, man ikke måtte arbejde på. I linje 7 findes udtrykket 'solnedgang', hvilket passer med bestemmelsen i 2 Mos 12,18 om, at det er fra om aftenen på den 14. dag, at forbuddet mod at spise syrnede brød gælder.

Formaningen i linje 5 ('vær rene og tag jer i agt') må handle om at passe på ikke at blive uren i kultisk/religiøs forstand, så man ikke bliver afskåret fra at kunne fejre højtiden på korrekt vis. Men præcis hvad der sigtes til med disse ord, er ikke klart ud fra den overleverede tekst, og det stemmer ikke direkte med noget i den gammeltestamentlige fremstilling af disse ting. I Det Gamle Testamente omtales der ikke specifikt noget, som man ikke må drikke i løbet af festdagene; men linje 6 i brevet slår fast, at der er en eller anden form for drikke, man skal afholde sig fra. Hvad det er, er desværre gået tabt, men det må ud fra sammenhængen nok have drejet sig om gærede drikkevarer af en art, måske egyptisk øl.

Linje 8 er vanskelig og kan forstås på to helt forskellige måder, afhængig af hvad man tror, der har stået i begyndelsen af linjen, hvor der nu bare er et hul. Enten er verbet en positiv imperativ, altså en ordre om at bringe et eller andet (som har stået i begyndelsen af linjen, men som er gået tabt) ind i 'jeres kamre' og forsegle det der – eller også har der umiddelbart før den bevarede del af linjen stået en nægtelse, dvs. 'I må ikke bringe (et eller andet) ind i jeres kamre'. I sidste tilfælde vil man så kunne forstå sidste del af linjen som en modsætning: 'men I skal forsegle (det)' et eller andet sted, som ikke er jeres kamre. Ud fra sammenhængen handler det nok om surdej, der blev brugt til at lave syrnede brød. Ifølge 2 Mos 12,15 skal al surdej fjernes fra ens hus i perioden, og det passer jo umiddelbart ikke så godt med, at man skulle bringe sin surdej ind i nogle kamre og forsegle det der, fremfor at få det ud af huset. Men vi kan ikke være sikre på, at man på Elefantine nødvendigvis i alle tilfælde fulgte de samme regler, som vi kender fra Det Gamle Testamente eller fra senere jødedom.

Påske på Elefantine: Spørgsmålet er, hvad brevet konkret har betydet for judæerne på Elefantine, og hvad det siger om deres forhold til fortællingen om påsken og reglerne for fejringen, som vi kender fra Det Gamle Testamente. Det er ikke sikkert, at de gammeltestamentlige tekster, sådan som vi kender dem, overhovedet fandtes på dette tidspunkt. Der er ikke fundet fragmenter af dem på Elefantine, og der henvises ikke til dem i noget af det materiale, man har fundet. Alligevel kan påske og de usyrede brøds fest sagtens være blevet fejret i en eller anden form, længe før disse fester blev sat ind i en bibelsk ramme.

Det virker usandsynligt, at brevet fra Hananja skulle indføre en hidtil ukendt højtid. Altså at der skulle være tale om, at fejringen af påsken og de usyrede brøds fest her introduceres for judæerne på Elefantine for første gang. Det drejer sig snarere om en påmindelse om at fejre en højtid, som allerede var kendt – med en præcisering af nogle regler for højtiden, primært med hensyn til tidspunktet for fejringen. Denne tolkning understøttes af, at ordet 'påske' faktisk forekommer på to potteskår (se tekst nr. 21). Begge er noget ældre end Hananjas brev og lader til at forudsætte, at påske var et kendt fænomen, men at tidspunktet ikke lå fast.

Hvis 'påskebrevet' reelt handler om en fast dato for den årlige påskefejring, kan det tolkes som et udtryk for de persiske myndigheders interesse i at regulere religiøse forhold blandt judæerne på Elefantine. Som militær garnison kan det hænge sammen med, at den persiske administration med et fast tidspunkt for påsken nemmere kunne koordinere fraværet fra tjenesten i denne uge, og muligvis har de egyptiske brygmestre også kunnet afstemme produktionen af øl efter nedgangen i salget under påsken. Under alle omstændigheder kan persernes indgreb i religiøse skikke også tolkes som en anerkendelse af den judæiske religion på øen. Denne legitimering kan så samtidig have skærpet de egyptiske Khnum-præsters forbehold over for den judæiske offerkult på øen – et forbehold som en håndfuld år senere førte til ødelæggelsen af Jahu-templet.

En alternativ tolkning: Den israelske forsker Gad Barnea har for nyligt tolket dette brev på en helt anden måde end andre forskere. I linje 3 læser han tallet som 4 i stedet for 14 og oversætter verbet i linjen som 'udnævne' i stedet for 'tælle' – altså 'I skal udnævne 4'. Hvad det så er for nogle, der skal udnævnes 4 af, står hen i det uvisse. Desuden mener han, at alle de steder, hvor der står 'ikke' i oversættelsen ovenfor, er blevet læst forkert og overfortolket ud fra en forhåndsforståelse af, at brevet handler om påske og de usyrede brøds fest. Ifølge Barnea drejer brevet sig derimod om et iransk (zoroastrisk) ritual, bl.a. med fokus på renhed og på at drikke den hellige drik *haoma*. Med denne forståelse er udsagnet om at drikke noget i linje 6 så ikke et forbud, men derimod et påbud om netop at drikke denne særlige drik *haoma*, der spillede en stor rolle i zoroastrisk religion; etymologisk er det iranske *haoma* det samme som *soma*, der kendes fra vedisk religion. Barneas argumentation er ikke overbevisende. Han tager for eksempel fejl i sin afvisning af, at der skulle være en negation i linje 6. Den aramæiske verbalform, der bliver brugt om at 'drikke', optræder typisk med en negation foran (en såkaldt jussiv i anden person flertal), og det, der har overlevet af det foregående ord, kan sagtens læses som negationen. Flertallet af Elefantine-forskere deler i øvrigt ikke hans idé om et zoroastrisk ritual.

Tekst nr. 21: Potteskår med omtale af påskefejring (D7.6)

Denne korte besked er skrevet på begge sider af et ca. 8 x 5 cm stort potteskår, et såkaldt *ostrakon* (se fig. 6 og 7). Teksten handler om nogle børn, som modtageren af beskeden skal tage sig af, men hen imod slutningen nævner afsenderen i forbifarten også påsken. Det forudsættes, at familien holder påske; men afsenderen efterspørger tidspunktet for fejringen.

Datering og sted: 500-475 f.Kr. (?) på Elefantine.

Oversættelse

1-2a Til Hoshaja. Dit velbefindende! 2b-5 Se efter børnene, indtil Ahutab kommer. Du må ikke overlade dem til andre. 6-8a Hvis deres brød er sluppet op (?), skal I ælte 1 *kab* (dej) til dem, inden deres mor kommer. 8b-9 Send (besked) til mig om, hvornår I holder påsken. 10-11 Sørg for at sende (besked) om, hvordan barnet har det.

Noter

ln. 6-8a Linje 6 er den første linje på bagsiden af potteskåret.

ln. 8b-9 Det sidste bogstav i det aramæiske ord for 'påsken' står i begyndelsen af linje 10. Også andre steder deles ord op over to linjer (ln. 3-4 og 4-5).

Kommentar

Modtager, afsender og hilsen: Det fremgår ikke af brevet, hvem der er afsender; men modtageren er en mand ved navn Hoshaja. Det er et jahvistisk navn ('Jahve har frelst'), der også optræder et par steder i Det Gamle Testamente (Jer 42,1; 43,2; Neh 12,32). Det har været populært blandt judæerne på Elefantine, for flere forskellige personer hedder sådan; desuden bærer endnu flere en kortere udgave af navnet, der på dansk gengives som Hosea. Hilsenen 'Dit velbefindende!' er en forkortet udgave af den hilsen, der findes i en række af papyrusbrevene ('Må Gud/guderne sørge for dit velbefindende'). Man kunne også bare oversætte det med 'Vær hilset!'.

Brevets hovedanliggende: Hoshaja får besked på at 'se efter' nogle børn (dvs. 'holde opsyn med', 'sørge for' eller 'tage sig af' dem), indtil deres mor kommer. Ahutab i linje 4 er et kvindenavn, og det må betegne den samme person, der omtales som 'deres mor' i linje 8. Tolkningen af beskeden i linje 6-8a ('Hvis deres brød er sluppet op') er ikke sikker. Verbet kan også betyde 'kværne', og meningen kunne muligvis være 'hvis deres korn er kværnet'. Hoshaja får besked på at ælte 1 *kab* dej til børnene, hvilket svarer til mellem 1 og 2 liter – måske er det så meningen, at moren skal bage brødet, når hun kommer. Den afsluttende formaning kan forstås på to måder. Ordret står der 'at sende barnets velbefindende', hvilket ovenfor er tolket som 'at sende (besked) om, hvordan barnet har det'; men det kunne også forstås sådan, at Hoshaja skal hilse barnet. Hvorfor der her kun omtales ét barn ('barnet'), når der ellers har været tale om flere børn i de foregående linjer, er uklart. Måske havde et af børnene helbredsproblemer, der skulle

holdes øje med, eller måske er der bare tale om en fejl. Forskellen på 'barnet' og 'børnene' er på aramæisk nemlig blot ét bogstav, der kan være blevet glemt i den afsluttende formaning.

Påskefejring: I linje 8b-9 bliver Hoshaja bedt om at sende besked tilbage om, hvornår de (Hoshaja og hans familie?) vil fejre påsken. Hvad der ligger i dette spørgsmål, er uklart. Det kunne handle om, at modtagerne forudsættes at være urene på det almindelige tidspunkt for påskefejringen, hvorfor de ifølge bestemmelserne i 4 Mos 9,10-13 skulle holde påske måneden efter. Alternativt kunne usikkerheden handle om, hvorvidt der dette år skulle indregnes en skudmåned. Det virker dog mest oplagt, at tidspunktet for påskefejring endnu ikke lå fast i denne periode, eller at man nogle steder bare ikke fulgte reglerne så nøje, hvis de allerede eksisterede. Måske havde nogle i en tid uden trykte kalendere eller mobiltelefoner bare svært ved at holde styr på tidsregningen. Tidspunktet for fejringen af påske og de usyrede brøds fest lader også til at være i fokus i det såkaldte 'påskebrev' (se tekst nr. 20).

Påsken må dog have været almindeligt kendt, når spørgsmålet om tidspunktet for fejring blot nævnes i forbifarten i et brev, der ellers handler om opsyn med nogle børn. Desuden kunne denne måde at omtale påsken på antyde, at den (også) var et familieanliggende for 'almindelige' mennesker. Hvordan festen eventuelt er blevet fejret i Jahu-templet, ved vi intet om, og præcis hvad der ligger i at 'holde påske' ifølge potteskåret, får vi heller ikke at vide.

Der findes endnu et potteskår (D7.24), som nævner påsken. Det er en kort besked, der ligesom denne tekst handler om noget helt andet. Desuden er indskriften temmelig fragmentarisk og svær at tyde. I linje 5 står der dog pludselig 'i påsken' eller 'til påske' uden videre forklaring. Det er endnu et vidnesbyrd om, at påske må have været et kendt fænomen.

Tekst nr. 22: Potteskår med omtale af sabbatten (D7.16)

Dette potteskår måler ca. 12 x 7 cm og har tekst på begge sider. Det handler om en forsendelse af grøntsager, som modtageren i et voldsomt truende toneleje instrueres i at tage imod. Ud fra et teologisk eller religionshistorisk perspektiv er det mest interessante ved beskeden, at modtagelsen skal ske på sabbatten.

Datering og sted: 500-475 f.Kr. (?) på Elefantine.

Oversættelse

^{1-5a} Vær hilset, Islah! Se, jeg sender grøntsagerne i morgen. Mød båden i morgen på sabbatten, så de ikke går tabt. Ellers tager jeg livet af dig, så sandt Jahu lever! Stol ikke på Meshullemet og Shemaja!

^{5b-12a} Send byg retur til mig. Og find en/et ... dem ... grøntsager. Så sandt Jahu lever – ellers er du ansvarlig (?) ... på grund af ... det, som du har sendt i stedet for ... til ... jeg/du har sendt det/den. Hvis Meshullemet ikke ... for mig, hvad vil *du* så sige?

^{12b-13} Du vil se mit ansigt, og jeg vil se dit ansigt.

Noter

^{ln. 5b-12a} En del af teksten i denne passage er mere eller mindre uforståelig. Fra og med linje 9 står teksten på bagsiden af potteskåret.

Kommentar

Modtager, afsender og hilsen: Afsenderen nævnes ikke; men modtageren er en kvinde ved navn Islah. Navnet er egentlig en verbalform og betyder 'må han tilgive' eller 'han tilgiver', hvor subjektet må være Jahu (eller en anden guddom). Islah kan også være et mandsnavn; men endelserne på andre ord i teksten viser, at der her er tale om en kvinde. To andre judæiske personnavne nævnes, en kvinde Meshullemet og en mand Shemaja ('Jahve har hørt'). 'Vær hilset' gengiver en helt kort form af den længere hilsen, som findes i flere af brevene. Hvis man underforstår den længere udgave, er meningen egentlig '(må Gud/guderne sørge for) Islahs velbefindende'; men ordet for 'velbefindende' bruges også bare som en simpel hilsen, det samme ord som hebraisk *shalom*.

'Så sandt Jahu lever!': To gange bruges dette udtryk, og begge gange staves gudsnavnet med konsonanterne *j-h-h* ligesom generelt i andre tekster skrevet på potteskår fra Elefantine (i modsætning til *j-h-v* i papyrusteksterne). Et tilsvarende udtryk findes på hebraisk i Det Gamle Testamente og i nogle hebraiske inskriptioner. Det er et kraftudtryk, der her understreger alvor i den voldsomme trussel, afsenderen kommer med: Hvis ikke Islah gør, som der bliver sagt, vil hun blive slået ihjel!

Sabbatoverholdelse: Interessen for denne tekst skyldes, at sabbatten bliver nævnt. Der er meget ved de konkrete forhold, vi ikke ved noget om, fordi teksten er så kortfattet, og fordi vi ikke kender konteksten. Den person, der skulle sejle båden med grøntsagerne, kunne være en egypter, der ikke forventedes at holde sabbat, mens afsenderen og modtageren Islah samt de to andre personer, der omtales, lader til at være Jahu-dyrkere. Når Islah skal modtage båden med grøntsagerne på sabbatten, kan det betyde, at hun skal overtræde forbuddet mod at udføre arbejde. Det er dog også muligt, at man på dette tidspunkt slet ikke kendte til dette forbud på Elefantine.

Det er klart ud fra omtalen ('i morgen på sabbatten'), at sabbat var et kendt fænomen, og der er også fundet andre potteskår på øen, hvor sabbatten nævnes. Desuden findes der i Elefantine-samfundet flere personer med navnet Shabbetaj, der er afledt af 'sabbat'. Ingen af de bevarede tekster omtaler dog de regler, der står i Det Gamle Testamente, om at afholde sig fra arbejde på sabbatten. På aramæisk skrives ordet for 'sabbat' i øvrigt uden *t* et til sidst, og derfor er der ikke den samme forbindelse til verbet 'holde op (med at arbejde)', som der er på hebraisk. Disse forhold udelukker imidlertid ikke, at judæerne på Elefantine kan have haft en forestilling om, at man ikke burde arbejde på sabbatten. Det Gamle Testamente fortæller netop om situationer, hvor sabbatten blev brudt (fx Neh 13,15), og noget tilsvarende kunne være gældende på Elefantine: Selvom der eksisterede et påbud om at hvile på sabbatten, kunne nogle judæere ignorere dette eller i konkrete tilfælde se sig nødsaget til at gøre det. Måske viser den voldsomme trussel, som Islah udsættes for i brevet, netop afsenderens kendskab til, at det kunne være vanskeligt at få hende til at udføre opgaven på grund af sabbatten. Påberåbelsen af Jahu bliver i så fald endnu mere påfaldende.

Afskedshilsen: De sidste ord i beskeden ('du vil se mit ansigt, og jeg vil se dit ansigt') betyder måske bare 'vi ses!'. I andre breve bruges et udtryk med at 'se dit ansigt i fred' som en slags velsignelse eller hilsen. På dette potteskår bruges ordet 'fred' dog ikke, og i lyset af truslen tidligere i teksten kunne man fornemme en truende tone her også – 'vi kommer til at mødes igen, og så kan jeg se, om du har gjort, som jeg sagde!'

Tekst nr. 23: Klage over Khnum-præsterne og Vaidranga (A4.5)

Dette udkast til et brev er temmelig dårligt overleveret, bl.a. mangler begyndelsen og oplysninger om afsender og modtager. Det er dog nogenlunde klart, at det handler om de samme problemer, som omtales i tekst nr. 24 og 25, med ødelæggelser og chikane mod judæerne på Elefantine, planlagt af de egyptiske præster i ledtog med guvernøren Vaidranga.

Datering og sted: 410 f.Kr. (eller kort tid derefter) på Elefantine.

Oversættelse

¹⁻⁵ [] ... vi ... nogle af egypternes delinger gjorde oprør. Vi forlod ikke vores post (*eller*: poster). ~~Og nogen~~ skade blev der ikke fundet hos os. I [ko]ng Dareios' 14. regeringsår, da vores herre Arsames var taget afsted til kongen, [udfør]te præsterne for guden Khnum denne onde handling i fæstningen på Elefantine efter aftale med Vaidranga, som var guvernør her – de gav ham sølv og (andre) ejendele: Der er en del af kongens kornkammer, der er i fæstningen på Elefantine – (det) ødelagde de, og [de] bygg[ede] en mur midt i Elefantine-fæstningen.

⁶⁻¹⁰ Og nu står den mur bygget midt i fæstningen. Der er en brønd, som er bygget in[de] i fæstningen, og den giver vand nok til at forsyne garnisonen, så når den er stationeret (her), kan de drikke vand fra den brønd. Den brønd stoppede Khnum-præsterne til. Hvis dommerne, politiets ledere og agenterne, der er indsat i provinsen Tshetres, laver en undersøgelse, så vil det blive kl[art] for vores herre (, at det forholder sig) sådan, som vi siger. Desuden er vi adskilt

¹¹ [] ... som er i fæ[stningen] på Elefantine[

¹² [] vi blev mange (?) [

¹³ [] blev der ikke fundet hos[

¹⁴ [] at bringe afgrødeoffer [

¹⁵ [] at gøre/lave (...) dér for/til g[uden] Jahu[(*eller*: [himlens] G[ud] Jahu[

¹⁶ [] . [] inde i (?) ... [

¹⁷ [] men et ildfad/ildalter (?) [

¹⁸ [] træværket tog de til sig s[elv]

¹⁹ Hv[is] det ^{behager} vores herre, meget ... [

²⁰ [] vi/os fra garnisonen[

²¹ Hvis det] behager vores herre, så lad der blive udstedt [en ordre?

²²] vi/os. Hvis det [beha]ger [vores] he[rre

²³] de beskyt[ter] de ting, som ...[

²⁴] vores [], som de ødelagde [

Noter

ln. 1-5 Brevet er skrevet på begge sider af papyrusarket. På forsiden er teksten skrevet i to kolonner (hvilket ikke kendes fra andre breve fra Elefantine), linje 1-5 i den første kolonne, linje 6-10 i den anden. På bagsiden er der kun én kolonne, og teksten (ln. 11-24) er skrevet på den modsatte led af teksten på forsiden. Der lader til at mangle et par linjer inden det, der her kaldes linje 1. • *Øg-nøgen skade blev der ikke fundet hos os* – skriveren lader til at have forsøgt at viske de første ord i sætningen ud.

ln. 6-10 Linje 6 er den første linje i anden kolonne. Muligvis mangler der et par linjer foran ligesom før linje 1, den første linje i første kolonne. Men omtalen af muren fortsætter alligevel (tilsyneladende naturligt) fra linje 5, så det er svært at forestille sig, hvad der kan have stået i de tabte linjer, hvis de har været der.

ln. 11 Dette er den første linje på bagsiden af arket. Ifølge Bezalel Porten har der været et par linjer forud for linje 11, som er gået tabt. Arthur Cowley derimod forstår linje 10 og 11 i umiddelbar forlængelse af hinanden. Under alle omstændigheder er teksten på bagsiden (ln. 11-24) ekstremt fragmentarisk og svær at få mening i, og det er også uklart, hvad der menes med 'desuden er vi adskilt' i slutningen af linje 10.

ln. 12-13 Her lader teksten til at gentage nogle udtryk fra de første linjer i brevet; men konteksten er her helt usikker. Bob Becking har foreslået, at for- og bagside i virkeligheden er to forskellige dokumenter, skrevet af forskellige skrivere; men gentagelsen af udtryk på begge sider taler imod dette, og der er næppe tale om forskellige skrivere.

ln. 19 *Hv[is det behager vores herre* – ordet, der er oversat med 'behager', er tilsyneladende blevet glemt og så skrevet ind oppe over de andre ord på linjen.

ln. 23 Verbet i begyndelsen af linjen er kun delvist bevaret, og det er blevet tolket på to vidt forskellige måder: Arthur Cowley forstår det som 'gøre skade på', mens Bezalel Porten forstår det som 'beskytte', hvilket virker som det mest sandsynlige – men der mangler en konkret sammenhæng at forstå ordet i.

Kommentar

Afsender og modtager: Oplysningerne om afsender og modtager er gået tabt; men ud fra indholdet og ved sammenligning med tekst nr. 24 og 25 er det nærliggende at antage, at afsenderne er judæere fra Elefantine. I begyndelsen af brevet bruges første person flertal, 'vi forlod ikke vores post/poster', hvilket viser, at afsenderne må have været del af garnisonen på øen. Det

samme antydes i linje 20 ('vi/os fra garnisonen'). I linje 10, 19 og 21 (og delvist bevaret i linje 22) tituleres modtageren 'vores herre', altså en overordnet. I linje 2 omtales Arsames, satrappen over Egypten, også som 'vores herre', og det er muligt, at det er ham, der er modtageren af brevet. Det er dog mere sandsynligt, at det er en anden. I tekst nr. 24, hvor judæerne fra Elefantine et par år efter klager deres nød over det ødelagte tempel til Bagavahja, guvernøren i Juda, omtaler de et tidligere brev om samme emne, der blev sendt til både Bagavahja, ypperstepræsten Johanan og de øvrige præster i Jerusalem og til en Ostanes, Ananis bror, og til de fornemme blandt judæerne. Det er muligt, at tekst nr. 23 faktisk er et af disse tidligere breve, og dermed kan modtageren altså være en af de nævnte personer.

Brevets anliggende: Brevet må handle om den samme konflikt, som beskrives i tekst nr. 24, og om de ødelæggelser, som de egyptiske Khnum-præster i samarbejde med guvernøren Vaidranga gennemførte på Elefantine. Men hvor det i tekst nr. 24 udelukkende er judæernes Jahu-tempel, der er i fokus, er det her kun på de dårligt bevarede linjer på bagsiden af dokumentet, at judæernes tempel lader til at blive omtalt. På den mere læselige forside handler det mere bredt om de egyptiske troppers oprør og deres ødelæggelse af et kongeligt kornkammer og af vandforsyningen. Desuden byggede egypterne en mur midt i det hele. Det fremgår ikke af denne tekst, hvad denne mur skulle bruges til; men den var tilsyneladende et problem. Af andre breve kan man udlede, at denne mur måske har haft noget at gøre med adgangsvejen til Khnum-templet; eller måske har den været et forsøg på at lave en fysisk adskillelse mellem det judæiske og det egyptiske kvarter som en slags beskyttelsesmur (se fig. 18).

I modsætning til de oprørske egyptere fremhæver afsenderne af brevet, at de ikke gjorde oprør, men blev på deres poster. Udtrykket '~~og nogen~~ skade blev der ikke fundet hos os' er uklart; men meningen er nok, at judæerne under oprøret forholdt sig på en måde, så *de* ikke gjorde nogen skade eller opførte sig illoyalt.

Afsenderne opfordrer i linje 9 til, at modtageren får de lokale myndigheder i provinsen Tshetres (den sydlige del af Egypten) til at undersøge sagen, og det gentagne udtryk på bagsiden 'hvis det behager vores herre' indikerer, at modtageren bliver bedt om et eller andet. Desværre er selve forespørgslen gået tabt; men den må næsten have haft noget at gøre med det ødelagte tempel og situationen med de egyptiske præster i det hele taget. Af de ord, der bruges om myndighederne ('dommerne, politiets ledere og agenterne'), er de to sidste iranske låneord. Det andet i rækken forekommer i Det Gamle Testamente (Dan 3,2.3: *tiftājē*), mens det tredje (fra iransk **gaušaka-*) egentligt har noget at gøre med det iranske ord for 'høre' eller 'øre': De er kongens ører, dvs. spioner eller efterretningsagenter.

Oplysninger om templet: På de meget dårligt bevarede linjer på bagsiden af papyrusarket (ln. 11-24) lader templet til at blive omtalt. Jahu nævnes (ln. 15), og der siges noget om 'at bringe afgrødeoffer' (linje 14). I linje 18 omtales 'træværket', som egypterne tilsyneladende tog – i tekst nr. 24 bruges det samme ord specifikt om templets træværk, og det er givetvis også tilfældet i denne tekst. I tekst nr. 24 bliver træværket dog ikke taget, men brændt – men måske kan det aramæiske ord bruges i forskellige betydninger, her måske om inventaret.

I linje 17 nævnes et 'ildfad' eller 'ildalter'. Ordet er et iransk låneord (i hvert fald første led, som betyder 'ild'). Dets præcise betydning er usikker, og der mangler kontekst, som kunne vise, hvad meningen er. Måske betyder det bare, at der blev lavet et bål i templet for at brænde det (som i tekst nr. 24); men det er mere sandsynligt, at det handler om et stykke inventar i templet.

De fleste forskere forstår det enten som et almindeligt ildfad uden særlig kultisk betydning eller som et særligt røgelsesalter, som nævnes i Det Gamle Testamente som del af inventaret i ørkenhelligdommen (2 Mos 30,1). I tekst nr. 24 omtales røgelsesofre i forbindelse med Jahu-templet på Elefantine. For nyligt er det derimod blevet foreslået, at ordet specifikt betegner en type ildalter eller beholder til hellig ild, som kendes fra iransk religion (zoroastrianisme), og derfor ville det være underligt at omtale et røgelsesalter med dette særlige ord. Angiveligt var dette ildalter en del af inventaret i judæernes tempel på Elefantine, hvilket i så fald ville antyde en ret høj grad af assimilation til fremmed religiøs praksis. Selv hvis denne tvivlsomme forståelse af ordet er korrekt, ville den mangelfulde kontekst også kunne tolkes sådan, at de soldater, der hærgede templet, bagefter opstillede dette ildalter. Tekstens fragmentariske tilstand udelukker sikre konklusioner.

Tekst nr. 24: Brev om genopbygning af Jahu-templet (A4.7 og A4.8)

Dette brev er en af de vigtigste kilder til judæernes gudsdyrkelse på Elefantine og deres forhold til andre på øen (se fig. 4). Det findes i to delvist afvigende eksemplarer, som begge er udkast – ingen af dem er selve det brev, der blev sendt til guvernøren i Juda. Her gengives det bedst bevarede udkast (A4.7), mens forskelle i andet og hullede udkast (A4.8) nævnes i noter eller kommentar.

Datering og sted: 25. november 407 f.Kr. på Elefantine.

Oversættelse

¹⁻³ Til vores herre Bagavahja, guvernør i Juda, (fra) dine tjenere Jedanja og hans fæller, præsterne i fæstningen på Elefantine. Gid himlens Gud altid rigeligt må sørge for vores herres velbefindende og lade dig finde velvilje hos kong Dareios og hans hoffolk, tusind gange mere, end det er tilfældet nu, og må han give dig langt liv. Og vær altid glad og stærk!

^{4-8a} Nu siger din tjener Jedanja og hans fæller således: I måneden *tammuz* i kong Dareios' 14. regeringsår, da Arsames var taget afsted til kongen, aftalte præsterne for ^{guden} Khnum i fæstningen på Elefantine med Vaidranga, som var guvernør her, at guden Jahus tempel i fæstningen på Elefantine skulle fjernes derfra. Så sendte den onde Vaidranga et brev til sin søn Nafaina, som var kommandør i fæstningen i Syene: "Templet i fæstningen på Elefantine skal ødelægges!"

^{8b-9a} Så førte Nafaina egypterne ud sammen med de øvrige tropper. De kom til Elefantine-fæstningen med deres våben. De gik ind i templet, de ødelagde det – helt til grunden. Og stensøjlerne, som var der, knuste de.

^{9b-13a} Desuden skete følgende: Fem indgangspartier af sten, bygget af udhugget sten, som var i templet, ødelagde de. Og de solide døre i dem og dørenes hængsler, som var af bronze, og taget, der var helt af cedertræ, samt resten af træværket, og hvad der ellers var der – alt det satte de ild til. Men karrene af guld og sølv og de ting, der var i templet – alt det tog de og gjorde til deres eget.

^{13b-14} Vores forfædre byggede templet i fæstningen på Elefantine allerede i egypterkongens dage, og da Kambyses gik ind i Egypten, fandt han templet bygget. Og alle templerne for Egyptens guder rev de ned; men ingen gjorde nogen skade på det tempel.

^{15-17a} Men da der blev gjort sådan, klædte vi os i sørgetøj sammen med vores koner og børn, og vi fastede og bad til Jahu, himlens Herre, som lod os fryde os over Vaidranga – hundene tog lænken af hans fødder, og alle de ejendele, han havde tilegnet sig, gik tabt. Og alle dem, der havde søgt (at gøre) ondt mod templet, blev dræbt, og vi frydede os over dem.

^{17b-19a} Forud for dette, på den tid da dette onde blev gjort mod os, sendte vi brev (til) vores herre (Bagavahja) og til ypperstepræsten Johanan og til hans fæller, præsterne i Jerusalem, og til Ostanes, Ananis bror, og de fornemme blandt judæerne. De har ikke sendt os et eneste brev.

^{19b-22a} Desuden: Fra måneden *tammuz* i kong Dareios' 14. regeringsår og indtil den dag i dag har vi gået med sørgetøj og fastet. Vores koner er blevet som enker. Vi salver os ikke med olie, og vi drikker ingen vin. Fra da af og indtil i dag, kong Dareios' 17. regeringsår, er der hverken blevet bragt afgrødeoffer, røgelsesoffer eller brændoffer i templet.

^{22b-27a} Nu siger dine tjenere Jedanja og hans fæller og judæerne, der alle er tilknyttet Elefantine, således: Hvis det behager vores herre (Bagavahja), så tænk på templet og sørg for, at det bliver genopbygget, for de giver os ikke lov til at genopbygge det. Vær opmærksom på dine støtter og venner her i Egypten – lad der blive sendt brev fra dig til dem angående guden Jahus tempel, så det kan blive genopbygget i fæstningen på Elefantine, sådan som det var førhen. Og så vil de ofre afgrødeofret, røgelsesofret og brændofret på guden Jahus alter i dit navn, og vi vil bede for dig hele tiden, os og vores koner og vores børn og alle judæerne, som er her.

^{27b-28a} Hvis der bliver sørget for, at templet bliver genopbygget, vil det være til fortjeneste for dig over for himlens Gud Jahu, mere end den fortjeneste, en mand opnår, når han bringer ham brændoffer og slagtofre til en værdi af 1.000 *talenter* sølv.

^{28b-29a} Og hvad angår guld – angående dette har vi sendt besked.

^{29b-30a} Vi har desuden sendt besked om alle disse ting i et brev i vores navn til Delaja og Shelemja, sønner af Samarias guvernør Sanballat. Desuden: Arsames vidste ikke noget om alt det, der blev gjort imod os.

^{30b} Den 20. i måneden *marheshvan*, i kong Dareios' 17. regeringsår.

Noter

ln. 1-3 *rigeligt* – ordet er udeladt i det andet udkast. • *hans hoffolk* – kan også oversættes med 'hans prinser' (egentlig 'husets sønner'). Det fremgår ikke, om der hentydes til kongens rigtige sønner.

ln. 4-8a *afalte* – det andet udkast udtrykker det anderledes og omtaler sølv og (andre) ejendele, der gives til Vaidranga. • *guden Khnum* – ordet 'guden' er tilsyneladende blevet glemt og så skrevet ind over linjen. • "*Templet i fæstningen på Elefantine skal ødelægges!*" – i det andet udkast omtales templet også her som 'guden Jahus'.

ln. 8b-9a *våben* – ordets betydning er usikker. Det andet udkast til brevet bruger her et andet aramæisk ord, hvis betydning (lidt) mere klart er våben.

ln. 9b-13a *Fem indgangspartier af sten, bygget af udhugget sten* – i det andet udkast fremhæves indgangspartierne som store, og det nævnes kun én gang, at de er af sten. • *taget* – i det andet udkast står der ‘templets tag’.

ln. 13b-14 *egypterkongens dage* – det andet udkast har ‘egypterkongernes dag’. • *Egyptens guder* – i det andet udkast står der ‘egypternes guder’.

ln. 15-17a *da der blev gjort sådan* – altså da Nafainas tropper ødelagde templet. • *hundene tog lænken af hans foder* – et usædvanligt udtryk; se *kommentar*. I det andet udkast står der ‘hans lænker’ i stedet for ‘lænken’. På aramæisk er der et ordspil mellem roden i ordene for ‘hundene’ (*k-l-b*) og ‘lænken’ (*k-b-l*).

ln. 17b-19a Fra linje 18 står teksten på bagsiden af dokumentet i første udkast. • *sendte vi brev* – i det andet udkast tilføjes ‘om dette’, og ordet ‘vi sendte’ gentages. • *de fornemme blandt judæerne* – det andet udkast har ‘de fornemme i Juda’ eller ‘Judas fornemme’.

ln. 22b-27a *Og så vil de ofre* – andet udkast har ‘Og så vil vi ofre’.

ln. 27b-28a *hvis der bliver sørget for, at templet bliver genopbygget* – det andet udkast har ‘hvis du vil sørge for, at templet bliver genopbygget’.

Kommentar

Modtager og afsendere: Brevet er stilet til Judas guvernør Bagavahja, og afsenderne er Jedanja og ‘hans fæller’, de judæiske præster på Elephantine; i linje 22b lader afsenderne til mere bredt at omfatte alle judæerne på øen. Jedanja er muligvis selv præst og optræder tydeligvis som judæernes talsmand eller repræsentant over for guvernøren. I ‘Påskebrevet’ er modtagerne Jedanja og ‘hans fæller, den judæiske garnison’ (tekst nr. 20). Bagavahja tiltales i underdanig stil, med et påfaldende skift fra høflig brug af tredjeperson (‘vores herre’) til direkte tiltale i anden person.

Brevets anliggende: Formålet med brevet udtrykkes først i linje 23: Judæerne, med Jedanja i spidsen, vil have støtte fra Bagavahja, guvernøren i Juda, til at genopbygge deres Jahu-tempel. De vil have ham til at kontakte sine ‘støtter og venner’ i Egypten, så der kan gives tilladelse til, at templet bliver genopført. Aktuelt tillader ‘de’ – de lokale myndigheder – nemlig ikke, at det sker. De efterfølgende linjer fremhæver forskellige forhold, der skal få Bagavahja til at bakke op om judæerne, mens den foregående lange del af brevet (ln. 4-22a) består af en beskrivelse af det, der er sket på øen – eller i hvert fald judæernes opfattelse af det, ligeledes formuleret på en måde, der skal sikre Bagavahjas opbakning.

Tre år tidligere indgik de egyptiske Khnum-præster en aftale med guvernøren Vaidranga, omtalt som ‘den onde’, om at ødelægge judæernes Jahu-tempel på Elephantine – ifølge det andet udkast til brevet gav egypterne ham sølv og andre værdier som del af denne aftale. Ødelæggelsen af templet blev udført af egyptiske og andre tropper fra fæstningen i Syene inde på Nilens østlige bred, tæt på Elephantine, og under ledelse af Vaidrangas søn, som var kommandør der.

Brevet beskriver så i detaljer de ødelæggelser, der blev foretaget, og hvordan de soldater, der udførte det beskidte arbejde, tilegnede sig dele af templets inventar.

Alt dette foregik, mens Egyptens satrap Arsames var ude af landet for at besøge kong Daireios. Dette er tilsyneladende meget vigtigt for judæerne at understrege – det bliver nævnt i begyndelsen af skildringen af angrebet, og så bliver det ekstra fremhævet til allersidst i brevet (ln. 30), hvor der står, at Arsames ikke vidste noget om alt det, der skete. Det har givetvis været væsentligt for judæerne ikke på nogen måde at implicere Arsames i ødelæggelserne, fordi hans støtte har været afgørende for deres sag – han er nok en af de 'støtter og venner', som judæerne beder Bagavahja om at kontakte.

Templets forhistorie: I forlængelse af beskrivelsen af Khnum-præsternes og Vaidrangas onde gerninger giver brevet et tilbageblik på Jahu-templets historie. Det fremhæves, at det er et gammelt tempel, der allerede blev bygget, da området var under egyptisk herredømme ('i egypterkongens dage'), altså inden perserne under ledelse af kong Kambyses erobrede landet. Der er tale om Kambyses 2., der blev konge i 530 f.Kr. og indtog Egypten i 525 f.Kr. I den forbindelse – påstår brevet – blev alle de egyptiske guders templer revet ned; men Jahu-templet på Elefantine fik lov at blive stående. Det er usikkert, om denne påstand har hold i virkeligheden, eller om den er udtryk for en ideologisk 'rekonstruktion' af fortiden med det formål at give templet et skær af ælde og ærværdighed. I al fald bruges templets påståede alder som et argument for, at Bagavahja også bør støtte op om planerne for dets genopbygning.

Modstanden mod templet: Hvorfor ville de egyptiske Khnum-præster have Jahu-templet fjernet? Det fremgår ikke af brevet, og det forklares heller ikke tydeligt i de andre breve, der har med samme sag at gøre (tekst nr. 23, 25 og 26). Ifølge et andet dokument (A4.3) har Khnum (og hans præster) været imod judæerne, lige siden Hananja kom til Egypten, uden at det forklares, hvad der var årsagen til dette (se *kommentar* til tekst nr. 20). Den egyptiske modvilje mod judæernes tempel kan have haft noget at gøre med de dyreofre, der blev bragt i templet, eller der kan have været uenigheder om ejendomsforhold og placeringen af Jahu-templet i forhold til Khnum-templet. Samtidig bør den egyptiske uvilje ses i sammenhæng med den generelle modstand mod perserne, som ulmede i disse år og få år senere førte til egyptisk selvstændighed. Angrebet på judæerne kan skyldes, at de er blevet opfattet som loyale støtter af det forhadte persiske overherredømme.

Vaidrangas endeligt: Da judæernes tempel blev ødelagt, kastede brevetts afsendere sig straks ud i omfattende sørgeritualer, som er fortsat lige siden, altså i tre år (ln. 15-17a og 19b-22a). De og deres familier har gået i sørgetøj, fastet og bedt til Jahu. De har ikke salvet sig med olie eller drukket vin – og har tilsyneladende også afholdt sig fra sex (hvis det er det, der ligger i udtrykket, at deres koner 'er blevet som enker' i ln. 20).

Ifølge brevetts fremstilling af begivenhederne bar disse ritualer frugt: Jahu lod dem fryde sig over Vaidranga. Dette må betyde, at han blev straffet for sine handlinger; men præcis hvordan dette foregik, er usikkert. Linje 16 siger, at 'hundene tog lænken af hans fødder' (det andet udkast har 'hans lænker' i stedet for 'lænken'). Måske er det en form for ordsprogsagtig tale-måde, hvis betydning dog er ukendt. Angiveligt har Vaidranga mødt sit endeligt på en uværdig måde, fordi 'hund' gerne bruges som skældsord. Nogle forskere tolker dog det ord, der her er gengivet med 'hundene', anderledes og sætter det i forbindelse med Vaidranga: '... lod os fryde os over den hundeaftige Vaidranga' eller '... lod os fryde os over Vaidranga, den hund'. Så

bliver subjektet for 'tog lænken af' et ubestemt 'de', så man på dansk kunne gengive sætningen passivt: 'lænken blev taget af hans fødder'. Det løser dog ikke problemet med at forstå, hvad der menes med udtrykket.

Vaidranga fik tilsyneladende sin retmæssige straf, mens de egyptiske præster ikke nævnes direkte her. Det tilføjes blot, at 'alle dem, der havde søgt (at gøre) ondt mod templet, blev dræbt', hvilket kunne hentyde til de tropper, der var involveret i angrebet, og ikke bagmændene. Efter brevet opfattelse er det Jahu, der har sørget for Vaidrangas endeligt som svar på judæernes faste og bønner. Hvad der reelt skete, ved vi ikke; men formentlig har satrappen Arsames grebet ind. At judæerne har fået hævn over Vaidranga, har imidlertid ikke løst problemet med templet – det er tre år efter stadig ikke blevet genopført, og sørgeritualerne fortsætter.

De tidligere breve: I linje 17b-19a nævnes det, at judæerne umiddelbart efter angrebet – altså tre år tidligere – sendte en række breve afsted med besked om hændelserne. Modtagerne var dengang Judas guvernør Bagavahja (som i dette brev), ypperstepræsten og øvrige præster i Jerusalem og en række andre højtstående judæere – men der er ikke kommet svar på disse breve (tekst nr. 23 kan være et udkast til et af disse tidligere breve). At judæerne på Elefantine har henvendt sig til disse personer i Juda, viser, at de må have følt en tilknytning til det sted, deres forfædre eller de selv kommer fra, og til andre Jahu-dyrkere.

I linje 29 fortæller judæerne desuden, at de – i tilgift til det brev, de nu har skrevet til Bagavahja – også har sendt et brev 'om alle disse ting' til Delaja og Shelemja, der er sønner af Samarias guvernør Sanballat. Sanballat er et akkadisk navn, mens hans sønner har jahvistiske navne. At judæerne skriver til Samaria, viser, at de også har følt sig forbundet med Jahu-dyrkerne der. Måske skulle informationen om, at der også er sendt brev dertil, desuden lægge et vist pres på Bagavahja, så han ville være mere tilbøjelig til at svare positivt på henvendelsen. Svaret er faktisk bevaret og blev sendt som en fælles besked fra både Bagavahja i Juda og Delaja i Samaria (tekst nr. 25).

Jahu-dyrkelsen på Elefantine: Den guddom, som judæerne dyrker, omtales i brevet på flere måder: 'himlens Gud' (ln. 2), 'guden Jahu' (ln. 6, 24 og 26), 'Jahu, himlens Herre' (ln. 15) og 'himlens Gud Jahu' (ln. 27-28). Benævnelsen 'himlens Gud' forekommer en del steder i Det Gamle Testamente, især hyppigt i Ezras Bog, Nehemias' Bog og Daniels Bog, mens 'himlens Herre' findes et enkelt sted i Daniels Bog (5,23).

Af brevet fremgår det, at der i templet på Elefantine tidligere er blevet bragt både afgrødeofre, røgelsesofre og brændofre, men at det ikke har kunnet lade sig gøre i tre år (ln. 21-22). Der er nok tale om ofre, der regelmæssigt skulle bringes i templet. Afgrødeofferet var vegetabilsk, typisk af fint mel, enten uforarbejdet eller bagt som brød, mens brændofferet var animalsk (jf. 3 Mos 1-7). Røgelsesofferet bestod, som navnet siger, i at brænde forskellige aromatiske stoffer på et særligt røgelsesalter (jf. 2 Mos 30). Når judæerne på Elefantine bragte brændofre i deres tempel, kendte de øjensynligt ikke til – eller fulgte i hvert fald ikke – de krav om kun at bringe brændofre i templet i Jerusalem, som vi kender fra Det Gamle Testamente (5 Mos 12; se tekst nr. 25 og 26).

Brevet illustrerer desuden afsenderens opfattelse af ofrene: I linje 27b-28a forsikrer judæerne Bagavahja om, at hvis han hjælper dem, vil det skaffe ham mere 'fortjeneste' over for Jahu end ofre til en værdi af 1.000 *talenter* sølv; det er en enorm sum på 50.000 kg sølv. Det viser for det første, at ofre blev set som noget, der kunne skaffe et menneske 'fortjeneste' over for

Jahu, og for det andet, at gode handlinger – til gavn for Jahus tilhængere – kunne tælle endnu mere. I linje 25-26 lover judæerne endvidere Bagavahja, at hvis templet bliver genopbygget, vil de bringe ofre i hans navn og bede for ham til Jahu – igen et tegn på deres forestilling om, at den rette kult og den rette forbindelse til Jahu var noget, der kunne komme mennesker til gavn.

Bestikkelse (?): Ud over omtalen af den ‘fortjeneste’, som Bagavahja kan vente sig i forhold til Jahu, indeholder brevet muligvis også et mere jordnært incitament. I linje 28b-29a står der: ‘Og hvad angår guld – angående dette har vi sendt besked’. Det er uklart, hvad meningen er; men måske handler denne meget kortfattede formulering om en form for bestikkelse, som man på høflig vis undlader at komme nærmere ind på, men som tilsyneladende er blevet ordnet via et andet brev. I det andet udkast lader teksten til at afvige lidt fra første udkast; men eftersom det meste simpelthen er gået tabt, kan vi ikke vide, om det udkast til brevet også omtalte noget guld på dette sted. Tekst nr. 26 omtaler i øvrigt en form for bestikkelse.

Tekst nr. 25: Svar på henvendelsen om Jahu-templet (A4.9)

I dette korte dokument giver guvernørerne i Juda og Samaria deres støtte til judæernes bestræbelser på at få genopført templet på Elefantine. Det er ikke et egentligt brev, men en nedskrift af en mundtlig besked til Arsames, satrappen i Egypten. Det mest bemærkelsesværdige ved teksten er, at de offerttyper, der omtales, ikke omfatter brændofferet.

Datering og sted: efter 407 f.Kr. på Elefantine (notatet er givetvis skrevet i Juda).

Oversættelse

^{1-2a} Notat om det, som Bagavahja og Delaja sagde til mig.

^{2b-7} Notat: I Egypten skal du underrette Arsames angående himlens Guds alterhus, som førhen, inden Kambyses(’ tid), blev bygget i fæstningen på Elefantine, (men) som den onde Vaidranga ødelagde i kong Dareios’ 14. regeringsår –

⁸⁻¹¹ (det skal) (genop)bygges på sit sted, som det var førhen, og de skal bringe afgrødeofret og røgelsesofret på alteret, sådan som det blev gjort førhen.

Noter

^{ln. 2b-7} Teksten er lidt sjusket skrevet: Det første ord på linje 3 er først påbegyndt i slutningen af linje 2, hvor det så er søgt visket ud. Ligesådan med ordet ‘himlens’, der først er skrevet delvist til sidst på linje 3, men så visket ud og skrevet på ny først på linje 4. De første tre linjer står meget tæt på hinanden, mens der er meget mere luft mellem de følgende linjer. Måske tyder det på, at noget af indledningen er skrevet om, eller at noget af det er tilføjet ved nærmere eftertanke (hvilket bl.a. kunne forklare, hvorfor ordet ‘notat’ optræder to gange).

Kommentar

Dokumentets type: Denne korte tekst indeholder et svar på den forespørgsel, som judæerne sendte til Bagavahja, guvernøren i Juda (tekst nr. 24). Som det fremgår af slutningen på judæernes brev til Bagavahja, havde de også sendt et lignende brev til Delaja og Shelemja, der var sønner af Samarias guvernør Sanballat. Svaret her kommer fra Bagavahja og Delaja, sidstnævnte som repræsentant for sin far, altså fra de persiske myndigheder i Juda og Samaria.

Som det fremgår af linje 2, er det ikke et egentligt brev, men et ‘notat’ – det er derfor, at der ikke nævnes nogen afsender og modtager. Med ‘notat’ menes en nedskrift af noget, der skulle fremføres mundtligt af den person, som blev sendt som budbringer fra Bagavahja og Delaja, måske den samme person, som havde overbragt dem brevene fra Elefantine. Det aramæiske ord, der gengives som ‘notat’, er dannet af en rod (*z-k-r*), der betyder noget med at huske. Der er altså tale om en slags ‘huskeseddel’, som budbringeren kunne støtte sig til. Et lignende ord bruges også om den bogrulle eller ‘kundgørelse’, der ifølge Ezra 6,2 findes i de kongelige arkiver i Ekbatana i Medien.

Budskabet fra Bagavahja og Delaja skal fremføres for Arsames, satrappen i Egypten. Om det er budbringeren, der selv skal underrette Arsames om deres indstilling, eller om budbringeren blot skal give de judæiske ledere på Elefantine besked om, at *de* skal underrette ham, er uklart. I begge tilfælde er det dog sandsynligt, at det 'du', der bruges i linje 2, betegner Jedanja, som var hovedafsenderen af brevet med forespørgslen. Han har muligvis selv ageret budbringer og er som repræsentant for det judæiske samfund rejst til Juda og Samaria for at samle støtte til templets genopbygning.

Det lader til, at judæerne på Elefantine har følt en tilknytning til de områder, som deres forfædre eller de selv kom fra, og til andre Jahu-dyrkere i både Juda og Samaria. Støtte til deres forehavende fra myndighederne i de to områder har i den fastlåste situation været nødvendig for at lægge pres på satrappen Arsames, der som den øverste myndighed i Egypten var ene om at give tilladelse til genopførelsen af templet. Tekst nr. 26 er sandsynligvis en opfølgende henvendelse fra Jedanja og andre judæere til Arsames om netop denne sag.

'Som det var førhen': Bagavahja og Delajas besked gentager en del af judæernes egen argumentation for genopførelse af templet. Ligesom i judæernes henvendelse til Bagavahja (tekst nr. 24) fremhæves templets forhistorie: I linje 5, 8 og 10 bruges udtrykket 'førhen', og der fokuseres på traditionen og den tidligere herskende tilstand – det skal være, som det 'altid' har været (dog uden brændofre). Det samme er pointen med fremhævelsen af, at templet skal opføres 'på sit sted' (ln. 8), altså der, hvor det plejede at stå. At Kambyses nævnes, fremhæver også templets ælde og ærværdighed.

En anden bemærkelsesværdig overensstemmelse med judæernes forespørgsel er omtalen af Vaidranga som 'den onde Vaidranga' (ln. 6), der klart viser, at Bagavahja og Delaja har taget judæernes parti. Til gengæld undlader notatet at nævne de egyptiske præster, der i forespørgslen er de egentlige bagmænd bag ødelæggelsen af templet. Hvis Vaidranga faktisk var død (som tekst nr. 24 lader til at sige), var det selvfølgelig mere ufarligt at kritisere ham end at lægge sig ud med Khnum-præsteskabet.

Intet brændoffer: Det mest interessante og omdiskuterede element er omtalen af offertyperne. I judæernes forespørgsel blev det nævnt, at hvis templet blev genopbygget, ville man genoptage både afgrødeofret, røgelsesofret og brændofret (tekst nr. 24, ln. 25); men i svaret her siges det udelukkende, at afgrødeofret og røgelsesofret skal genoptages. Brændofret er slet ikke nævnt. Måske er udeladelsen et udtryk for tilpasning til præsteskabet i Jerusalem og mulige forordninger om, at Jahve kun må dyrkes i templet der (svarende til forestillinger i Det Gamle Testamente). Uden brændoffer vil templet i Elefantine måske blive betragtet som et bedehus frem for en egentlig kult.

En anden mulighed er dog, at udeladelsen afspejler en frygt for fortsat strid med de egyptiske Khnum-præster, der kan have været modstandere af dyreofringer; deres guddom blev afbildet med et vædderhoved, så de har næppe sat pris på ofring af især væddere. Eller udeladelsen kan skyldes hensyn til persisk religion, der også kan have fundet dyreofringer stødende. De forskellige forklaringer udelukker ikke nødvendigvis hinanden og kan alle have spillet ind for at vinde satrappen Arsames' støtte, for at genopbygningen af templet overhovedet kunne blive til noget (se også tekst nr. 26).

Omtalen af Gud og templet: Det er påfaldende, at Gud i dette dokument blot omtales som 'himlens Gud' uden brug af navnet Jahu, som blev anvendt i judæernes henvendelse. Sammenligner man med Ezras Bog, bruges Jahve-navnet ('Herren') ikke i de passager, der er skrevet på aramæisk og skal forestille at gengive korrespondance til og fra de persiske myndigheder. Det optræder heller ikke i de fortællende passager i umiddelbar sammenhæng med denne korrespondance, men kun når synsvinklen skifter til at handle om interne forhold for de jahvedyrkende selv. Brugen af 'himlens Gud' kan altså afspejle notatets karakter af officielt dokument.

Selve templet omtales også anderledes i svaret fra Bagavahja og Delaja. I judæernes brev bruges det aramæiske ord *'egūr*, der ovenfor blot er gengivet med 'tempel' (egentlig et sumerisk ord, lånt via akkadisk). I svaret bruges derimod udtrykket 'alterhus'. Det kan være et bevidst valg for at undgå at sidestille Elefantine-templet med templet i Jerusalem (og templet i Samaria). Det er dog også muligt, at der ikke er nogen særlig motivation for at bruge udtrykket 'alterhus', idet ordet 'alter' også forekommer flere gange i judæernes egen skrivelse.

Tekst nr. 26: Endnu et brev om Jahu-templet (A4.10)

Dette dårligt bevarede udkast til et brev handler også om det ødelagte Jahu-tempel på Elefantine. En række navngivne judæere henvender sig til en myndighedsperson, som de vil have til at godkende genopbygningen af templet, til gengæld for betaling i sølv og korn. I brevet fremhæver de, at der ikke vil blive ofret dyr i templet.

Datering og sted: efter 407 f.Kr. på Elefantine.

Oversættelse

^{1-7a} Dine tjenere –

Én ved navn Jedanja, søn af Gem[arja],

[Én] ved navn Mauzi, søn af Natan,

Én ved navn Shemaja, søn af Haggaj,

Én ved navn Hosea, søn af Jatom,

Én ved navn Hosea, søn af Natun,

fem mænd i alt, mænd fra Syene, som besidder ejendom i fæstningen på Elefantine – siger således:

^{7b-13} Hvis vores herre [] og vores tempel for guden Jahu bliver (genop)bygget i fæstningen på Elefantine, som det var bygget førhen, og der [ik]ke ofres får, okser (og) geder dér som brændoffer, men røgelsesoffer og afgrødeoffer [], og vores herre træf[fe]r en afgørelse [], vil vi give vores herres hus s[sølv] tusi[nd] *ardab* byg.

Noter

ln. 1-7a I listen med navne er strukturen på aramæisk således: navn + ‘søn af’ + navn + ‘hans navn’ + en streg, der repræsenterer talordet l.

ln. 7b-13 Brevet – som må være et udkast og ikke det, der faktisk blev sendt – er ret medtaget. Der er en del huller, og stort set hele den nederste venstre fjerdedel af arket mangler. • s[sølv] tusi[nd] *ardab* byg – sandsynligvis er der tale om sølv, selvom blot et bogstav er bevaret, og selvom angivelsen af mængden er gået tabt.

Kommentar

Afsendere, modtager og formål: Brevet indledes med en liste over fem navngivne mænd, der må være brevs afsendere. Alle mændene har judæiske navne, hvoraf flere er jahvistiske. Jedanja kendes fra andre tekster som den ledende repræsentant for judæerne på Elefantine; men her omtales han og de øvrige ikke som judæere eller som værende fra Elefantine. I stedet benævnes de ‘mænd fra Syene’, byen lige over for øen på Nilens østlige bred. Det betyder måske, at de delinger, de hørte til, var stationeret der. Fremhævelsen af deres ejendomsbesiddelser på

Elefantine kan ske for at understrege, at de vitterlig har de værdier, som de lover at give i slutningen af brevet.

Det er ikke entydigt, hvem der er modtager af brevet, for den bevarede tekst indeholder ingen oplysninger om det. Modtageren omtales dog som 'vores herre' i linje 7 og 12 og afsenderne som 'dine tjenere' i linje 1, altså givetvis som en overordnet og hans undersåtter. Strengt taget kan modtageren være Judas guvernør Bagavahja (som i tekst nr. 24); men det er mere sandsynligt, at det drejer sig om satrappen i Egypten. Brevet er så fra judæerne til Arsames for at få ham til at sætte gang i genopbyggelsen af templet på baggrund af den besked om støtte, som de havde fået fra Bagavahja og Delaja (tekst nr. 25). Hvis Arsames sørger for dette, vil judæerne til gengæld give ham både en ukendt mængde sølv og tusind *ardab* (ca. 39.000 liter) byg. Der er altså tale om en form for betaling for at handle til deres fordel – eller rent ud sagt bestikkelse (jf. omtalen af 'guld' i tekst nr. 24, ln. 28-29). Betalingen skal gives til 'vores herres hus', dvs. hans egen husholdning.

Brevets struktur: Strukturen i brevet er svær at gennemskue, fordi der mangler så meget af teksten. Efter 'hvis vores herre' i linje 7b er der et hul; men det er ikke ret stort, og der kan ikke have stået særlig meget (fx noget med 'Hvis vores herre [giver lov]' eller 'Hvis vores herre [er nådig]'). Det betyder, at de følgende sætninger højst sandsynligt stadig skal forstås som del af den samme betingelsessætning, der indledes med ordet 'hvis'. Eftersætningen kommer så i linje 13: '[så] vil vi give...', altså: 'Hvis vores herre [giver lov/er nådig], og (*hvis*) templet bliver genopbygget..., og (*hvis*) der [ik]ke ofres får, okser, geder, men røgelsesoffer og afgrødeoffer..., og (*hvis*) vores herre træffer en afgørelse..., [så] vil vi give...'.

Spørgsmålet om brændofre: Dette brev udelukker brændofre fra det kommende tempel, i modsætning til judæernes oprindelige henvendelse til Bagavahja (tekst nr. 24). Det var også budskabet i svaret fra Bagavahja og Delaja (tekst nr. 25), hvor brændofrene blev forbigået i tavshed, mens de andre typer blev nævnt eksplicit. I denne tekst bliver det gjort helt tydeligt, at hvis judæerne får lov at genopbygge templet, så vil der ikke vil blive ofret dyr, specifikt får, okser og geder – men udelukkende røgelsesofre og afgrødeofre. Denne indskrænkning i forhold til judæernes tidligere forespørgsel kan være resultat af deres tolkning af det svar, de fik fra Bagavahja og Delaja.

Tekst nr. 27: Potteskår med omtale af Jahu og Khnum (D7.21)

Dette potteskår måler ca. 9 x 6 cm og har en kort tekst med fire linjer på den ene side og to linjer på den anden. Modtageren Mikaja anmodes om at sende noget tøj til afsenderen, så det kan blive syet. Det interessante ved beskeden er, at afsenderen velsigner modtageren både ved Jahu og ved en anden guddom, sandsynligvis den egyptiske gud Khnum.

Datering og sted: 500-475 f.Kr. (?) på Elefantine.

Oversættelse

¹⁻³ Til min herre Mikaja (fra) din tjener Giddel. Velbefindende og liv ønsker jeg for dig! Jeg velsigner dig ved Jahu og Khnu[m].

⁴⁻⁵ Send mig det tøj, som du har på (*eller*: som du skylder), og (så) vil han (*eller*: de) sy det.

⁶ Med ønske om dit velbefindende sender jeg (dette) brev.

Noter

ln. ¹⁻³ *Giddel* – det er usikkert, hvordan navnet, som blot skrives med konsonanterne *g-d-l*, skal udtales. Der kunne også være *a*-vokal i første stavelse og *a*, *o* eller *u* i anden stavelse. • Som i andre tekster på potteskår staves gudsnavnet Jahu med konsonanterne *j-h-h* frem for *j-h-v*; se også tekst nr. 22.

ln. ⁴⁻⁵ *og (så) vil han (eller: de) sy det* – verbalformen kan også forstås som flertal, 'og (så) vil de sy det'. Måske skal det ikke forstås sådan, at en (eller flere) konkret(e) person(er) vil sy tøjet, men upersonligt/passivt, altså nærmest 'så det kan blive syet'.

Kommentar

Afsender, modtager og formål: Afsenderen Giddel omtaler sig selv i høflig korrespondencestil som modtageren Mikajas tjener, og Mikaja benævnes Giddels herre. Hvad deres faktiske forhold har været, ved vi ikke. Giddel er et vestsemitisk navn, der kunne være enten aramæisk eller hebraisk; Mikaja er et jahvistisk navn ('hvem er som Jahve' – underforstået 'det er der ingen, der er').

Giddels formål med brevet er at få Mikaja til at sende ham noget tøj, der skal sys. Tøjet, der omtales i linje 4-5, er direkte oversat blot 'det tøj, som (er) på dig'. Det betyder måske bare det tøj, Mikaja har på (jf. 1 Mos 37,23, hvor det tilsvarende hebraiske udtryk bruges på den måde). Med mindre Mikaja altid har det samme tøj på, er det uklart, hvordan Giddel kan vide, hvad for noget tøj, Mikaja har på, når han modtager beskeden. Og hvis han kun har dette ene sæt tøj, hvordan kan han så sende det? Udtrykket 'på dig' kan derfor betyde, at det ligger på ham som en forpligtelse, altså noget, han skylder.

Velsignelsen ved Jahu og Khnu[m]: Brevet er et eksempel på, at en person, der påkalder Jahu til velsignelse, også samtidig kunne påkalde en anden guddom. Desværre er der slået en

flig af potteskåret lige ved slutningen på det ord, der betegner den anden guddom; men det mest sandsynlige er, at det er den egyptiske gud Khnum, der menes. Under alle omstændigheder er det klart ud fra sammenhængen og sætningskonstruktionen, at der må have stået et navn på en guddom ved siden af Jahu. Hvis det faktisk er Khnum, der er tale om, er sammenkoblingen af Jahu med en anden gud i en fælles velsignelse ekstra påfaldende – det var jo netop præsterne for Khnum, der en hel del år senere var ansvarlige for angrebet på de judæiske Jahu-dyrkeres tempel (tekst nr. 23-26).

Mikaja, som er modtager af brevet – og af velsignelsen – har et jahvistisk navn og må formodes at være Jahu-dyrker. Navnet Giddel er ikke klart judæisk og indeholder ikke et jahvistisk element. Vi kan derfor ikke vide, om han så sig selv som Jahu-dyrker eller ej. Måske var Khnum Giddels foretrukne guddom, og han inddrog blot Jahu i velsignelsen af høflighed over for judæeren Mikaja.

Tekst nr. 28: Liste over bidragsydere til indsamling (C3.15)

Dette lange papyrusdokument er en liste med navne på personer fra den judæiske garnison på Elephantine, der hver har bidraget med 2 *sekel* sølv til guden Jahu. Hen imod slutningen er der imidlertid en sammentælling, der noget overraskende siger, at kun en del af det indsamlede beløb går til Jahu, mens resten går til guddommene Eshem-Betel og Anat-Betel.

Datering og sted: 1. juni 400 f.Kr. på Elephantine (alternativt 419 f.Kr.).

Oversættelse (uddrag)

¹ På den 3. (dag i måneden) *phamenoth*, år 5. Dette er navnene på (dem, der hører til) den judæiske garnison, som gav sølv til guden Jahu. Hver person (gav) [2] *s(ekel)* sølv.

² Meshull[em]et, datter af Gemar[j]a, søn af Makseja, 2 *s(ekel)* sølv.

³ Zakkur, [søn af Ose]a, søn af Zakkur, 2 *s(ekel)* sølv.

⁴ Seraja[, datt]er af Hosea, søn af Harman, 2 *s(ekel)* sølv.

⁵ I alt: [3].

Herefter fortsætter listen over bidragsydere helt frem til linje 123, hvor der kommer følgende sammentælling:

¹²³⁻¹²⁸ Det sølv, som den dag var (indsamlet) hos Jedanja, søn af Gemarja, i måneden *phamenoth*: 31 *karsh*, 8 *sekel*. Heraf: 12 *k(arsh)*, 6 *s(ekel)* til Jahu. 7 *karsh* til Eshem-Betel. 12 *karsh* sølv til Anat-Betel.

Efter sammentællingen kommer der yderligere nogle linjer med navne på bidragsydere (ln. 129-138).

Noter

^{ln. 1} Hver person (gav) [2] *s(ekel)* sølv – tallet 2 er ikke bevaret; men det kan let rekonstrueres, fordi det fremgår ved hvert af de følgende navne. Her og i det følgende er ordet *sekel* forkortet i den aramæiske tekst. Det gælder også ordet *karsh* i linje 123-128. En *karsh* er 10 *sekel*.

^{ln. 5} I alt: [3] – undervejs i teksten forekommer der nogle få steder sådanne mellemregninger over, hvor mange personer der er blevet nævnt i de foregående linjer. Tallene skrives i den aramæiske tekst generelt ikke med ord, men med streger af forskellig art. Tallet 3 er bare tre streger efter hinanden; men der er hul i arket, så der i den bevarede tekst strengt taget kun står 2 – der må dog næsten have været én streg til, hvis det skal give mening i forhold til antallet af personer, der er blevet nævnt forud.

Kommentar

Materialet: Dette papyrusdokument består af syv sammensyede ark med syv kolonnens tekst plus en (kort) ottende kolonne på bagsiden. Dokumentet er en palimpsest. Det betyder, at papyrusarkene tidligere havde været brugt til at skrive noget andet på, der så er blevet skrabet af, inden arkene blev genbrugt. En lille rest af den oprindelige tekst findes på det sidste af de sammensyede ark med nogle linjer demotisk (egyptisk) skrift. Der er en del huller i teksten forskellige steder på arkene.

Dateringen: Linje 1 daterer dokumentet til den 3. dag i den egyptiske måned *phamenoth* i år 5. I andre dokumenter dateres der gerne ud fra en navngiven konges regeringsperiode; men her nævnes ingen konge. Derfor er der flere forslag til, hvornår dokumentet er fra. Enten er det år 5 i farao Amyrtaeus' regeringstid, hvilket vil sige år 400 f.Kr., eller også er det kong Dareios 2.'s 5. regeringsår, hvilket vil sige 419 f.Kr. Dateringen spiller ind, når der skal redegøres for dokumentets formål, nemlig om indsamlingen foregår før eller efter ødelæggelsen af templet (tekst nr. 23-26). Hvis listen stammer fra 419 f.Kr., ligger indsamlingen tæt på tiden for 'Påskebrevet' (tekst nr. 21), og der kan i så fald være tale om en forbindelse (se nedenfor).

Bidragssydere: Dokumentet er en lang liste over personer fra den judæiske garnison på Elefantine, der alle har bidraget med det samme beløb: 2 *sekel* sølv. Langt de fleste af bidragssyderne har judæiske navne, hvoraf mange er jahvistiske, altså indeholder en kort form af gudsnavnet Jahu. Ganske få navne er iranske.

Listen omfatter 128 personer, både mænd og kvinder. Der er dog en hel del huller i teksten, og muligvis har der været nogle kolonner, der er gået tabt, for sammentællingen i linje 123-128 stemmer ikke med det antal personer, man kan tælle sig frem til i de bevarede linjer. Ifølge sammentællingen er der i alt 31 *karsh* og 8 *sekel*, og eftersom 1 *karsh* er lig med 10 *sekel*, er det 318 *sekel*. Når hver person har givet 2 *sekel*, må der altså have været flere bidragssydere end dem, vi kan se i det bevarede materiale. Fordelingen af det samlede antal *sekel* mellem de forskellige guddomme passer heller ikke: De 126 til Jahu, 70 til Eshem-Betel og 120 til Anat-Betel giver samlet kun 316 *sekel*, ikke 318.

Undervejs i teksten forekommer der et par steder mellemregninger over, hvor mange personer der er blevet nævnt i de foregående linjer. I linje 5 sammentælles de foregående tre bidrag, uden at det fremgår, hvorfor lige disse tre personer grupperes. Men i linje 19 sammenfattes de foregående 13 personer, der er opført i linje 6-18, som hørende til 'Siniddins 100-mandsdeling'. En '100-mandsdeling' er en underinddeling af de større delinger, som garnisonen på Elefantine var inddelt i. Både mænd og kvinder markeres som del af 'Siniddins 100-mandsdeling'. I linje 20 introduceres så en række navne med tilknytning til 'Nabuakabs 100-mandsdeling', og i linje 31 opsummeres de med et 'i alt 11'. Ved de personer, der tilhører disse to særligt fremhævede 100-mandsdelinger, står der til sidst i hver linje: 'for sig selv' (dog er slutningen af linjerne i nogle tilfælde gået tabt). Måske er der tale om en markering af, at personerne bidrager på egne vegne og ikke som repræsentanter for den gruppe, de angives som del af.

Formålet: Hvad der konkret menes med, at de indsamlede penge er til Jahu (ln. 1) eller til Jahu og de andre guder (ln. 126-128), fremgår ikke af teksten. Der er formentlig tale om penge til køb af offergaver eller udsmykning, til vedligeholdelse af templet og dets kultstatuer eller til aflønning af præsterne. Her kan man sammenligne med det løfte, der aflægges i Nehemias' Bog: "Vi vil forpligte os til at give en tredjedel sekel om året til tjenesten i vor Guds hus, til

skuebrødene, det daglige afgrødeoffer, det daglige brændoffer, ofrene på sabbatterne, nymånedagene og ved festerne, til helliggaverne og til syndofrene til soning for Israel, og til hele tjenesten i vor Guds hus” (Neh 10,33-34). Det fremgår ikke af dokumentet, om bidragene til indsamlingen har været frivillige eller er en opkrævning af tempelskat.

Hvis indsamlingen foregår efter ødelæggelsen af Jahu-templet i 410 f.Kr., kan det være penge, der skulle finansiere genopbygningen. Noget tyder dog på, at templet allerede var genopført i 402 f.Kr. (tekst nr. 31), så hvis dateringen af indsamlingsdokumentet til 400 f.Kr. er korrekt, kan pengene næppe alene være tiltænkt det formål. Hvis indsamlingen fandt sted i år 419 f.Kr. – samtidig med ‘Påskebrevet’ – kan der være en forbindelse til den (gen)indførelse af påskefejringen, som ifølge én tolkning er emnet for det brev. Alternativt kunne tidsbestemmelsen i den egyptiske måned *phamenoth* svare til tidspunktet for ugefesten, der lå syv uger efter påske, og indsamlingen kunne have at gøre med afholdelse af denne fest. Den bevarede tekst giver os intet endegyldigt svar. Dokumentet viser dog, at det var judæerne selv, der finansierede deres gudsyndyrkelse, og der er ikke noget, der tyder på, at de modtog understøttelse fra myndighederne.

Eshem-Betel og Anat-Betel: I indledningen til listen over bidragsydere er det alene Jahu, der nævnes som den, der samles ind til. Ifølge sammentællingen i linje 123-128 fordeles pengene derimod mellem Jahu og to andre guddomme. Af 318 *sekel* går kun 126 til Jahu, mens 70 går til Eshem-Betel og 120 til Anat-Betel. Hvad er meningen? Og hvilke guddomme er der tale om?

Elementet Betel (‘Guds/Els hus’) i de to sidste navne kendes fra Bibelen og andre sammenhænge. Det er både et stednavn og en betegnelse på en vestsemitisk guddom med tilknytning til det sted. I Det Gamle Testamente overtager Jahve så at sige stedet og identificeres med stedets tidligere guddom (1 Mos 12,8; 28,10-22; 35,6-7). I teksterne fra Elefantine er der bevidnet navne dannet med Betel svarende til de udbredte jahvistiske navne (fx Betelnatan, ‘Betel har givet’).

Elementet Anat i Anat-Betel er navnet på en vestsemitisk gudinde for krig og frugtbarhed, der står i et forhold til Betel og kan tænkes at være dennes kone. I et andet dokument fra Elefantine omtales en kvindelig guddom under navnet Anat-Jahu, altså dannet på samme måde, bare med Jahu i stedet for Betel. Der er grund til at tro, at Anat-Betel er den samme som Anat-Jahu, altså Jahus kone eller kvindelige modpart.

Elementet Eshem i Eshem-Betel er omdiskuteret og kan have med ordet for ‘navn’ eller ‘ild’ at gøre. Muligvis har man opfattet Eshem-Betel som Jahu og Anat-Betels barn. Argumentet for det er, at de tre guddomme tilsammen er blevet opfattet som et trekløver og som en judæisk pendant til Khnum, Satis og Anuket. Disse tre egyptiske guddomme var ifølge egyptisk religion knyttet til Elefantine og sørgede for Nilens velbefindende, herunder de årlige og frugtbarhedsskabende oversvømmelser. Triader (mand – kvinde – barn) var en udbredt måde at gruppere guddomme på i egyptiske religion, og hvis Jahu, Anat-Betel og Eshem-Betel har udgjort en sådan triade, er det et godt eksempel på, at judæernes religion tog farve efter de lokale omgivelser.

Når der ifølge listen over bidrag samles penge ind til Anat-Betel og Eshem-Betel, kan det være for at fremstille eller vedligeholde statuer af dem, som må have stået i Jahu-templet. Tilbedelsen af dem i judæernes tempel og deres forbindelse til Jahu er dog kun et kvalificeret gæt.

De bevarede tekster gør det nemlig ikke muligt at drage mere sikre konklusioner. Der er dog ingen tvivl om, at Jahu er blevet opfattet som hovedguden blandt judæerne (jf. indledningen til listen, hvor kun Jahu omtales).

3.2

Familie og hverdag

En stor del af dokumenterne fra Elefantine handler om forhold i dagligdagen – forhold som oftest slet ikke belyses i Det Gamle Testamente. Tilsammen formidler Elefantine-teksterne nemlig et jordnært og indimellem rørende billede af almindelige mennesker i oldtiden, når de gifter sig, køber hus, optager lån og afklarer forhold med naboerne. Størstedelen af teksterne er juridiske dokumenter og kontrakter, der nøgternt og detaljeret oplyser om ejerforhold, betingelser ved indgåelse af aftaler og beskrivelser af ejendomme på øen. Flere forhold peger på, at judæerne har været en del af en særdeles blandet befolkning og må have haft mennesker fra Egypten, Syrien-Palæstina, Babylonien, Persien og Kaukasus som kolleger og naboer. Flere af de bevarede kontrakter vedrører ægteskaber mellem judæere og ikke-judæere, og et forsigtigt bud er, at 10-20 procent af judæerne på øen har levet i blandede ægteskaber.

Blandt tekstfundene er der to privatarkiver. Det første arkiv er en samling på 11 dokumenter, som vedrører kvinden Mibtahja ('Jahve er (min) tillid') og hendes familie. Teksterne stammer fra 471-410 f.Kr. og omhandler bl.a. ejendomshandler, forholdet til naboerne i spørgsmålet om en mur, brugsret over et hus, indgåelse af ægteskab og afklaring af ejendomsforhold efter afdøde forældre. Det andet arkiv er en samling på 13 dokumenter, som knytter sig til en mand ved navn Anani og hans familie over en periode på godt 50 år. De omhandler salg af et hus, indgåelse af ægteskab, slavefrigivelse og et lån. I præsentationen og udvalget af tekster, der omhandler familie og hverdag, har vi valgt at fokusere på Ananis historie.

Ananis familie

De 13 aramæiske papyrustekster fra Anani-arkivet (B3.1-13) blev opkøbt af en privat samler i Aswan (oldtidens Syene) i 1893. I 1947 blev de skænket til Brooklyn Museum, og de blev udgivet første gang i 1953. Dokumenterne stammer fra 456-402 f.Kr. og er udfærdiget på Elefantine og enkelte i Syene. 11 af de 13 dokumenter er direkte relateret til Anani og dennes familie. De to øvrige vedrører nogle forretninger, som en mand ved navn Meshullam og hans søn Zakkur foretog uafhængigt af Anani.

Selvom det er uvist, hvordan disse to dokumenter endte i familiearkivet, så optræder Meshullam og Zakkur i mange af de andre dokumenter. Arkivet fortæller i virkeligheden historien om to familier, hvis veje mødes på kryds og tværs. Ud fra teksterne er det muligt at opstille følgende stamtræer (fig. 17).

Judæeren Anani – eller Ananja, som han undertiden kaldes – er søn af Azarja. Hans navn er jahvistisk ('Jahve har svaret mig'), og han bor på Elefantine. Vi ved ikke, hvor og hvornår han blev født, men ved at antage, at han er i begyndelsen af tyverne, da han bliver gift, må han være født omkring 470 f.Kr. Han er ansat som tjener ved Jahu-templet og har formentlig haft

ansvar for praktiske opgaver; der er ingen tegn på, at han var tilknyttet garnisonen som soldat. Hans kone Tapemet, forkortet Tamet, har egyptisk baggrund. Hendes fars navn er Patu, og hun er formentlig født fri, men må på grund af gæld været blevet solgt til slaveri. Sammen har Anani og Tapemet to børn: en dreng og en pige. Sønnen hedder Pilti, muligvis en kortform af Pelatja ('Jahve har frelst'), mens datteren hedder Jahuishma ('må Jahve lytte!'). Datteren gifter sig siden med endnu en Anani, søn af Haggaj.

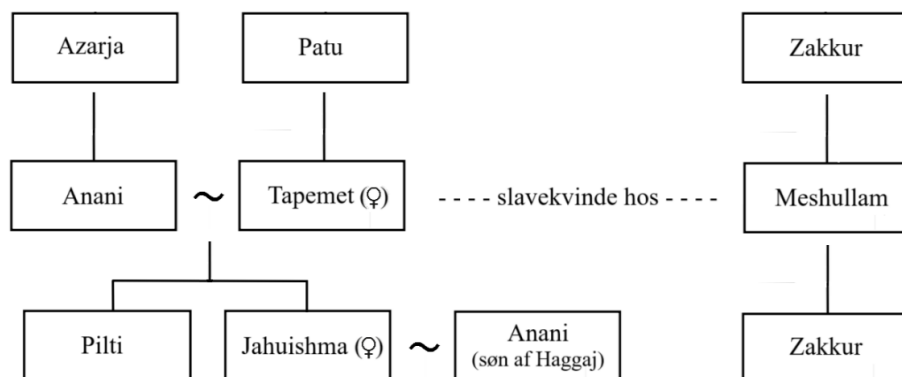

Fig. 17. Oversigt over Ananis familie og relationen til Meshullam.

Anani-familiens relation til den anden familie skyldes, at Tapemet til at begynde med er Meshullams slavekvinde. Hun bliver siden frigivet, men bliver dog ved med at have forpligtelser over for Zakkur, Meshullams søn. Meshullam er også judæer og kendes fra andre af Elefantinteksterne.

Ud fra dokumenterne er det muligt at skitsere nogle nøglebegivenheder i løbet af et halvt århundrede:

Anani gifter sig i 449 f.Kr. med Tapemet. De to har på dette tidspunkt allerede drengen Pilti, og trods ægteskabet bliver Tapemet ved med at være Meshullams slave. Ved udfærdigelsen af ægteskabskontrakten står Meshullam som værge for Tapemet, ikke hendes far.

12 år senere, i 437 f.Kr., køber Anani et forladt og faldefærdigt hus, som han sætter i stand. Tre år senere, i 434 f.Kr., overdrager han 'af kærlighed' et rum i huset til sin hustru; det sker muligvis i forbindelse med fødslen af datteren Jahuishma. Den del af huset skal i tilfælde af Tapemets død gå i arv til deres børn.

Syv år senere, i 427 f.Kr., og altså 22 år efter indgåelsen af ægteskabet, beslutter en alderssvækket Meshullam, at Tapemet og hendes datter skal frigives, når han inden længe dør. Efter hans død bliver de i stedet knyttet til hans familie via en fiktiv adoption, og Zakkur, Meshullams søn, indtræder herefter som værge for dem.

Yderligere syv år går, og i 420 f.Kr. gifter Jahuishma sig med judæeren Anani, søn af Haggaj. Tre måneder inden udfærdigelsen af ægteskabskontrakten overdrager Anani en del af sit hus til datteren, formentlig som en form for medgift i forbindelse med det forestående bryllup. Det drejer sig om husets nordvestlige ende med ret til at bruge trappen og halvdelen af gårdhaven. Ved udfærdigelsen af ægteskabskontrakten er det i øvrigt 'adoptivbroren' Zakkur, der optræder som værge for Jahuishma, ikke hendes far.

16 år senere, i 404 f.Kr., beslutter Anani, at efter hans død skal endnu en del af huset overgå til Jahuishma. To år senere, i foråret 402 f.Kr., gøres beslutningen dog om, og Jahuishma får overdraget huset med det samme, mens faderen Anani stadig er i live. Og ni måneder senere, stadig i 402 f.Kr., sælger Anani de resterende dele af huset til sin svigersøn. Samme måned optager svigersønnen et lån, muligvis for at kunne betale sin svigerfar for købet af huset.

Svigersønnens køb af huset og optagelse af lånet i 402 f.Kr. er de yngste dokumenter i arkivet. Vi ved ikke, om Jahuishma og hendes mand fik børn. Vi ved i øvrigt heller ikke, hvad der skete med familien og deres hus, da egypterne i disse år smed perserne på porten og overtog magten over Egypten.

Huset i Kongensgade

I alt seks dokumenter i Anani-arkivet omhandler huset på Elephantine. De fleste af disse har karakter af det, som vi i dag vil kalde et skøde, dvs. et juridisk dokument, der overdrager ejendomsretten til en fast ejendom fra en sælger til en køber. Dertil kommer betingelser for handlens gennemførelse og oplysninger om ejendommens udseende, størrelse og beliggenhed.

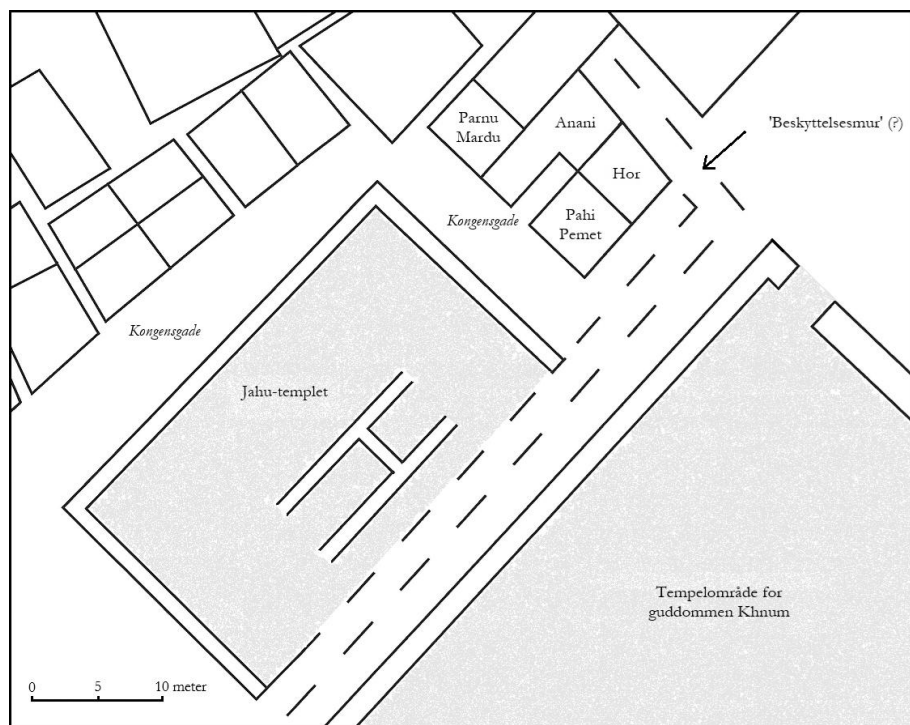

Fig. 18. Oversigt over Ananis hus og dets beliggenhed i forhold til templerne for Jahu og Khnum.

Det hus, som Anani erhverver i 437 f.Kr., køber han af en soldat ved navn Bagazushta og hans kone Ubil, begge fra det kaspiske område. Huset var egentligt forladt; men det kaspiske par

havde gjort krav på det. Ifølge egyptisk lov kunne man gøre krav på en forladt ejendom ved at bo i den i tre år. Derfor sørger Anani i forbindelse med købet for at få indføjet en bestemmelse om, at hvis de oprindelige ejere eller deres arvinger kommer for at få huset tilbage, så skal Bagazushta betale ham salgsprisen tilbage. Den lave pris på blot 14 *sekel* sølv (ca. 117 g) hænger sammen med husets dårlige tilstand. Taget var bl.a. styrtet sammen.

Ananis hus lå lige over for Jahu-templet mod sydvest, blot adskilt af Kongensgade, så der har været kort til arbejde for tempeltjeneren Anani. Datteren Jahuishma er vokset op i kvarteret og er sikkert drysset rundt i de snævre gader som barn. Mod sydøst lå det egyptiske Khnum-tempel.

De skiftende beskrivelser af husets beliggenhed giver indtryk af et tæt bebygget område med en blandet befolkning (fig. 18). Navnene på ejerne af naboejendommene skifter over årene, og bydelen må også have ændret karakter ved ødelæggelsen af Jahu-templet i 410 f.Kr. og opførelsen af en 'beskyttelsesmur' mellem det judæiske og det egyptiske kvarter (se tekst nr. 23).

To dokumenter fra 402 f.Kr. deler huset i to: Ananis egen del, som nu overdrages til Jahu-isma og svigersønnen, og så den del, som overgik til datteren 18 år tidligere i forbindelse med hendes ægteskab. Naboerne mod nordvest er brødre og hedder Parnu og Mardu, mens naboerne mod sydøst også er brødre og hedder Pahi og Pemet; de er i øvrigt sømænd. I det østre hjørne af karréen bor desuden Hor, som er gartner ved Khnum-templet.

Udvalget af tekster

De fire dokumenter, som her præsenteres i dansk oversættelse, illustrerer forskellige livssituationer, som Anani og hans familie har stået i. Det gælder indgåelsen af ægteskabet mellem Anani og Tapemet, dokumenteret i den bevarede ægteskabskontrakt (tekst nr. 29), og Tapemets frigivelse som slave en snes år senere (tekst nr. 30). Af dokumenterne vedrørende huset gengives det yngste af dem, fordi det rummer en opsummering af foregående handler og skiftende ejere (tekst nr. 31). Endelig gengives det sidste dokument i arkivet, hvor svigersønnen Anani, søn af Haggaj, optager et lån i Syene (tekst nr. 32).

Litteratur

Azzoni, Annalisa

2013 *The Private Lives of Women in Persian Egypt*, Eisenbrauns.

Porten, Bezalel

1968 *Archives from Elephantine. The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, University of California Press. Især kapitel 6 "Ananiah b. Azariah: Temple Official Married to Egyptian Handmaiden" (200-234).

Tekst nr. 29: Ægteskabskontrakt mellem Ta(pe)met og Anani (B3.3)

Dette dokument tilhører de bedst bevarede ægteskabskontrakter fra Elefantine (se fig. 5). Kontrakten er særlig interessant, fordi der er tale om et ægteskab mellem en judæisk mand, Anani, og en egyptisk kvinde, Tapemet, forkortet Tamet. Dokumentet er dernæst interessant, fordi det bidrager til en socialhistorisk forståelse af Tapemets tilværelse som slavekvinde for en anden mand, judæeren Meshullam.

Datering og sted: 9. august 449 f.Kr. på Elefantine.

Oversættelse

^{1-3a} Den 18. i [a]b[] i måneden *pharmouthi*, (i) kong Artaxerxes' 16. regeringsår, talte Anani, søn af Azarja, tjener for guden Jahu, som er i fæstningen på Elefantine, til Meshullam, søn af Zakkur, aramæer fra Syene, fra Varjazatas deling. Han sagde:

^{3b-4a} Jeg kom til dig, for at (du skulle) give mig din slavekvinde, hvis navn er Tamet, i ægteskab. Hun er min kone, og jeg er hendes mand fra denne dag og for evigt.

^{4b-7a} Tamet medbragte (følgende) til mig: Ét stykke uldtøj til en værdi af 7 *sekel* sølv. Ét spejl til en værdi af 7½ *hallur* sølv. Ét par sandaler. ½ håndfuld balsamolie. Seks håndfulde ricinusolie. Ét fad. Den samlede værdi af ejendelene i sølv: 7 *sekel* sølv, 7½ *hallur*.

^{7b-10a} Hvis Anani i morgen eller en efterfølgende dag stiller sig op i en forsamling (offentligt) og siger: "Jeg vil skilles fra Tamet, min kone", så er han forpligtet til at betale skilsmissepenge. Han skal give Tamet 7½ *sekel* sølv. Og alt, hvad hun medbragte, skal hun tage med sig igen, fra strå til tråd. Hvis Tamet i morgen eller en efterfølgende dag stiller sig op og siger: "Jeg vil skilles fra Anani, min mand", så er hun forpligtet til at betale skilsmissepenge. Hun skal give Anani 7½ *sekel* sølv. Og alt, hvad hun medbragte, skal hun tage med sig igen, fra strå til tråd.

^{10b-13a} Hvis Anani i morgen eller en efterfølgende dag dør, har Tamet ret til alle de ejendele, som (på det tidspunkt) vil være (fælleseje) mellem Anani og Tamet. Hvis Tamet i morgen eller en efterfølgende dag dør, har Anani ret til alle de ejendele, som (på det tidspunkt) vil være (fælleseje) mellem Tamet og Anani.

^{13b-14a} Og jeg, Meshullam, vil ikke i morgen eller en efterfølgende dag kunne tage (drengen) Pilti ud af din (Ananis) varetægt, medmindre du fordriver hans mor Tamet. Og hvis jeg tager ham fra dig, skal jeg give Anani 5 *karsh* sølv.

^{14b-15} Natan, søn af Ananja, skrev dette dokument, og vidnerne på det er:

Vidne: Natan, søn af Gaddul,

Menahem, søn af Zakkur,

Gemarja, søn af Makseja.

¹⁶ Tamet medbragte til Anani 1 *karsh* og 5 *sekel* sølv.

¹⁷ Æg[teskab]sdokument[, som Anani skrev til Ta]met.

Noter

ln. 1-3a *Anani* – mandens navn skrives på to forskellige måder i dokumenterne, nogle gange på en måde, der kan gengives Ananja, andre gange Anani. I oversættelsen kalder vi ham konsekvent Anani, uanset hvad der står i den aramæiske tekst. Om der er tale om en ren ortografisk forskel, eller om navnet faktisk er blevet udtalt på to forskellige måder, ved vi ikke. • Jahus navn staves her med konsonanterne *j-h-h* som i tekster på potteskår; i andre papyrusdokumenter staves det normalt *j-h-v*.

ln. 4b-7a *Ét stykke uldtøj til en værdi af 7 sekel sølv* – ifølge udgiveren Bezalel Porten kan man se på den måde, talstregene står på, at skriveren først havde lavet fem streger, men så efterfølgende tilføjede to streger, så værdien blev 7 *sekel*. • *hallur* – svarer til 1/40 *sekel*. • $\frac{1}{2}$ *håndfuld balsamolie* – først var der skrevet 'Én håndfuld'; men det blev visket ud, og i stedet blev der skrevet ' $\frac{1}{2}$ håndfuld'.

ln. 7b-10a *Jeg vil skilles fra...* – det aramæiske udtryk bruger egentlig et ord, der i andre sammenhænge oversættes med 'jeg hader...'. Tilsvarende er 'skilsmissepenge' egentlig 'hadpenge'. • $7\frac{1}{2}$ *sekel sølv* – ifølge Bezalel Porten blev der først skrevet 5, og så blev der efterfølgende tilføjet 2 ekstra talstreger, og '2 kvarte' (= $\frac{1}{2}$ *sekel*) blev skrevet ind oven over talstregene. • *fra strå til tråd* – et aramæisk udtryk, der nok blot betegner 'det hele' ('rub og stub').

ln. 10b-13a *har Tamet ret til alle de ejendele...* – først har skriveren skrevet 'har Meshullam, søn af Zakkur, ret til halvdelen af de ejendele...'; men det er visket ud, hvorefter en revideret udgave er skrevet ind med Tamet som subjekt og 'alle' i stedet for 'halvdelen' af ejendele. • *har Anani ret til alle de ejendele...* – også her er der rettet i teksten. Først har der stået 'halvdelen af de ejendele', hvilket så er visket ud, hvorefter der er skrevet 'alle de ejendele'.

ln. 13b-14a *ud af din varetægt* – det aramæiske udtryk er 'fra under dit hjerte'. • *Og hvis jeg tager ham fra dig, skal jeg give Anani 5 karsh sølv* – denne del af teksten er sekundært skrevet ind oven over de andre ord på linjen. Bemærk skiftet fra anden person ('dig') til tredjepersonsomtale ('Anani'); den slags forekommer ofte i de aramæiske dokumenter. 1 *karsh* er 10 *sekel*.

ln. 16-17 Disse linjer står på bagsiden af dokumentet, linje 16 allerøverst og linje 17 (som næsten er gået helt tabt) allernederst. Linje 16 må være en senere tilføjelse til listen over værdier, som Tamet bragte med sig ind i ægteskabet. Linje 17 er en kort opsummering af dokumentets indhold.

Kommentar

Indgåelse af ægteskab: Der findes syv ægteskabskontrakter på aramæisk fra Elefantine, heraf er de fire dog kun delvist bevaret. En sådan kontrakt blev indgået mellem brudgommen på den ene side og brudens far eller værge på den anden side. Der er ikke noget særligt religiøst islæt

i en ægteskabskontrakt. Den er en praktisk foranstaltning, der skal dokumentere ægteskabets gyldighed og sørge for, at der er orden i sagerne med hensyn til ejendomsforhold, børn osv. Sætningen 'hun er min kone, og jeg er hendes mand fra denne dag og for evigt' (ln. 3b-4a) blev formentlig udtalt mundtligt som den egentlige stadfæstelse af ægteskabet. I det aktuelle eksempel er det tydeligt, at parterne har været i et forhold, inden kontrakten blev skrevet; de har nemlig et fælles barn, drengen Pilti (ln. 13b-14a).

En typisk kontrakt indeholder en standardiseret formulering om, at manden kom til kvindens far eller værge og bad om at få hende som kone. Derefter kommer de konkrete økonomiske bestemmelser om brudepris, som manden skulle betale, om medgift, som kvinden bragte med sig ind i ægteskabet, om fordeling af ejendom i tilfælde af skilsmisse, om børn og om forhold i forbindelse med en af parternes død. Som andre juridiske dokumenter blev en ægteskabskontrakt nedfældet af en skriver og attesteret af en række vidner med navns nævnelse. I dette tilfælde har både skriveren og vidnerne judæiske navne.

Blandede ægteskaber: Nogle af de bevarede ægteskabskontrakter fra Elefantine er så ufuldstændigt overleveret, at man ikke kan vide, hvem parterne i ægteskabet er. I to af dem kan man dog se, at både manden og kvinden har været judæere, mens der i et enkelt eksempel er tale om en egyptisk mand og en judæisk kvinde. Med Anani og Tamet drejer det sig om en judæisk mand og en egyptisk kvinde. Der er også oplysninger i andre af de fundne dokumenter, der peger på, at blandede ægteskaber ikke var ualmindelige i den brogede etniske og religiøse sammenhæng, som judæerne har levet i. Der er heller ingen antydninger af den uforsonlige holdning til dette spørgsmål, som findes i Ezras og Nehemias' Bøger, hvor ægteskabet mellem judæere og ikke-judæere forbydes på det strengeste (Ezra 9-10; Neh 13,23-27). Hvad indgåelse af et blandet ægteskab konkret har betydet for de involveredes gudsdyrkelse og kulturelle og religiøse adfærd, kan vi dog ikke sige noget om ud fra det bevarede materiale.

Personerne: Anani beskrives som 'tjener for guden Jahu, som er i fæstningen på Elefantine'. Hvilke opgaver, han har udført ved templet, er uklart. Måske har han været sanger eller snarere en slags kirketjener, der har stået for vedligeholdelse og praktiske opgaver. Anani omtales intet sted som hørende til en militær deling, som det ellers sker ved judæere på Elefantine og i Syene. Det tyder på, at han som del af tempelpersonalet udelukkende har været beskæftiget med arbejdet i templet.

Tamet, senere kaldet Tapemet, er en egyptisk kvinde, der er slave for en mand ved navn Meshullam. I tekst nr. 30 kan man ligefrem læse, at hun var mærket på sin højre hånd med ordene 'tilhører Meshullam'. Slaveri var en del af de almindelige samfundsforhold i oldtiden, også på Elefantine. Slaver kunne købes og sælges, de var ejerens ejendom og kunne blandt andet bruges til at stille sikkerhed for et lån på lige fod med andre ejendele såsom huse og redskaber (se tekst nr. 32, ln. 8b-12a). Man kunne enten fødes til et liv i slaveri, fordi ens mor var slave, eller man kunne blive solgt senere. Nogle var tvunget til at sælge sig selv til slaveri på grund af gæld og fattigdom.

Hvad der har været tilfældet for Tamet, ved vi ikke; men eftersom hendes fars navn nævnes i et andet dokument (tekst nr. 31), kan hun være blevet født som fri, men må på et tidspunkt være blevet solgt til slaveri af sin far. Fordi Tamet er slave, indgås kontrakten ikke mellem

Anani og Tamets far, men mellem Anani og Meshullam, Tamets ejer. Ifølge udgiveren Bezalel Portens udregning kan Anani have været omkring 22 år og Tamet omkring 16 år, da ægteskabet blev indgået.

Tamets ejer Meshullam beskrives i dette dokument som 'aramæer fra Syene, fra Varjazatas deling', mens han i et andet dokument kaldes 'judæer fra fæstningen på Elefantine, fra Iddin-nabus deling' (tekst nr. 30). Der er godt 20 år mellem teksterne, så Meshullam kan have skiftet deling og udstationeringssted i mellemtiden. At den samme person omtales som både aramæer og judæer, forekommer andre steder (fx Anani, søn af Haggaj, i tekst nr. 31 og 32). 'Aramæer' refererer måske bredt til en aramæisktalende person eller en person med oprindelse i det aramæisk-talende satrapi Hinsides Floden (området vest for Eufrat, set fra Persien). 'Judæer' kan være en mere specifik betegnelse for en person med oprindelse i Juda eller med en kulturel, religiøs eller slægtshistorisk forbindelse tilbage til forfædrenes gamle land.

Tamets ejendele: I modsætning til andre ægteskabskontrakter indeholder denne ingen brudepris, som Anani skal betale. Det hænger nok sammen med, at kontrakten ikke indgås med kvindens far, men hendes ejer, og også med den påfaldende kendsgerning, at Tamet ikke bliver frigivet i forbindelse med ægteskabsindgåelsen. Det var ellers normalt i samtiden, at en slave blev frigivet, når der blev indgået ægteskab. Men Tamet bliver ved med at være slave og frigives først små 20 år senere (tekst nr. 30). Selvom Tamet forbliver slave, har hun stadig ret til skilsmisse, til en form for erstatning (skilsmissepenge), hvis det er Anani, der vil skilles, og til at beholde de ejendele, hun selv har bragt ind i ægteskabet. I tilfælde af Ananis død har Tamet ret til alle deres fælles ejendele.

Det er uklart, hvordan man skal forestille sig Ananis og Tamets forhold før kontrakten. Det er ikke sikkert, at det har været en romantisk historie: Tamet har måske været 'lejet' ud til Anani, og da der så kom et barn ud af det, drengen Pilti, skulle der være orden i sagerne. For at Anani kunne beholde barnet i sin varetægt, måtte han tage Tamet til kone og dermed overtage forsørgelsen af hende. Hvis Anani herefter lader sig skille fra Tamet, har Meshullam ret til at tage Pilti tilbage, dog mod at betale Anani et pengebeløb.

De ejendele, som slavekvinden Tamet bringer ind i ægteskabet, er beskedne og udgør en lav værdi i sølv. På bagsiden af dokumentet er der tilføjet en ekstra bemærkning om værdien af Tamets ejendele (ln. 16), og det beløb er underligt nok cirka dobbelt så højt som det, der er angivet i selve teksten. En sådan tilføjelse uden for selve det officielle dokument med vidner har ingen juridisk gyldighed, og det er svært at se, hvorfor den er der. Også på selve dokumentets forside er der en del rettelser (se *noter*). Måske er der blevet forhandlet frem og tilbage, og nogle af beløbene og mængderne er blevet korrigeret undervejs. Det gælder værdien af Tamets uldtoj, mængden af balsamolie, størrelsen på skilsmissepengene og omfanget af ejendele i tilfælde af en af ægtefællernes død (ln. 10b-13a).

Se i øvrigt tekst nr. 6 for en babylonsk ægteskabskontrakt mellem en judæisk kvinde og en babylonsk mand.

Tekst nr. 30: Frigivelse af slavekvinden Tapemet (B3.6)

Dette dokument er et løfte om frigivelse af slaven Tapemet og hendes datter Jahuishma. Tapemet er den samme som Tamet, der mere end 20 år tidligere indgik ægteskab med Anani (tekst nr. 29). Frigivelsen træder først i kraft, når ejeren Meshullam dør, og de to kvinder vil derefter fortsat stå i et forpligtende forhold til Meshullams søn.

Datering og sted: 12. juni 427 f.Kr. på Elefantine.

Oversættelse

^{1-3a} Den 20. *sivan*, det vil sige den 7. dag i (måneden) *phamenoth*, (i) kong Artaxerxes' 38. regeringsår. Meshullam, søn af Zakkur, judæer fra fæstningen på Elefantine, fra Iddinnabus deling, talte til sin slavekvinde, hvis navn er fru Tapemet, og som er mærket således på sin højre hånd: "Tilhører Meshullam". Han sagde:

^{3b-5a} Jeg har betænkt dig, mens jeg endnu er i live. Jeg frigiver dig, (med ikrafttræden) når jeg dør, og jeg frigiver din datter, hvis navn er Jahuishma, og som du har født til mig.

^{5b-8a} Ingen af mine sønner, ^{dotre}, nære eller fjerne slægtninge eller handels- eller samarbejdspartnere har ret til dig og til Jahuishma, din datter, som du har fdøt (= født) til mig. (De har) ikke ret til at give dig mærke på og drive handel med dig for penge. Den, der gør det imod dig eller imod Jahuishma, din datter, som du har født til mig, skal i bøde betale dig 50 *karsh* sølv efter kongens vægt.

^{8b-10} Du er frigivet, 'fra skyggen til solen', og (det samme er) Jahuishma, din datter. Og ingen anden person har ret til dig og til Jahuishma, din datter; men du er frigivet til guden (*eller*: Gud).

^{11-15a} Og Tapemet og Jahuishma, hendes datter, sagde: Vi vil tjene dig, sådan som en søn eller datter understøtter sin far, mens du er i live og indtil din død. Vi vil understøtte Zakkur, din søn, ligesom en søn, der understøtter sin far, sådan som vi har gjort for dig, mens du er i live. Hvis vi stiller os op og siger: "Vi vil ikke understøtte dig, som en søn understøtter sin far, og (vi vil ikke understøtte) Zakkur, din søn, efter din død", så er vi forpligtet til at betale dig og Zakkur, din søn, en bøde på 50 *karsh* rent sølv efter kongens vægt, uden retssag og domfældelse.

^{15b-16a} Haggaj skrev dette dokument på Elefantine, efter diktat fra Meshullam, søn af Zakkur.

^{16b-17} Og vidnerne på det er:

Atrapharna, søn af Nisaja, en meder,

Vidne: Mikaja, søn af Akjo,

Vidne: Berekja, søn af Mifta,

Dala, søn af Gaddul.

¹⁸ Frigivelses[dokument], som Meshullam, søn af Zakkur, skrev til Tapemet og Jahuishma

Noter

ln. 5b-8a *datre* – ordet er tilsyneladende blevet glemt og sekundært skrevet ind oven over de andre ord på linjen.
• *fdot* – bogstaverne i det aramæiske ord er skrevet i forkert rækkefølge. • *drive handel med dig* – det aramæiske udtryk er ikke klart; men sammenhængen peger i denne retning. • *efter kongens vægt* – i overensstemmelse med den officielt anerkendte standard.

ln. 11-15a Mellem linje 10 og 11 er der en streg i højre side af dokumentet, nok for tydeligt at markere skiftet fra Meshullams løfte til det, Tapemet og Jahuishma lover. • *Vi vil tjene dig* – i den aramæiske tekst er verbet fejlagtigt i tredje person i stedet for første person.

ln. 18 Denne linje står på bagsiden og opsummerer dokumentets indhold til brug for arkivering.

Kommentar

Personerne: Tapemet er på dette tidspunkt formentlig omkring 38 år. I dokumentet omtales hun med det aramæiske ord *n-sh-n*, der ser ud til at være flertalsordet for kvinder, men som må bruges som høflig betegnelse for én kvinde ('fru'), muligvis som markering af en vis juridisk status selv som slave.

Jahuishma er Tapemets datter, der på dette tidspunkt kan have været syv år gammel. Den biologiske far er nok Anani; men da hun er slave, er det Meshullam, der er hendes værge (og efter ham hans søn Zakkur). Det fremgår også af, at Meshullam hele tre gange i dokumentet bruger udtrykket 'som du (= Tapemet) har født til mig' om Jahuishma.

Som i andre dokumenter med retslig gyldighed opføres også skriverens navn og en række vidner, hvoraf alle har judæiske navne – bortset fra en enkelt meder, dvs. et menneske fra Medien, et område i den nordvestlige del af det moderne Iran.

Fortsat forpligtelse: Omtalen af det mærke, som Tapemet havde på hånden, giver et slående indblik i slaveriets håndgribelige realitet i oldtiden og kan sammenlignes med lignende udtryk i Det Gamle Testamente (jf. Es 44,5: "og én skriver i sin hånd 'Tilhører Herren'"). Frigivelsen af Tapemet og Jahuishma træder først i kraft, når deres ejer Meshullam engang dør. Han var en ældre mand på dette tidspunkt, og han døde sandsynligvis godt syv år senere. Normalt involverede frigivelse af slaver en eller anden form for modydelse. I dette tilfælde er der ikke tale om en direkte betaling, men om en fortsat forpligtelse til at understøtte Meshullam og hans søn, også efter Meshullams død – og med trussel om en høj bøde, hvis de ikke gør det. Understøttelsesforholdet beskrives som forholdet mellem en søn og hans far, og der er altså tale om en slags adoption. Det stemmer også med, at da Jahuishma senere bliver gift, er det Meshullams søn, der optræder i ægteskabskontrakten, og ikke hendes biologiske far.

Der bruges to bemærkelsesværdige udtryk om frigivelsen i dokumentet. I linje 9 siges det, at de to bliver frigivet 'fra skyggen til solen', hvilket er et metaforisk udtryk for overgangen fra slaveri til frihed. I linje 10 står der 'frigivet til guden'; måske er den bestemte form en betegnelse for Gud med stort G (i den judæiske kontekst Jahu). Dette udtryk skal nok understrege, at ingen mennesker længere kan kræve ejendomsretten over de frigivne, og at de alene er underlagt guddommelig overhøjhed som andre frie mennesker. Som en ekstra sikkerhedsforanstaltning

indfører dokumentet en høj bøde, hvis nogen alligevel gør de to kvinder til slaver igen. Lignende udtryk for frigivelse til guder kendes for øvrigt også fra babylonske dokumenter. Begge udtryk fremhæver altså slaveforholdets ophør; alligevel er Tapemet og Jahuishma stadig underlagt forpligtelse over for deres tidligere ejers familie.

Tekst nr. 31: Salg af hus til svigersøn (B3.12)

Denne kontrakt er endnu et vidnesbyrd om Anani og Tapemet og deres families liv. Tolv år efter ægteskabskontrakten blev skrevet (tekst nr. 29), købte Anani et hus, og dele af det overdrog han siden til sin kone og til datteren Jahuishma. I dette dokument, skrevet 35 år efter huskøbet, sælger Anani og Tapemet huset til Jahuishmas mand, der også hedder Anani. Bemærk, at skriveren et stykke inde i dokumentet begynder forfra.

Datering og sted: 13. december 402 f.Kr. på Elefantine.

Oversættelse

^{1-3a} Den 12. i (måned) *thoth*, (i) kong Artaxerxes' 4. regeringsår. Anani, søn af Azarja, tjener for Jahu, og fru Tapemet, hans kone, tjenerinde for guden Jahu, som bor i fæstningen på Elefantine, talte til Anani, søn af Haggaj, søn af Meshullam, søn af Busasa, en aramæer fra fæstningen på Elefantine, fra Nabukudurris deling. Han sagde:

^{3b-6a} Jeg og Tapemet, datter af Patu, to (personer) i alt, har solgt og overdraget vores hus til dig – (det hus), som vi købte for sølv af Bagazushta, søn af Pallina (?), der stammer fra det kaspiske område. Det er det hus, som tilhørte Janbuli (?), søn af Misdaj (?), der stammer fra det kaspiske område og har været ejendomsbesidder på Elefantine. Og du har betalt os prisen på vores hus i sølv: 1 *karsh*, 3 *sekel*. I jonisk sølv: 6 *statér*, 1 *sekel*. Og vores hjerte er tilfreds med det – (vi anerkender,) at du ikke mangler at betale os noget af prisen.

^{6b-9} Dette er målene på det hus, vi har solgt og overdraget til dig: Fra øst til vest til vest er længden 16 alen (og) 2 h(åndslængder) efter målepinden, og fra sydenden til nordenden er bredden 5 alen (og) 2 h(åndslængder) efter målepinden, et areal på 150 alen. Og dette er, hvad der grænser op til det hus, vi har solgt og overdraget til dig: Øst for det er det hus, som jeg gav dig som tillægsgave til Jahuishmas ægteskabsdokument.

Her begynder skriveren forfra:

^{10-12a} Den 12. i (måned) *thoth*, (i) kong Artaxerxes' 4. regeringsår. Anani, søn af Azarja, tjener for guden Jahu, (og) Tapemet, hans kone, (som var) slave for Meshullam, søn af Zakkur, to (personer) i alt, talte med én mund til Anani, søn af Haggaj, søn af Meshullam, søn af Busasa. De sagde:

^{12b-15a} Vi har solgt og overdraget vores hus til dig – (det hus), som vi købte af Bagazushta, søn af Pallina (?), der stammer fra det kaspiske område – et hus i stueplan, bygget med bjælker, vindue og to døre, bygget som et hus i stueplan, som er mit store rum. Og du har betalt os prisen på det i sølv: 1 *karsh*, 3 *sekel*. I jonisk sølv et beløb på 6 *statér*, 1 *sekel*. Og vores hjerte er tilfreds med den pris, du har givet os.

^{15b-22a} Dette er målene på det hus, vi har solgt og overdraget til dig: Fra øst til vest er længden 16 alen (og) 2 h(åndslængder) efter målepinden, og fra nordenden til sydenden er bredden 5 alen (og) 2 h(åndslængder), et areal på 150 alen (og) 1 h(åndslængde). Og dette er, hvad der grænser op til det – det hus, vi har solgt og overdraget til dig: Øst for det er dit hus – du, Anani, søn af Haggaj – det hus, som vi gav til Jahuishma, vores datter, som tillægsgave til hendes ægteskabsdokument. De støder op mod hinanden, væg mod væg. Vest for det er Jahus tempel, og Kongensgade ligger derimellem. På nordsiden støder det, væg mod væg, op til det hus, der tilhører Parnu, søn af Zili, og hans bror Mardu. På sydsiden af det ligger det hus, der tilhører Pahi og hans bror Pemet, der er sømænd, sønner af Tavija, og Kongensgade ligger derimellem. Og dets vindue åbner ind til det store rum, og dets indgangsparti åbner ud til Kongensgade. Derfra kan man gå ud og ind.

^{22b-24a} Dette hus, hvis mål og omgivelser er nedskrevet i dette dokument, har du, Anani, ret til fra denne dag og for evigt. Og dine sønner har ret til det efter dig, og (det samme har) hvem som helst, som du giver det til i gave eller sælger det til for sølv.

^{24b-27a} Jeg, Anani, og Tapemet, min kone – som var slave for Meshullam, søn af Zakkur, der gav hende til mig i ægteskab – vil ikke kunne føre retssag mod dig angående dette hus, som vi har solgt og overdraget til dig. Og du har betalt os prisen på det i sølv, og vores hjerte er tilfreds med det. Endvidere vil vi ikke kunne føre retssag (angående huset) mod dine sønner og døtre eller mod hvem som helst, som du giver det til for sølv eller som gave. Heller ingen af vores sønner, døtre, slægtninge, handels- og samarbejdspartnere eller garanter vil kunne (føre retssag angående dette hus).

^{27b-31a} Den, der fører retssag mod dig eller mod dine sønner eller mod en mand, som du giver (huset) til, og den, der klager over dig til myndighederne eller dommeren, angående dette hus, hvis mål er nedskrevet ovenfor, og den, der fremfører et nyt eller gammelt dokument imod dig angående dette hus, som vi har solgt og overdraget til dig – han er forpligtet til at betale dig eller dine sønner en bøde på 20 *karsh* sølv efter kongens vægt, rent sølv. Huset tilhører dig eller dine sønner eller den, du giver det til i gave.

^{31b-32a} Vi har desuden givet dig det gamle dokument, som Bagazushta skrev til os – salgsdokumentet, (der dokumenterer,) at han solgte os (huset), og at vi betalte ham prisen på det i sølv.

^{32b-33a} Haggaj, søn af Shemaja, skrev dette dokument i fæstningen på Elefantine, efter diktat fra Anani, tjener for guden Jahu, (og) Tapemet, hans kone, datter af Patu, to (personer) i alt, med én mund.

^{33b-34} Vidne: Meshullam, søn af Mauzja,
Vidne: Nahum, søn af huset (?),
Vidne: Natan, søn af Jahuor,
Magir.

³⁵ Dokument om hus, som Anani, søn af Azarja, og Tapemet, hans kone, solgte.

Noter

ln. 1-3a *kong Artaxerxes' 4. regeringsår* – Artaxerxes må her være Artaxerxes 2., som regerede fra 404 til 359 f.Kr. Artaxerxes 1., som er den konge, der dateres efter i tekst nr. 29 og 30, regerede fra 465 til 424 f.Kr.

ln. 3b-6a *søn af Pallina (?)* – det er uklart, hvordan dette iranske navn skal udtales ud fra de nedskrevne konsonanter *p-l-j-n*. • *Janbuli (?)*, *søn af Misdaj (?)* – også her er udtalen af konsonantteksten uklar.

ln. 6b-9 *fra øst til vest til vest* – skriveren har ved en fejl gentaget 'til vest'. • *16 alen og 2 h(åndslængder)* – en alen er ca. 50 cm, og en håndslængde (der er forkortet i teksten) er ca. en tredjedel af en alen, målt fra spidsen af langfingeren til håndleddet. • *efter målepinden* – det aramæiske udtryk er uklart. Måske betyder det noget i retning af 'i overensstemmelse med standardmålestokken'. Det kan også være en form for cirka-angivelse ('plus/minus'). • *fra sydenden til nordenden* – direkte oversat står der 'fra den lavere til den øvre ende'. • *et areal på 150 alen* – det aramæiske udtryk er omdiskuteret, og tallene passer ikke, hvis det skal være et mål for 'kvadrat-alen'. • *til Jahuishmas ægteskabsdokument* – skriveren har visket ordene ud igen. Herefter har han tilsyneladende besluttet at begynde helt forfra, for fra linje 10 gentages linje 1-9 med visse ændringer.

ln. 10-12a *slave for Meshullam* – det aramæiske udtryk (et iransk eller egyptisk låneord) er uklart, men betegner nok en form for slave og kan indebære, at Tapemet var Meshullams favoritkone/-kvinde.

ln. 12b-15a *vindue* – eller måske 'vinduer'; men i linje 21 specificeres kun ét vindue. • *som er mit store rum* – meningen er uvis. I et tidligere dokument (B3.5) overdrog Anani halvdelen af 'sit store rum' til Tapemet; men nu sælges det hele til svigersønnen.

ln. 15b-22a *et areal på 150 alen (og) 1 h(åndslængde)* – nogle af bogstaverne er føjet til over linjen; arealet er 1 håndslængde større end i linje 8. • *dets dør* – i linje 13 blev der omtalt to døre; men her lyder det, som om der kun er én.

ln. 24b-27a *som var slave for Meshullam* – meningen med udtrykket er usikker. Her bruges et indfødt aramæisk ord og ikke et iransk eller egyptisk låneord (jf. ln. 10). • *og vores hjerte er tilfreds med det* – ordene 'vores hjerte' og 'med det' er blevet glemt og siden skrevet ind over linjen.

ln. 27b-31a *efter kongens vægt* – se note til tekst nr. 30, ln. 5b-8a.

ln. 31b-32a *prisen på det i sølv* – der er et påfaldende langt mellemrum efter 'prisen på det', måske fordi den faktiske pris fra det oprindelige salg skulle have været anført her.

ln. 32b-33a *Tapememet* – sandsynligvis en stavfejl for Tapemet eller måske endnu en udgave af navnet (jf. Tamet i tekst nr. 29).

ln. 33b-34 *son af huset* – det er omdiskuteret, hvad udtrykket betyder. Enten en slave, der er født i huset, eller en form for (kongelig) funktionær. Muligvis kan det, der oversættes med ‘huset’, være et navn, der tilfældigvis skrives med de samme konsonanter som det aramæiske ord for ‘huset’ (*b-j-t-*). • *Magir* – dette vidne opføres anderledes end de foregående og uden nærmere betegnelse.

ln. 35 Denne linje står på dokumentets bagside og fungerer som titel til arkivering.

Kommentar

Kontraktens parter: Det er Anani og Tapemet, der sælger huset. Som i den ca. 47 år ældre ægteskabskontrakt omtales Anani i hussalgskontrakten her som ‘tjener for Jahu’ eller ‘tjener for guden Jahu’. Den første del af teksten bliver gentaget, idet dokumentet tilsyneladende begynder forfra i linje 10. I første udgave af præsentationen af parterne står der bare ‘tjener for Jahu’, i den anden udgave tilføjes ‘guden’ foran ‘Jahu’. Det længere udtryk kommer igen i linje 33. Stillingen som tjener har sandsynligvis rummet praktiske opgaver ved templet (se tekst nr. 29).

Tapemet beskrives med udtryk, som ikke har været anvendt om hende i de tidligere dokumenter: I den første udgave af præsentationen er hun Ananis kone, ‘tjenerinde for guden Jahu’ (ln. 2). Det er en femininumsform af det ord, der bruges om Anani som ‘tjener’; men det betyder næppe, at Tapemet faktisk arbejdede i templet på linje med sin mand. Titlen henviser snarere til, at hun er gift med en tjener (som når man lettere ironisk omtaler præstens kone som ‘pastorinden’). Under alle omstændigheder viser det, at Ananis ægteskab med en egypter ikke lader til at have været problematisk i forhold til hans stilling i templet. I den anden udgave af præsentationen i linje 11 bruges udtrykket ‘tjenerinde for guden Jahu’ ikke om Tapemet; der er hun bare Ananis kone, der beskrives som ‘slave af Meshullam’. Det samme siges – med et andet ord – i linje 24, og udtrykkene, der bruges, betyder muligvis, at hun var slaveejerens ‘favoritkvinde’ (ln. 24). Tapemet beskrives desuden som datter af Patu, hvilket som nævnt tyder på, at hun ikke blev født som slave, men på et tidspunkt blev solgt af sin far.

To gange fremhæves det, at Anani og Tapemet taler med ‘én mund’ (ln. 11 og 33), altså er enige og fælles om salget af huset. Køberen af huset er Anani og Tapemets svigersøn, der ligesom sin svigerfar hedder Anani. Han omtales i den første udgave af teksten som ‘aramæer fra fæstningen på Elefantine, fra Nabukudurriss deling’ (ln. 2-3); men det gentages ikke i den anden udgave i linje 11. I tekst 32 kaldes han i øvrigt judæer. Anani har et godt judæisk navn ligesom sin far og farfar, mens oldefaren, som også nævnes, har et fremmed navn: Busasa (ln. 2). I gentagelsen i linje 11 omtales kun to forfædre, og her er det tilsyneladende farfaren, der hedder Busasa.

Huset i Kongensgade: Ananis køb af huset er dokumenteret i en kontrakt fra 437 f.Kr. (B3.4), dvs. 35 år før han sammen med sin kone sælger den resterende del af huset til sin svigersøn. I mellemtiden har han udbedret en del mangler på bygningen, som ikke var i særlig god stand, da han købte den, og så har han overdraget dele af ejendommen til sin kone Tapemet og datteren Jahuishma. I den bevarede kontrakt fra 437 f.Kr. er det kun Anani, der fremgår som

køber; men da han og Tapemet sælger det igen 35 år senere, står der i kontrakten, at 'vi', altså begge to, i sin tid købte huset (ln. 4 og 12).

Husets tidligere ejere var folk, der stammede fra det kaspiske område, dvs. tilhørte et iransk folkeslag, der havde hjemme sydvest for Det Kaspiske Hav. Ejerne af naboejendommene har iranske og egyptiske navne (ln. 15b-22a). Det er altså tydeligt, at Anani og Tapemet er del af et samfund med en blandet befolkning, der stammer fra forskellige steder i verden, men som nu lever sammen på Elefantine. At prisen på huset også angives i jonisk (græsk) sølv, peger også på, at der er tale om et internationalt samfund med handelsforbindelser til nær og fjern.

I forlængelse af de dokumenter, der handler om ødelæggelsen af judæernes tempel (tekst nr. 23-26), er det interessant, at en af husets naboejendomme netop er Jahus tempel – det ligger vest for huset med Kongensgade imellem. Det viser, at judæernes indsats for at få templet genopbygget må have båret frugt mellem den sidst bevarede henvendelse om emnet fra 407 f.Kr. (tekst nr. 26) og udfærdigelsen af denne kontrakt i 402 f.Kr. I linje 2 beskrives Jahu som den, 'der bor på Elefantine'; det tyder også på, at Jahu-templet på dette tidspunkt var genopført, og at man forestillede sig, at judæernes guddom holdt til der.

Den nye begyndelse i linje 10: Det er påfaldende, at kontraktens tekst starter forfra i linje 10. Skriveren har i linje 9 visket ordene ud og begynder så forfra igen med dato og præsentation af kontraktens parter osv. Årsagen er måske, at han umiddelbart før de udviskede ord er kommet til at omtale et hus, som Anani (svigerfaren) tidligere har givet 'dig' (dvs. Anani, svigersønnen). Af det bevarede dokument om dette fremgår det imidlertid, at huset oprindeligt blev overdraget til Jahuishma, og det er også det, der står længere nede (ln. 18), selvom svigersønnen under alle omstændigheder havde råderet over det.

Tekst nr. 32: Lån af korn (B3.13)

Det sidste dokument fra Anani-arkivet handler om svigersønnen i familien, der også hed Anani og var gift med Jahuishma. Der er tale om et lånedokument, hvori det bevidnes, at Anani låner en mængde korn, som skal tilbagebetales, når han får sin næste ration udbetalt fra kongens forrådskammer.

Datering og sted: December 402 f.Kr. i Syene.

Oversættelse

^{1-2a} (I) måneden *thoth*, (i) kong Artaxerxes' 4. regeringsår, i fæstningen i Syene, talte Anani, søn af Haggaj, søn af Meshullam, judæer fra Nabukudurriss deling, til Pakhnum, søn af Besa, aramæer fra Syene, fra samme deling. Han sagde:

^{2b-4} Jeg kom til dig i dit hus i fæstningen i Syene og lånte 2 *peras* og 3 *sea* emmer af dig. Efterfølgende skal jeg, Anani, søn af Haggaj, tilbagebetale dig den mængde emmer, 2 *peras* og 3 *sea*, ud af den ration, som jeg får fra kongens forrådskammer.

^{5-8a} Og hvis jeg ikke tilbagebetaler dig den mængde emmer, som er nedskrevet ovenfor, når jeg får rationen fra kongens forråd, så er jeg, Anani, forpligtet til som bøde at betale dig i sølv: 1 *karsh* rent sølv. Så skal jeg, Anani, betale dig den bøde, som er nedskrevet ovenfor, inden 20, det vil sige tyve, dage, uden retssag.

^{8b-12a} Og hvis jeg dør uden at have tilbagebetalt dig det sølv, der tilkommer dig, og som er nedskrevet ovenfor, så skal mine sønner og mine garanter tilbagebetale dig dit sølv, som er nedskrevet ovenfor. Og hvis mine sønner og garanter ikke tilbagebetaler dig det sølv, som er nedskrevet ovenfor, har du, Pakhnum, ret til at beslaglægge det, jeg har stillet som sikkerhed. Du kan tage blandt (følgende ejendele): murstenshus, slave, slavekvinde, bronze- eller jernredskaber, tøj og korn, som du finder hos mig på Elefantine eller i Syene eller (et andet sted her) i provinsen, indtil du får tilbagebetalt dit sølv, som er nedskrevet ovenfor, uden retssag.

^{12b-13a} Shaveram, søn af Eshemram, søn af Eshemshezib, skrev dette dokument i fæstningen i Syene, efter diktat fra Anani, søn af Haggaj, søn af Meshullam.

^{13b-14} Vidnerne på det er:

Vidne: Menahem, søn af Shallum,

Vidne: Haggaj,

Vidne: Nahum, søn af huset (?),

Vidne: Haggaj, søn af Mardu.

¹⁵ Dokument om korn [, som Anani, søn af Haggaj,] søn af Meshullam, [skrev] til Pakhnum, søn af Besa.

Noter

ln. 1-2a *kong Artaxerxes' 4. regeringsår* – som i tekst nr. 31 må der være tale om Artaxerxes 2.

ln. 2b-4 2 *peras* og 3 *sea* – omfanget af måleenheden *peras* er ukendt; men det må være mere end 3 *sea*. 1 *sea* er ca. 6 liter. • *emmer* – den ældst kendte form for hvede.

ln. 5-8a *kongens forråd* – egentlig 'kongens hus'. • *inden 20, det vil sige tyve, dage* – den aramæiske tekst skriver først talordet med taltegn, dernæst som almindeligt ord.

ln. 8b-12a *som du finder ... provinsen* — disse ord er skrevet ind oven over linjen.

ln. 12b-13a *søn af Haggaj* – skriveren kom tilsyneladende til at skrive 'søn af Meshullam' først, men har så visket Meshullam ud og skrevet Haggaj henover.

ln. 13b-14 *søn af huset* – se noten til tekst nr. 31, ln. 33b-34.

ln. 15 Denne kun delvist bevarede linje står på dokumentets bagside og fungerer som hjælp til arkivering. De manglende ord kan let rekonstrueres ud fra indholdet på dokumentets forside og på baggrund af lignende titler på andre dokumenter.

Kommentar

Dokumentets parter: Låneren i dokumentet er Anani, der i samme måned køber sin svigerfar og svigermors hus (tekst nr. 31), hvor han omtales som aramæer. I denne lånekontrakt kaldes han derimod judæer. Han har næppe skiftet identitet, så de to betegnelser fokuserer givetvis bare på forskellige forhold som sprog og afstamning. I begge dokumenter hører han til Nabukudurriss deling.

Långiveren, som låner Anani kornet, hedder Pakhnum og er en 'aramæer fra Syene', der kommer fra den samme militære deling. Selvom Pakhnum er aramæer, er hans navn egyptisk. Navnet hænger sammen med den egyptiske guddom Khnum, hvis præster spillede en kedelig rolle i sagen om det ødelagte Jahu-tempel (tekst nr. 23-24). Alle vidnerne har judæiske navne; dog er navnet på det sidste vidnes far ikke-judæisk.

Lån og tilbagebetaling: Lånet gives, uden at der pålægges renter – forudsat at det tilbagebetales i tide. Hvis det ikke sker, skal der betales en bøde i sølv, som Ananis efterkommere eller garanter også vil komme til at betale, hvis Anani skulle gå hen og dø. I tilfælde af manglende betaling har Pakhnum ret til at beslaglægge noget af Ananis ejendom, som han har stillet som sikkerhed; det er set med nutidens øjne bemærkelsesværdigt, at slaver og slavekvinder figurerer i listen på linje med huse, tøj og redskaber.

Lånet skal tilbagebetales, når Anani modtager sin næste ration fra kongens forrådskammer; dvs. den løn, som han med tilknytning til en af delingerne i fæstningen var berettiget til. Baseret på, hvad man kan regne sig frem til ud fra oplysninger i andre dokumenter, svarer lånet til det dobbelte af en månedsration. Derfor må Anani have haft adgang til ressourcer andetstedsfra, hvis han skulle betale hele lånet tilbage til tiden.

Lånekontrakten stammer fra december måned i 402 f.Kr. Eftersom han i samme måned og år køber sine svigerforældres hus, kan lånet skyldes et behov for midler til at gennemføre hus-handlen. Det vides dog ikke med sikkerhed, hvilken af de to kontrakter der blev indgået først, for en konkret dato fremgår kun af salgsaftalen om huset.

3.3

Litterære tekster

Langt de fleste tekster, som judæerne på Elefantine har efterladt os, er lejlighedstekster, skrevet af og til mennesker i konkrete situationer. Det kan handle om henvendelser til forskellige myndighedspersoner i forbindelse med sagen om det ødelagte tempel, om kontrakter af juridisk eller økonomisk art eller om mere uformelle beskeder i det daglige liv.

Kun to af de tekster, der er fundet, er egentlige litterære værker, der ikke bare er beregnet til en begrænset gruppe af modtagere ved specifikke lejligheder. Ingen af disse to tekster stammer fra judæerne selv. Den ene er (rester af) en aramæisk oversættelse af *Bisutun-indskriften* om perserkongen Dareios 1. Den anden er fragmenter af *fortællingen om vismanden Akikar* efterfulgt af en samling af ordsprogsagtige sentenser. Der er ingen oplysninger om, præcist hvor på Elefantine disse to tekster blev fundet, og dermed om, hvem der faktisk kan have ejet og læst dem. Alligevel er de i forskningshistorien – sandsynligvis med rette – blevet behandlet som en del af det tekstunivers, der belyser den jødæiske garnison på øen.

Det er som tidligere nævnt bemærkelsesværdigt, at der blandt tekstfundene på Elefantine ikke er nogen spor af tekster, som i dag kendes fra Det Gamle Testamente. Det kan skyldes, at de gammeltestamentlige skrifter ikke fandtes på dette tidspunkt, eller at de endnu ikke var nået at blive så udbredt, at judæerne på Elefantine havde eksemplarer af dem. En anden mulighed er dog, at judæerne faktisk havde eksemplarer af gammeltestamentlige tekster (eller forstadier til disse), men behandlede dem med så stor respekt, at de sørgede for at tage dem med sig, da de på et tidspunkt forlod øen.

Her præsenteres Akikar-teksten i dansk oversættelse med noter og kommentarer. Vi har valgt at fokusere på denne tekst, fordi det er den af de to litterære tekster, der har den klareste sammenhæng med Det Gamle Testamente, og som bidrager med mest til at forstå oldtidens jødedom. Som det fremgår nedenfor, er der en række motiver i Akikar-fortællingen, der også findes i bibelske tekster, og der er mange ligheder mellem Akikar-ordsprogene og gammeltestamentlig visdom.

De følgende afsnit rummer en kort introduktion til Bisutun-indskriften og en længere indføring i Akikar-teksten, herunder spørgsmål om tilblivelse, formål og overblik over de forskellige udgaver fra oldtiden.

Bisutun-indskriften om Dareios 1.

Bisutun er et bjerg i den vestlige del af det nuværende Iran; det kaldes også Bisitun eller Behistun efter det oldpersiske Bagastana ('gudested'). Dareios 1. blev konge over Perserriket i 522 f.Kr., og højt oppe på klippesiden af dette bjerg fik han kort efter udhugget en længere

beretning om sin vej til magten, bl.a. hvordan han med guden Ahura Mazdas hjælp nedkæmpede sine fjender og alle, der gjorde oprør imod ham.

Beretningen optræder på tre sprog: oldpersisk, babylonsk-akkadisk og elamitisk, alle skrevet med kileskrift. Indskriften er desuden forsynet med udhuggede relieffer af undertvungne fjender, der står foran kongen. I slutningen af teksten siges det, at kongen har fået sendt beretningen ud til alle rigets provinser, så folk faktisk kunne læse den; det har givetvis været vanskeligt at komme til at læse selve de originale udgaver af indskriften næsten hundrede meter oppe på klippesiden. Beretningen må altså være blevet oversat til forskellige sprog. På Elefantine har man fundet papyrusfragmenter af den aramæiske version, og i Babylon er der desuden fundet rester af en babylonsk version på en stenstele.

Den aramæiske udgave af teksten, som er fundet på Elefantine, lader til at være blevet nedskrevet omkring år 425-400 f.Kr., dvs. måske hundrede år efter originalen blev udhugget på klippevæggen ved Bisutun-bjerget. Muligvis er afskriften lavet i forbindelse med 100-året for Dareios 1.s kroning, omkring det tidspunkt hvor Dareios 2. blev konge i 423 f.Kr. Slutningen af den aramæiske tekst er ikke fra Bisutun-indskriften, men fra en anden kongelig indskrift. Formålet med teksten er givetvis ren propaganda. Den var en del af Perserrikets kongeideologi, der skulle udbredes – og efterleves – i alle dele af det store rige, herunder i garnisonen på Elefantine. Fokus er på troskab og lydighed mod rigets hersker og guddom.

Nogle forskere afviser at kategorisere Bisutun-teksten som et litterært værk, netop fordi den er en politisk-propagandistisk skrivelse udsendt med et specifikt formål fra officiel side, og fordi den i hvert fald foregiver at fortælle en 'rigtig' historie om Dareios' styre. Alligevel blev den jo kopieret for at blive læst hundrede år efter, at den oprindeligt blev skrevet, og spørgsmålet er derfor, om den er så anderledes end andre tekster, som vi gerne karakteriserer som litterære værker. I hvert fald adskiller den sig – sammen med Akikar-teksten – fra det øvrige aramæiske materiale fra Elefantine ved på denne måde at være blevet overleveret og brugt lang tid efter sit oprindelige affattelsestidspunkt.

Bisutun-teksten kan også have været anvendt i uddannelsessammenhæng, når skrivere skulle lære at afskrive tekster. Selvom dens fokus er på respekt for gud og konge, er de overleverede fragmenter dog ikke nødvendigvis blevet behandlet med udpræget ærbødighed. Nogle af dem er nemlig blevet genbrugt til at nedskrive regnskaber eller andet.

Fortællingen om Akikar og hans ordsprog

Fortællingen om Akikar og samlingen af ordsprog, der tilskrives ham, findes delvist bevaret i den aramæiske version. Der er tale om en større mængde fragmenter med tekst i hele 14 kolonner. Oprindeligt har der været flere kolonner; men nogle er gået tabt, og det samme er en varierende del af teksten i de kolonner, der er bevaret.

Handlingen i den fortællende del er som følger: Akikar er en lærd mand, der er rådgiver for Assyriens konge Sankerib og senere for dennes søn Asarhaddon. Han har titel af 'bærer af kongens seglring', dvs. en højtstående, betroet mand tæt på kongen. Kongen og hele riget retter sig efter Akikars ord. Akikar er muligvis eunuk (altså kastreret), i og med at det senere fremhæves, at den slave, der skal dræbes i stedet for ham, er eunuk. Under alle omstændigheder har han ingen børn. Derfor adopterer han sin søsters søn Nadin og oplærer ham i visdomstraditionerne,

så han kan varetage alle de opgaver ved hoffet, som Akikar selv har stået for. Da Nadin er blevet indsat ved hoffet, går Akikar på pension. Men Nadin er et utaknemligt skarn, for han spreder falske rygter om sin onkel for at få kong Asarhaddon til at slå ham ihjel. Og til at begynde med lykkes Nadins forræderi: Kongen tror på hans bagtalelse og sender en mand ved navn Nabusumiskun afsted med nogle hjælpere for at dræbe Akikar. Det viser sig imidlertid, at Akikar engang har reddet Nabusumiskun, da denne selv var faldet i unåde hos kong Asarhaddons far Sankerib. Nu beder Akikar ham om at gengælde den tjeneste, og det indvilliger han i, sammen med sine hjælpere. I stedet for Akikar dræber de en eunukslave, så kongen og alle andre tror, at Akikar er blevet slået ihjel. I virkeligheden holder Nabusumiskun ham skjult i sit hus, indtil kongen engang får brug for ham. Så kan Akikar blive ført frem i live, og sagens rette sammenhæng og Nadins forræderi blive afsløret. Den sidste del af fortællingen med den givetvis dramatiske kulmination, Akikars genoprejsning og Nadins fald, er desværre ikke overleveret i den aramæiske version.

Elefantine-udgaven er nedskrevet engang i det 5. århundrede f.Kr.; men selve indholdet er sandsynligvis mere end hundrede år ældre. Omtalen af de assyriske konger i den første del viser, at denne del af værket må være skrevet efter disse kongers tid; Sankerib regerede 704-681 f.Kr. og Asarhaddon 681-669 f.Kr. Dateringen af ordsprog er vanskelig; men forekomsten af flere mere eller mindre varierende udgaver af 'samme' ordsprog nogle steder i den bevarede tekst antyder, at samlingen må have undergået en længere overleveringsproces.

De fleste forskere mener, at ordsprogene er ældst, og at de først sekundært er blevet forbundet med den første, fortællende del. Om der bag Akikar gemmer sig en historisk person, er usikkert. Fortællingen kan være baseret på virkelige hændelser; men omvendt kendes motivet med en hofmand, der falder i unåde for efterfølgende at få oprejsning, fra mange kulturer i legender og folkeeventyr. I tekstens univers optræder Akikar godt nok sammen med navngivne konger, der kendes fra den virkelige verden; men det siger intet om hans egen historicitet.

Hvad enten Akikar er ren fiktion eller 'based on a true story', er der skrevet en beretning om ham, og på et tidspunkt er den så blevet knyttet sammen med en ældre samling (eller flere samlinger) af vise ord, der blev tilskrevet denne store vismand. En anden mulighed er, at beretningen i den form, vi har den i, blev lavet specifikt til ordsprogssamlingen, baseret på en måske mundtligt overleveret tradition om den vise Akikar. I den videre overleveringsproces kan ordsprogene være blevet bearbejdet, og nye kan være blevet skrevet til. Nogle få af ordsprogene (især ln. 169b-170) lader til at passe glimrende ind som kommentarer til begivenheder i den fortællende del. Ordsprog bruges dog i mange andre sammenhænge, og det er derfor tvivlsomt, om de ligefrem er skrevet med henblik på beretningen om Akikar.

Det aramæiske sprog i ordsprogsdelen afviger en del fra sproget i den fortællende del, og de fleste forskere mener, at man også rent sprogligt kan se, at ordsprogene er ældst. Nogle af forskellene skyldes dog givetvis også, at der er tale om forskellige genrer og stilmæssige konventioner i de to dele.

De aramæiske fragmenter er de ældste overleverede vidnesbyrd om Akikar-teksten; men fra senere tid findes adskillige versioner af både fortællingen og ordsprogene på flere forskellige sprog, bl.a. syrisk (en variant af aramæisk), arabisk, armensk, etiopisk, oldkirkeslavisk og georgisk. Elementer af Akikar-traditionen indgår desuden i Æsops fabler og i *Tusind og én nat*, og også i den gammeltestamentlige apokryf Tobits Bog dukker Akikar op (se nedenfor).

Akikar-traditionen har tydeligvis været vidt udbredt og meget populær i oldtiden, og med hensyn til motiver er der en række paralleller til de bibelske hoffortællinger om Josef, Ester og Daniel.

Hvad angår det oprindelige affattelsessprog, er der en vis usikkerhed. Tidligere mente man, at i hvert fald den fortællende del oprindeligt var skrevet på akkadisk. Nu hælder de fleste til, at de tidligste udgaver af traditionen, både i fortællingen og i ordsprogene, har været på aramæisk. Det er især tydeligt i ordsprogene, hvor der enkelte steder er ordspil, der kun fungerer på aramæisk. Hvad angår tekstens oprindelsessted, hjælper antagelse af aramæisk som det oprindelige sprog ikke, for aramæisk blev brugt overalt i oldtidens Mellemøsten. Det er muligt, at den fortællende del, der udspiller sig ved assyrerkongens hof, havde sin baggrund i Mesopotamien. Ordsprogene hører dog næppe hjemme der, fordi sproglige og indholdsmæssige træk i denne del (fx dyreliv) peger væk fra Mesopotamien og i retning af områder længere vestpå i det nuværende Syrien.

De senere versioner er mere omfattende end den aramæiske fra Elefantine og bærer præg af omarbejdning og redigering. I den aramæiske tekst kommer ordsprogene – så vidt man kan dømme ud fra det bevarede materiale – som et samlet afsnit efter den fortællende del. I den syriske version derimod er de flettet ind i selve historien: Først kommer nogle af dem i forbindelse med Akikars oplæring af sin nevø, og senere kommer så resten i forbindelse med, at den forræderiske nevø får sin velfortjente straf. Mens selve fortællingen i store træk kan genkendes i alle versionerne, er der mange af ordsprogene, der savner direkte paralleller, og disse uoverensstemmelser gør det ekstra svært at forstå de til tider meget fragmentariske rester af den aramæiske tekst.

Der er intet i fortællingen eller ordsprogene i den form, de er overleveret i på Elefantine, som peger i særskilt judæisk eller ligefrem jødisk retning. Jahve/Jahu nævnes ingen steder. I ordsprogene omtales 'guderne' i flertal flere steder, og vi møder både solguden Shamash, der bl.a. blev opfattet som guddom for retfærdighed, og guden El, der også omtales som 'Den Barmhjertige' (ln. 107). 'El' bruges i øvrigt også som betegnelse for Jahve i Det Gamle Testamente og indgår eksempelvis som sidste led i 'Israel'; men intet tyder på, at man skal opfatte brugen af navnet sådan i Akikar. 'El' er et fællessemitisk ord, der egentlig bare betyder 'gud', men også kunne bruges om den øverste guddom i en større gudforsamling.

Selvom Akikar-traditionen altså ikke som udgangspunkt var judæisk eller jødisk, kunne den alligevel gå hen og blive det! Som nævnt optræder personen Akikar også i den gammeltestamentlige apokryf *Tobits Bog* – og altså i en klar jødisk sammenhæng. I *Tobits Bog* er Akikar søn af den fromme israelit Tobits bror og dermed også selv israelit (Tob 1,21). Han beskrives – ligesom i de øvrige udgaver af traditionen – som højtstående embedsmand og rådgiver for den assyriske konge, og det fortælles, hvordan han går i forbøn for Tobit hos kongen, da Tobit er kommet i vanskeligheder, fordi han imod kongens ønske sørger for at begrave sine landsmænd (Tob 1,22). Akikar hjælper desuden Tobit, da denne er blevet blind (Tob 2,10), og da Tobit til sidst ligger for døden, formaner han sin søn Tobias ved bl.a. at fortælle om, hvordan Akikar blev forrådt af sin adopterede søn, der her hedder Nadab (og ikke Nadin). På grund af sin barmhjertige livsførelse slap Akikar dog godt fra sagen, mens den forræderiske Nadab fik sin straf (Tob 14,8-11). Der er en mere detaljeret gennemgang af passagerne fra *Tobits Bog* i kommentaren til oversættelsen (se tekst nr. 33).

At en oprindelig ikke-jødisk litterær tradition på denne måde kan blive indarbejdet i en jødisk sammenhæng, kender vi også andre steder fra. Det Gamle Testamente genbruger som bekendt en del motiver og fortællinger fra andre nærorientalske kulturer. Det gælder for eksempel i skabelsesberetningerne og ikke mindst i historien om syndfloden, som der findes klare paralleller til i ældre mesopotamisk litteratur. I Det Gamle Testamente optræder sådanne 'fremmede' elementer imidlertid altid i grundigt 'jahveficeret' form.

Det samme gør sig gældende i *Ordsprogenes Bog*. En stor del af materialet i dette skrift har klare paralleller i visdomstekster fra andre kulturelt-religiøse sammenhænge i Babylonien og Egypten. En del af kapitel 22-23 i Ordsprogenes Bog lader ligefrem til at være direkte afhængig af en egyptisk visdomstekst med titlen *Amenemopes visdom*. Men også her er den fremmede indflydelse sat ind i en ekstremt Jahve-fokuseret ramme.

En lignende teologisk tilpasning er altså *ikke* sket med Akikar-teksten i den form, vi har den i fra Elefantine, og netop derfor er det interessant at undersøge ordsprogene i Akikar i sammenhæng med Ordsprogenes Bog. Der er nemlig en række træk ved de to værker, der minder en del om hinanden, og nogle få specifikke sentenser har mere eller mindre direkte paralleller i Ordsprogenes Bog eller i andre gammeltestamentlige skrifter. Forskere har også brugt Akikar-ordsprogenes rækkefølge og tematiske gruppering til at forsøge at sige noget om kompositionen af Ordsprogenes Bog (se oversigten over de tydeligste paralleller i kommentaren til ordsprogdelen). Ordsprog fra Akikar-traditionen kan bestemt have indgået i det forråd af visdom, der blev øst af, da Ordsprogenes Bog blev skrevet; men det er vanskeligt at påvise det sikkert. Der kan nemlig også være tale om en bredere traditionsstrøm, som både Akikar og Ordsprogenes Bog har gjort brug af som dele af oldtidens mangfoldige og vidt udbredte visdomslitteratur.

Hvad er så pointen med historien om Akikar og med den dertilhørende samling af ordsprog, i den form, som det samlede værk har haft på Elefantine, og som judæerne på øen kan have læst det i? Ud over underholdningsværdien i den spændende historie og livsvisdommen i ordsprogene kan teksten have haft den samme 'propagandistiske' funktion som Bisutun-indskriften. Selvom Akikar-teksten ikke på samme måde er en officiel, kongelig skrivelse, må man alligevel sige, at den fremholder et livssyn og en livsførelse, der på sin egen vis betoner loyalitet over for kongen og guderne. Og ligesom det var tilfældet med Bisutun-teksten, er det også muligt, at Akikar er blevet benyttet i uddannelsesøjemed. Men hvem der rent faktisk har læst teksten på Elefantine, og med hvilke(t) formål, kan vi ikke sige noget definitivt om.

Litteratur

Conybeare, Frederick C., James R. Harris & Agnes S. Lewis

1913 *The Story of Ahiḳar. From the Aramaic, Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Old Turkish, Greek and Slavonic Versions*, 2. udgave, Cambridge University Press.

Cowley, Arthur E.

1923 *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Claredon Press. Især kapitlet "The Behistun Inscription" (248-271).

Greenfield, Jonas C. & Bezalel Porten

1982 *The Bisutun Inscription of Darius the Great. Aramaic Version*, Lund Humphries.

Kottsieper, Ingo

2022 “On Aḥiqar and the Bible”, in: M. Folmer, ed., *Elephantine Revisited. New Insights into the Judean Community and Its Neighbors*, Penn State University Press, 86-105.

Kratz, Reinhard G.

2022 “Aḥiqar and Bisitun: The Literature of the Judeans at Elephantine”, in: M. Folmer, ed., *Elephantine Revisited. New Insights into the Judean Community and Its Neighbors*, Penn State University Press, 67-85.

Lindenberger, James M.

1985 “Ahiqar (Seventh to Sixth Century B.C.): A New Translation and Introduction”, in: J. H. Charlesworth, ed., *The Old Testament Pseudepigrapha. Volume Two*, Doubleday, 479-507.

Niehr, Herbert

2007 *Aramäischer Aḥiqar*, Gütersloher Verlagshaus.

Tekst nr. 33: Fortællingen om Akikar – Akikars ord (C1.1)

Disse aramæiske papyrusfragmenter indeholder den ældst kendte udgave af den berømte og vidt udbredte fortælling om vismanden Akikar, fulgt af en samling af hans visdomsord. Her præsenteres først en oversættelse med noter af den fortællende del, som fylder 5 af de 14 kolonner, der er bevaret af skriftet (se afsnit 3.3 for et referat af historien). I sammenligning med oversættelserne af de øvrige Elefantine-tekster er der her rekonstrueret en del mere tekst de steder, hvor der er huller i materialet, enten i selve oversættelsen eller i noterne. Disse rekonstruktioner er mulige, fordi vi kender hovedtrækkene af historien fra de senere versioner af værket. I kommentaren til denne del gives en oversigt over de passager i den apokryfe Tobits Bog, som omtaler Akikar.

Dernæst følger en oversættelse af ordsprogene med noter. I en del tilfælde udelades hele linjer, når materialet er så dårligt bevaret, at det er umuligt at lave en sammenhængende oversættelse. Her hjælper de senere versioner kun lidt, fordi forskellene på de forskellige udgaver i ordsprogsdelen er temmelig store. Udeladte linjer markeres med (...). I kommentaren til ordsprogene gives en oversigt over paralleller i Det Gamle Testamente. I øvrigt følger linjenummereringen i oversættelsen af Akikar-ordsprogene ikke systemet i Porten og Yardenis udgave (TAD) som i de øvrige oversættelser af Elefantine-tekster, men den nummerering, der findes hos Cowley og Lindenberger. I det hele taget støtter tolkningen og oversættelsen af ordsprogene sig til Lindenbergers udlægning.

Datering og sted: Det bevarede aramæiske papyrusdokument er fra det 5. århundrede f.Kr. og er fundet på Elephantine (se afsnit 3.3).

Oversættelse: Fortællingen om Akikar

Indledning. Akikar tager sin søsters søn til sig og træner ham som sin efterfølger.

^{1a} [Dette] (er) Akikars ord, en vis og lærd skriver, (de ord), som han lærte sin søn.

^{1b-2a} Og [det var ikke hans egen søn, men] han sagde: “Det skal være min søn”.

2b-4a Forud for (den tid, hvor han lærte sin søn) sine ord, var Akikar blevet (en) [s]tor (mand), og [han var blevet] r[ådgiver for hele Assyrien og b]ærer af Assy[r]iens konge Sankeribs seglring. [Og han sagde:] “Jeg [har] ikke nogen sønner[; men]Assyriens konge Sankerib har (alligevel rettet sig) [efter mine råd] og mine ord”.

^{4b-5} S[å døde Assyriens] kon[ge S]ankerib, [og] hans søn Asarhaddon blev konge over Assyrien
i stedet f[or] sin far [Sankerib.

6-8 gammel [min] søsters søn[] Asar[haddon] Assyriens
ko[nɡ]e[] Så [] jeg[] min søn[]

9-10a og jeg underviste ham, og jeg g[av] ha[m] de gode ting[, og jeg før[te ham frem] sammen med [mig ved] hoffet, så han kunne tjene kongen som en blandt hans hoffolk.

Akikar præsenterer sin adopterede søn Nadin for kongen.

^{10b-13} Jeg lod ham nærme sig Assyriens konge Asarhaddon, og ko[ngen udspurgte ham om] (hans) visdom, [og han svarede på alt, hv]ad han spurgte ham om. Så blev Assyriens konge Asarhaddon meget glad for ham og sagde: “[Gid du må få et] la[ngt] liv[] den vise skriver, rådgiver for hele Assyrien, som – selvom han ikke har en søn – har gjort sin søsters søn til sin søn[]. S]å bøjede jeg, Akikar, mig dybt ned foran Assyriens [konge] Asarh[addo]n[]

Nadin bliver Akikars efterfølger ved hoffet.

^{14-22a} [] da jeg[, A]kikar, så, at Assyriens konge Asarhaddon var venligt stemt, tog jeg til orde og[sagde: “] Jeg [tjente ko]ng [Sank]erib, din far, [s]om var konge [før dig].] Jeg er gammel. Jeg vil ikke (længere) kunne tjene ved hoffet[] S]e, min søn Nadin er blevet stor, og han kan efterfølge mig som skriver[og rådgiver for hele Assyrien, og han] kan være segl[bær]er for dig. [Jeg har] også [lært ham] min visdom og [mine] rå[d]. Så tog] Assyriens [kon]ge [Asarhaddon til orde] og sagde til mig: “Sådan skal det[være: Din] sø[n skal være skriver og hele Assyriens rådgiver og seglbærer for mig] som din efterfølger. Dit arbejde skal han udføre[]. Da jeg hørte det, der blev lojvet, gik jeg hjem[og havde fred og ro.]

Nadin forråder Akikar.

²³⁻³¹ Jeg tænkte, at [min søn Nadin, min søsters søn, som] jeg havde [opfostret] og ført frem ved hoffet[foran Assyriens konge Asarhaddon som en blandt] hans [hoffolk], ville stræbe efter de gode ting[for mig, sådan som jeg havde gjort for ham. Men] min søs[ters søn], som jeg havde opfostret, udtænkte [ondt] mod[mig]. Han tænkte:] “Jeg kan s[ige ord som disse til kongen: ‘Den gamle Akikar, som var seglbærer] for din far kong Sanker[i]b[, handler til skade for os i landet –]han[, som er en] vis [skriver], hvis råd og ord[hele Assyrien har rettet sig efter’. Så] vil[Assyriens konge Asarhaddon] blive meget vred, når han hører ord [som disse. Og han vil få Akikar slået ihjel”].] Da min søn, som ikke var min søn, havde udpønsat [dette imod mig]

Kongen sender Nabusumiskun afsted for at slå Akikar ihjel.

^{32-39a} [] Så tog] Asarhaddon, Assyriens konge[, til orde] og sagde: [”Før Nabusumiskun til mig,]en af min fars stormænd, som var i min fars tje[neste”. Og kongen sagde til ham: “]Du skal opsøge [Akikar.] Der, hvor du finder (ham), [skal du dræbe ham].] Selvom den gamle Akikar er en vis [og lærd] skriver[, hvis råd og ord Assy]rien [har rettet sig efter], hvorfor skal han så handle til skade for os i landet?”. Da så [han havde sagt dette,] udpegede [Asarhaddon, A]ssyriens [konge,] to andre mænd sammen med ham, for at de skulle holde øje med, hvordan[opgaven blev udført. Så] red denne stormand Nabusumiskun afsted på en hurtig hest, [og de to mænd red] med ham.

Nabusumiskun finder Akikar, der hører om Nadins forræderi.

^{39b-45a} Tre dage senere [fandt de mig, ham og de to a]ndre [mænd], der v[ar] sammen med ham, mens jeg gik rundt i vingårdene. [Og da] denne stormand [Na]busumiskun [fik øje på mig], rev han sit tøj itu (og) brød ud i klage [og sagde: “Er det dig,] den vise skriver og de gode råds mester, som [var] en [retfærdig] mand, [og] hvis råd og ord hele Assyrien rettede sig [ef]ter? [Nadin, din søn, som] du har[opfostret, og] som du har ført frem ved hoffet, har svigtet (?) dig. Han har handlet slet imod dig, og [det er en slem] måde at give igen på (?)”.

Akikar beder Nabusumiskun om nåde og minder ham om, hvordan han selv er blevet skånet af Akikar engang.

^{45b-54a} [S]å blev jeg, Akikar, bange. Jeg tog til orde og sagde til Nabusumi[skun, denne stormand: “Ja,] jeg er Akikar, som engang reddede dig fra at blive slået uretmæssigt ihjel, [dengang da kong Sankerib,] kong Asarhaddons far, var blevet vred på dig [og ville slå dig ihjel. S]å tog jeg dig med til mit hus, (og) dér sørgede jeg for dig, som en mand (ville gøre det for) sin bror. Og jeg skjulte dig for ham – og sagde, at jeg havde slået dig ihjel – indtil der var gået noget tid. Og mange dage senere førte jeg dig frem for kong Sankerib og rensede dig for anklagerne mod dig foran ham, og han gjorde dig ikke noget ondt. Kong Sankerib blev også meget glad for mig, fordi jeg havde holdt dig i live og ikke slået dig ihjel. Nu skal du gøre sådan for mig, som jeg gjorde for dig! Lad være med at slå mig ihjel, (men) tag mig med til dit hus (og lad mig blive dér) i noget tid. Kong Asarhaddon er en nådig mand – det er almindeligt kendt. På et tidspunkt vil han huske mig og søge mit råd. S[å] skal du føre mig frem for ham, og han vil lade mig leve”.

Nabusumiskun lægger en plan, så Akikar kan blive skånet.

^{54b-69} Så [to]g stormanden Nabusumiskun til orde og sag[de] til mig: “Du skal ikke være bange! [Du skal le]ve (?), Akikar, hele Assyriens far, hvis råd kong Sankerib og [hel]e Assyriens hær [har ret]tet sig efter!”. Så sagde stormanden Nabusumiskun til sine ledsagere, de to mænd, der [var] sammen med ham: “[L]yt og [ko]m nærmer[e] hen til mig, og så skal jeg sige jer, hvad jeg råder til – og det er et [rigti]g godt råd”. S[å] tog] de to [mænd til orde] og sagde til [ham]: “Sig [d]u os, stormand Nabusumiskun, hvad du vil si[ge] os, og så vil vi høre på] dig”. Så [tog storma]nden [Nabusumiskun til orde] og sagde til dem: “Hør på mig! Denne Akikar er en stor mand – han har været [se]gl[bærer] for [Assyriens konge] Asarha[ddo]n, og hele [Assy]riens hær har rettet sig efter hans råd og ord. Lad os ikke slå ham ihjel! [Se,] jeg vil give jer [e]n [slave], en af mine eunukker – ^{han skal slås ihjel} mellem [diss]e to bjerge i stedet for denne Akikar! Og når [det bliver kendt], vil kongen sende nogle andre mænd [e]fter os for at se Akikars lig. Så vil[de se lige]t af min eunukslave. (Men) efter noget tid [vil kong] Asarhaddon [huske Akikar og søge hans råd. Så vil jeg føre ham] frem for ham, og [kong] Asarhaddo[n]s hjerte [vil føle stor glæde, og han vil give mig store rigdomme. Så] vil jeg give jer lige så mange rigdomme som[(?) ”. Dette forslag] faldt i god jord hos hans t[o] ledsagere. [De tog til orde og sagde til stormanden Nabusumiskun:] “Gør, hvad du har i tankerne. [Lad os lade være med

at slå ham ihjel! Giv os en af dine slaver,] den der eunuk, i stedet for Akikar. [Ham slår vi ihjel mellem de to bjerge”.]

Nabusumiskun skjuler Akikar i sit hus, men fortæller kongen, at han har slået ham ihjel.

⁷⁰⁻⁷⁸ På den tid blev det kendt i [Assyriens] la[nd: “Akikar,] kong [Asarhaddons skriver,] er blevet slået ihjel”. Så [tog stormanden] Nabusu[miskun mig med til sit hus og skjulte mig], og han sørgede for mig dér, som [en mand] gør [det for sin bror,] der bliver sørget for foran deres herre (?) [] masser af fornødenheder og man[ge] (andre) ting. [Så] gik [stormanden Nabusumiskun] til kon[g] Asarhaddon [og sagde til ham: “Jeg har gjort, som du befalede mig.] Jeg tog afsted, jeg fandt Akikar [og slog ham ihjel”. Og da] kong [Asarhaddon hørte dette,] udspurgte han [de] t[o] mænd, [som han havde udpeget sammen med stormanden Nabusumiskun, og de sagde: “Det er sådan, som] han har sagt”. Der[næ]st – mens [kong] Asarhad[ddon]

Herefter mangler der en del tekst, inden ordsprogsdelen af værket begynder. Afslutningen på den fortællende del af teksten fra Elephantine er altså gået tabt. I senere versioner af historien fortælles det, at Egyptens konge udfordrer Assyriens konge Asarhaddon med en række umulige opgaver, som kun kan løses af den allerbedste vismand. Den forræderiske Nadin, der skulle fungere som Akikars efterfølger, kan ikke hjælpe, og derfor fortryder Asarhaddon tabet af Akikar og lover en stor belønning, hvis Akikar kan bringes til live igen. Og så kommer Nabusumiskun selvfølgelig frem med Akikar fra hans skjul, så han kan blive genindsat ved hoffet. Videre hører man, hvordan Akikar kommer til Egypten og løser forskellige opgaver, og om hvordan Nadin får sin straf. Det er tvivlsomt, om alt dette har været del af fortællingen i den version, man havde på Elephantine – men historien må i det mindste have indeholdt noget om Akikars tilbagevenden og om afstraffelsen af Nadin.

Noter

ln. 6-8 Disse linjer er ekstremt medtagede, og det er nærmest umuligt at få mening i de spredte ord. Der må i hvert fald ske et skift fra fortælling i tredje person til første person. Det bedste bud baserer sig på forskellige forskeres rekonstruktioner: ‘Jeg (= Akikar) sagde til mig selv: “Jeg er blevet gammel”, og jeg sendte bud efter min søsters søn, så han kunne overtage mit embede efter min død og være skriver og seglbærer for Assyriens konge Asarhaddon, sådan som jeg var det for Assyriens konge Sankerib. Så tog jeg Nadin, min søsters søn, til mig som min søn’.

ln. 9-10a Her fortsætter fortællingen fra Akikars førstepersonsperspektiv.

ln. 10b-13 *som – selvom han ikke har en søn – har gjort sin søsters søn til sin søn* – hvis det, der er gået tabt i slutningen af linje 12 og begyndelsen af linje 13, hører sammen med denne sætning, kunne en anden mulig forståelse være noget i retning af: ‘som har ført sin søn – som ikke er hans søn, men hans søsters søn – frem[ved hoffet], eller ‘som har gjort sin søn – som ikke er hans søn, men hans søsters søn – til[et eller andet...’.

ln. 14-22a *var venligt stemt* – ordret: ‘kongens ansigt var godt’.

ln. 32-39a *som var i min fars tje[neste* – ordret: ‘som [spiste] min fars brød’.

ln. 39b-45a *har svigtet (?) dig* – verbet er svært at tyde. Et alternativ er ‘søger dig [for at dræbe dig]’. • *og [det er en slem] måde at give igen på (?)* – også denne sætning er uklar, og tolkningen af det bevarede ord er omdiskuteret. Måske skal der rekonstrueres noget andet der, hvor der mangler tekst, så betydningen bliver noget i stil med ‘og desuden [har Asarhaddon, Assyriens konge, befalet mig at slå dig ihjel]’.

ln. 54b-69 *[Du skal le]ve (?)* – det meste af ordet er gået tabt. En alternativ læsning er ‘Min [her]re!’ • *hele Assyriens far* – må hentyde til Akikars tidligere rolle som rådgiver og højtstående embedsmand, jf. 1 Mos 45,8, hvor Josef er “fader for Farao”. • *han skal slås ihjel* – disse ord, blot ét ord på aramæisk, er skrevet ind oven over linjen, over ordet ‘mellem’.

Kommentar

Bibelske hoffortællinger: Fortællingen om Akikar, der kommer til tops ved storkongens hof og klarer sig igennem al modgang i kraft af sin fromhed og visdom, minder om en række fortællinger i Det Gamle Testamente. Vi kender et lignende motiv med en from israelit/jøde ved et fremmed hof fra *Josef-historien* i Første Mosebøg 37-50, fra hoflegenderne i *Daniels Bog* og fra *Esters Bog*. Ligesom Akikar er seglbærer eller bærer af kongens seglring, hedder det i 1 Mos 41,42, at Farao “tog sin signetring af og satte den på Josefs hånd”. I Est 8,2 giver kong Ahasverus ligeledes sin ring til jøden Mordokaj, Esters fætter og formynder, efter at han tidligere har givet den til den onde Haman, der prøver at få jøderne udryddet. Overdragelsen af kongens ring symboliserer i disse tilfælde, at modtageren får en høj og betroet stilling. I Josef-historien omtales Josef også som far for Farao (1 Mos 45,8), ligesom Akikar kaldes hele Assyriens far (ln. 54b-69).

Josefs og Daniels suveræne visdom og evner som drømmetydere minder også om beskrivelserne af Akikar. Navnlig i de senere versioner af Akikar-fortællingen, hvor Akikar efter sin genindsættelse ved hoffet løser en række opgaver i Egypten, er ligheden stor – med klare minder om de visdomsprøver, som Josef klarer, da han tyder Faraos drømme (1 Mos 41), og som Daniel bliver stillet overfor, både med tolkning af kongens drømme (Dan 2 og 4) og udlægnningen af skriften på væggen (Dan 5).

Som det fremgår nedenfor, er Akikar i den version af historien, som vi møder i den apokryfe Tobits Bog, blevet gjort til judæer eller *jøde*. Derved er ligheden mellem Akikar-fortællingen og de gammeltestamentlige hoffortællinger selvfølgelig endnu tydeligere. Men også i den ældre version, som er repræsenteret i teksten fra Elefantine, har jahvedyrkende judæere givetvis kunnet finde noget at spejle sig i. Måske har man som judæer, der levede i det fremmede på Elefantine i perserkongens tjeneste, kunnet identificere sig med Akikar og hans oplevelser under de assyriske konger.

Akikar i Tobits Bog: Akikar-historien bliver genbrugt i Tobits Bog, der er en af de gammeltestamentlige apokryfer. Den er overleveret i to versioner på græsk, som afviger en smule fra

hinanden; nedenfor citeres der fra den autoriserede danske oversættelse fra 1998, som gengiver den ene af versionerne.

Tobits Bog handler om den fromme jøde Tobit og hans søn Tobias, der er blevet ført bort til Nineve i Assyrien. Da kong Sankerib kommer til magten, bliver det en svær tid for jøderne i byen, og mange bliver slået ihjel. Tobit sørger for, at de bliver begravet på ordentlig vis, og det gør kongen vred. Derfor får Tobit beslaglagt sin ejendom og må rejse væk. Men kong Sankerib dør, og hans søn Asarhaddon bliver konge i stedet. Og her kommer Akikar så ind i billedet første gang. Som i Akikar-teksten beskrives han som en højtstående mand ved kongens hof, bl.a. som 'seglbevarer', men her altså også som søn til Tobits bror og dermed jøde:

Men der var ikke gået fyrré dage, før Sankerib blev myrdet af sine to sønner, som derpå flygtede til Ararats bjerge. Hans søn Asarhaddon blev konge efter ham, og han satte min bror Anaels søn Akikar over alle rigets finanser og gav ham ansvaret for hele forvaltningen. Da gik Akikar i forbøn for mig, så jeg kunne vende tilbage til Nineve. Akikar havde været hofmundskænk og seglbevarer og ansvarlig for forvaltning og finanser allerede under assyrerkongen Sankerib, og Asarhaddon havde gjort ham til den næstøverste i riget. Han var min brorsøn, altså af min slægt. (Tob 1,21-22)

Senere bliver Tobit blind, fordi nogle fugle klatter ham i øjnene. Og så træder Akikar igen til med hjælp:

Samme nat vaskede jeg mig, gik ud i gården og lagde mig til at sove ved muren. På grund af varmen havde jeg ikke noget over hovedet. Jeg var ikke klar over, at der holdt fugle til i muren over mig, og deres varme klatter faldt lige ned i øjnene på mig, så der dannedes hvide hinder. Jeg gik til lægerne for at blive helbredt; men jo mere de behandlede mig med salve, des ringere blev mit syn på grund af de hvide hinder. Til sidst var jeg helt blind, og i fire år var jeg ude af stand til at se. Alle mine landsmænd havde ondt af mig, og Akikar sørgede for mig i to år, indtil han rejste til Elam. (Tob 2,9-10)

Men Akikars hjælp varer altså ikke ved, da han af uvisse årsager må rejse bort, og den blinde Tobit er nu afhængig af, hvad hans kone kan skaffe. Han beder en bøn til Gud om at blive udfriet af sin lidelse og dø – men så skifter fortællingen til Tobits slægtninge i Medien, hvor den unge kvinde Sara syv gange har skullet giftes; men hver gang har dæmonen Asmodæus dræbt hendes mand på selve bryllupsnatten. Derfor beder hun også til Gud om at måtte blive udfriet fra sin lidelse og dø.

Så griber Gud ind, men ikke ved at lade de to dø. Han sender sin ærkeengel Rafael ud for at helbrede Tobit og få has på dæmonen, så Sara kan blive rigtigt gift, nemlig med Tobits søn Tobias. Guds indgriben foregår dog i det skjulte og udspilles på dramatisk vis i fortællingen.

Tobit husker pludselig på, at han har nogle penge til gode hos en mand i Medien, og derfor sender han sønnen Tobias afsted for at hente dem. Med sig på rejsen har han en person ved navn Azarja – som i virkeligheden er englen Rafael. På vejen mod Medien er der på et tidspunkt en fisk, der prøver at æde Tobias' tå, mens han vasker fødder i en flod. Azarja siger, at han skal fange den og gemme dens indvolde: Hjertet og leveren er nemlig virksomme mod dæmoner, og galden kan kurere blindhed!

Senere når de to frem til en af Tobias' slægtninge i Medien, der hedder Raguel, og hvis datter netop er den omtalte Sara. Azarja, altså englen Rafael, fortæller, at Tobias skal giftes med

Sara, og det kommer også til at ske, idet det ved hjælp af fiskeindvoldene lykkes at besejre dæmonen. I taknemmelighed giver Saras far halvdelen af sin ejendom til Tobias, og mens der bliver holdt bryllupsfest i 14 dage, sender Tobias Azarja videre på rejsen for at hente de penge, som de egentlig var ude for at bringe hjem til Tobit. Da de endelig vender hjem til Nineve, kurerer de Tobits blindhed ved hjælp af galden fra den fantastiske fisk. Brylluppet bliver fejret igen, og her nævnes Akikar kort endnu engang:

Den dag blev der glæde hos alle jøder i Nineve. Tobits brorsønner, Akikar og Nabat, kom også hen til ham for at glæde sig sammen med ham. (Tob 11,17b-18)

Derefter afsløres Azarjas sande identitet som Guds engel, og den sidste del af bogen består så af Tobits lovprisning af Gud, forudsigelse af Jerusalems fremtidige herlighed og formaninger om omvendelse og fromhed. Til sidst hører man om, hvordan Tobit og hans kone dør, og hvordan Tobias sørger for ordentlig begravelse af dem begge. Inden da optræder Akikar for sidste gang, da Tobit formaner sin søn på sit dødsleje. Formaningen er nærmest en komprimeret sammenfatning af essensen af dramaet i Akikar-fortællingen:

”Og nu, mine børn, pålægger jeg jer at tjene Gud oprigtigt og gøre det, der er godt i hans øjne. Jeres børn skal også opdrages til at handle retfærdigt og barmhjertigt; de skal have Gud i deres tanker og altid oprigtigt prise hans navn af al deres styrke. Og du, min dreng, rejs væk fra Nineve, bliv ikke her! Når du engang har begravet din mor ved min side, må du ikke blive i byen én dag længere. For jeg ser megen uret her, og der begås megen svig her; men ingen føler skam! Min dreng, hvad gjorde ikke Nadab mod Akikar, som havde opfostret ham? Blev han ikke, mens han endnu levede, ført ned i jorden? Men Gud gengældte denne uret efter fortjeneste: Akikar kom igen op i lyset; men Nadab måtte gå ned i det evige mørke, fordi han havde prøvet af få Akikar dræbt. Men fordi Akikar havde vist barmhjertighed, kom han fri af dødens fælde, som Nadab havde sat for ham, mens Nadab selv faldt i den og mistede livet. Således, mine børn, kan I se, hvad barmhjertighed fører til, og hvad uret fører til: til døden! Men nu er mit liv ved at ebbe ud”. De lagde ham på sengen, og så døde han. Han fik en ærefuld begravelse. (Tob 14,8-11)

Akikars adopterede søn hedder her Nadab og ikke Nadin; men ellers kan man bag de kortfattede hentydninger genkende historien om hans forræderi og om, hvordan Akikar blev reddet, fordi han selv engang havde reddet en anden. Den måde, der hentydes til fortællingen på som noget, der forudsættes bekendt, viser, hvor udbredt og populær den må have været. Læg for øvrigt mærke til, hvordan Akikar siges at være blevet ført ned i jorden, mens han endnu levede. Det må hentyde til en tradition, der findes i nogle af de senere versioner af fortællingen, hvor Akikar blev holdt skjult i en underjordisk hule, indtil han kunne træde frem for kongen igen – i den aramæiske Elephantine-version opholder han sig bare i Nabusumiskuns hus.

Oversættelse: Akikars ordsprog

⁷⁹ Hvad er stærkere end et skrydende æsel i[] (*eller: end vin, der gærer i[per]sen*)?

⁸⁰ Den søn, der bliver belært og irettesat, og [hvis] fødder lægges i lænker[]

⁸¹ Skån ikke din søn for stokken, ellers vil du ikke kunne redde ha[m fra (?)]

⁸² Hvis jeg slår dig, min søn, dør du ikke; men hvis jeg overlader (dig) til dit (eget) hjerte[, vil du ikke overleve.]

⁸³ Slag til en slavedreng, irettesættelse til en slavepige og belæring til alle dine slaver!

^{84-85a} Den, der køber en bortløben (*eller*: utugtig?) slave eller en tyvagtig slavekvinde, [ødelægger] sin fars og sine efterkommeres ry ved [sit (eget)] dårlige ry.

^{85b-86} Skorpionen [finder (?)] mad og spiser (det) ikke. [Men] (finder den noget) ækelt, synes den bedre om det, end hvis den bliver fodret godt (?).

(...)

^{88-89a} Løven ligger på lur efter (*eller*: får farten af?) hjorten i sin hules skjul, og den [], og den udgyder dens blod og æder dens kød. Se – sådan er det, når mennesker mødes.

^{89b-91a} ... [] lader et æsel [sin byrde] ligge og vil ikke bære den. Det bliver til skamme over for de andre og må bære en byrde, der ikke er dets egen – den bliver belæsset med kamelens læs.

^{91b} Æslet bestiger hunæslet [i] sin ophidselse (?), men fuglene[]

^{92-94a} (Der er) to skønne ting – og tre, som (solguden) Shamash elsker: Den, der drikker vin og giver (andre) at drikke. Den, der holder på visdom[] og hører et ord uden at fortælle (det videre). Se – dét er dyrebart for Shamash. Men den, der drikker vin og ikke[giver (andre) at drikke], og (den,) hvis visdom går tabt, og [] hvem har set (*eller*: som bliver set?).

^{94b-95} Fra himlen [] folkene, og guderne [] der[es v]isdom[]. Og hun/den (visdommen?) er dyrebart for guder. [] hendes/dens kongerige. I himlen er hun/den indsat, for de helliges herre har løftet [hende/den] op.

⁹⁶ [Min] søn, forband ikke dagen, før du ser [nat]ten.

⁹⁷ som du kommer i tanker om, for deres øjne og ører er alle steder. Men vogt din mund – lad den ikke blive [deres] bytte (*eller*: lad den ikke blive [din] ruin?).

⁹⁸ Mere end alt (andet), du vogter, skal du vogte din mund. Og gør (dit) hjerte hårdt over for den, der sp[ørger (dig ud om noget)] (*eller*: Og luk (dit) hjerte til over det, du hø[rer]). For et ord er en fugl, og den, der slipper den fri, er en mand uden forstand.

¹¹⁴⁻¹¹⁵ (Hvis) en lille (ubetydelig) mand taler mange (*eller*: store) ord, stiger de højt op over ham, når han åbner sin mund i gudetale, og hvis han er elsket af guderne, vil de lægge noget godt at sige på hans tunge.

¹¹⁶ Der er mange [s]tjern[er på himlen, hvis] navne ingen kender. På samme måde kender ingen mennesket.

¹¹⁷ Der er ingen løver i havet. Derfor kalder man havslangen *labbu*.

^{118-120a} Panteren mødte geden, og geden havde det koldt. Panteren tog til orde og sagde til den: "Kom og lad mig varme dig med min pels". Geden [tog til orde] og sagde til panteren: "Hvad skal jeg med din pels? Tag bare ikke min egen fra mig! For [en panter] be[kymrer sig] kun for gazellen for at kunne suge dens blod".

^{120b-123a} Bjørnen kom hen til lam[mene og sagde til dem: "Lad mig få én af jer, så] vil jeg være tilfreds". Lammene tog til orde og sagde til den: "Tag du, hvem du vil af os. Vi er [jo bare får, mens du er en bjørn (?)]. For det står ikke i menneskenes magt at løfte deres fødder eller sætte dem ned igen ude[n guder(ne) (?)]. For det står ikke i din magt at løfte din fod eller sætte den ned igen.

^{123b-124a} Hvis der kommer noget godt ud af munden på me[nnesker, så er det godt (?)]. Men hvis der kommer noget ondt (*eller*: dårligt) ud a[f] deres mund, så vil guderne sørge for, at det bliver ondt (*eller*: dårligt) for dem.

^{124b-125} Hvis gudernes øjne er rettet mod men[eskene] (så er) en mand, der hugger brænde i mørke uden at kunne se, ligesom en tyv, der bryder ind i et hus og bliver fange[t]

¹²⁶ [Spænd ikke] din [b]ue og skyd ikke din pil mod en retfærdig, for at guderne ikke skal komme ham til hjælp og få den til at ramme dig selv.

¹²⁷ [Hør (?)], du, o min søn! Høst, når der skal høstes, og udfør alt (dit) arbejde, så kan du spise og blive mæt og give til dine sønner.

¹²⁸ Har du [sp]ændt din bue og skudt din pil mod en, der er mere retfærdig end dig, så er det en synd mod guderne.

¹²⁹ [Hør (?)], du, o min søn! Lån den hvede og (andet) korn, som (du har brug for, så) du kan spise og blive mæt og give til dine sønner (, som er) sammen med dig.

¹³⁰⁻¹³¹ [Optag ikke] et stort [l]ån og lån ikke af en ond mand. Og hvis du optager et lån, så slap ikke af, før [du har betalt l]ånet tilbage[. For at forbr]uge det, man låner, er behageligt som [

¹⁵¹ Hvordan kan menneskers læber forbande, (når) [guderne] ik[ke forbander (?)]

(...)

¹⁵⁹ En mand med en god karakter og et godt hjerte er som en stærk by, hv[ori] der er en (kilde med) van[d] (*eller*: en stærk by, som er b[ygget] på [et bjerg]).

¹⁶⁰ [Hvordan] kan en mand vogte sig mod guderne, og hvordan kan han klare sig ved sin indre kraft (*eller*: mod sin indre drift?).

(...)

¹⁶³⁻¹⁶⁴ In[gen kan vide (*eller*: se)], hvad der er i en andens hjerte. Og når en god mand [s]er en ond mand[, skal han tage sig i agt (?)]. Han skal [ikke] slutte sig til ham på[en rejse (?)], og han skal ikke blive hans arbejdsgiver – en god mand sammen med en [on]d ma[nd].

¹⁶⁵⁻¹⁶⁶ [Tornebus]ken sendte en besked til granatæbletræet: “(Fra) tornebusken (til) granatæbletræet! Hvad gavner dine m[an]ge torne den, der rører din frugt?”. Gran[atæb]letræet [s]varede tornebusken: “Du er udelukkende torne for den, der rører dig”.

¹⁶⁷ Den retfærdige blandt mennesker – til hans hjælp! Alle, der angriber ham, falder.

^{168-169a} [En by] (beboet af) onde (mennesker) ødelægges, når stormen rammer, og dens porte styrter sammen (?), for [de ondes] rov[vil blive taget fra dem (?), *eller*: vil gå til grunde (?)]

^{169b-170} Mine øjne, som jeg løftede mod dig, og mit hjerte, som jeg gav dig i visdom, [har du foragtet (?), og] mit navn har du sværtet til.

¹⁷¹⁻¹⁷² Hvis en ond (mand) griber fat i din kappe, så efterlad den i hans hånd. Før så din sag frem for (solguden) Shamash – han vil tage hans (den onde mands kappe?) og give til dig.

¹⁷³ El, gør mig til en retfærdig (mand) hos dig []

¹⁷⁴ Mine fjender skal dø, men ikke for mit sværd []

¹⁷⁵⁻¹⁷⁶ Jeg efterlod dig i cedertræets skjul, og ...[] Du forlod dine venner og ærede []

¹⁷⁷ Hav ondt af en mand, der ikke ved, hvad [han vil?]

¹⁷⁸ En vis (mand) taler, for når munden åbnes []

(...)

ln. 91b Meningen med dette ordsprog er uklar, da slutningen med pointen mangler.

ln. 92-94a Slutningen af dette ordsprog mangler, og pointen er dermed noget uklar.

ln. 94b-95 Denne passage er nok en lovprisning af visdommen, der fremhæver dens guddommelige oprindelse, jf. fremstillingen af visdommen i Ordsprogenes Bog (fx 2,6 og især 8,22-31). • *de helliges herre* – en reference til den guddom, der andre steder kaldes 'Himlens Herre'.

ln. 97 Der lader til at være faldet nogle ord ud i denne sætning; men der er ikke plads til dem på fragmentet. Måske er de gået tabt, da en skriver afskrev teksten. Tolkningen af passagen er derfor svær. Et forslag er, at der forud for de bevarede ord har stået noget i retning af 'Min søn, sig ikke hvad som helst'.

ln. 99 Der er en del ord i dette ordsprog, der er svære at læse, og som kan forstås på flere måder. Selvom de præcise udtryk er svære at forstå, ligger den overordnede pointe relativt klart i forlængelse af de foregående linjers indhold: At man skal passe på med, hvad man siger – det kan føre stor skade med sig, hvis man taler uoverlagt.

ln. 103-104a *og brænde dine hænder* – en alternativ læsning og tolkning er 'og dæk (ikke) dine hænder' (dvs. 'lad være med at sidde på hænderne', altså 'og sørg for at få tingene gjort').

ln. 107 *Den Barmhjertige* – et tilnavn til guddommen El, der nævnes senere i linjen.

ln. 109 *sit indhold* – det aramæiske ord kan både betyde 'ord' og 'ting, sag'. Linjens bogstavelige betydning (et kar med 'ting' i) skal selvfølgelig anvendes om et menneske, der forstår at være diskret og ikke plapre ud med ord, han har fået at vide.

ln. 110 Æslets svar er desværre gået tabt.

ln. 111 *en frem[med]* (eller: *gæ[ld]*) – nogle forskere forstår ordet som 'gæld', hvilket giver fin mening; men de ret minimale rester af de bogstaver, der har overlevet, ligner mere en del af ordet 'fremmed'. Hvis det er det, der er meningen, må linje 111 læses i kontrast til linje 112, hvor en 'gæst' opleves som en let byrde (fordi der er tale om en person, der kun opholder sig midlertidigt et sted og forventes at tilpasse sig?), i modsætning til den fremmede, der opleves som tung.

ln. 112 Skriveren har ved en fejl skrevet de ord, der gengives med 'men' og 'ikke', to gange.

ln. 114-115 *tunge* – ordret: 'gane'.

ln. 117 *Derfor kalder man havslangen labbu* – meningen er ikke klar. Det ord, der er gengivet som 'havslangen', er måske bare betegnelsen for en 'ål', mens det ifølge nogle forskere betyder 'vandmasser'. Ordet *labbu* betyder 'løve' på akkadisk, men blev tilsyneladende også brugt som betegnelse for noget havrelateret.

ln. 120b-123a Denne lille fortællings sidste sætning med ‘moralen’ forekommer i to afvigende varianter. Pointen må være, at lammene/mennesker ikke kan stille noget op over for det, guderne har bestemt.

ln. 124b-125 Pointen med dette ordsprog er obskur. Ifølge Lindenberger er meningen, at guderne ser lige så alvorligt på en tosset handling som at hugge brænde i mørke, som de gør på indbrudstyveri – eller også hentydes der med brændehugning i mørke til ulovlig tilegnelse af andres træ, hvilket er lige så slemt som at begå indbrud. Ordene ‘uden at kunne se’ peger på den første tolkning.

ln. 128 *Har du [sp]ændt din bue og skudt din pil ... så er det en synd mod guderne* – på aramæisk er der ordspil mellem de to ord, der gengives som ‘pil’ og ‘synd’.

ln. 132 Begyndelsen af linjen er gået tabt, og der er ikke fremkommet overbevisende forslag til rekonstruktioner.

ln. 133-135 *en tempeljomfru* (eller: *en sydlandsk jomfru?*) – det adjektiv, der bruges om jomfruen er omdiskuteret, og eftersom det meste af den følgende relativsætning er gået tabt, er det svært at udlede noget af konteksten. • *imod gudernes vilje* – ordret: ‘og det udgik ikke fra guderne’.

ln. 139-140 *[Fra] mit [hu]s udgik min ulykke* – betyder formentlig, at ulykken er ens egen skyld, eller at den skyldes ens børn (jf. de følgende udsagn). • *vrede imod mig* – ordret: ‘min vrede’. Det er blevet foreslået, at ordet snarere skal forstås som et hebraisk låneord, så det betyder ‘min gift’. Under alle omstændigheder må meningen ligesom i de foregående sentenser være, at et eller andet ubehageligt er udgået fra ens eget hus eller ens egen familie. Ordene i slutningen af line 140 er omdiskuterede og svære at forstå.

ln. 147 *Vær ikke alt for klog* – det afgørende aramæiske ord er også blevet fortolket med stik modsat betydning: ‘Vær ikke et stort fjols’. Et tredje alternativ er: ‘Lad være med at stirre alt for meget’. Slutningen af linjen er gået tabt, så det er umuligt at afgøre, hvad pointen er.

ln. 149-150 Det meste af disse linjer er gået tabt; men ud fra det bevarede kunne man forestille sig, at det handler om at være ydmyg og ikke ophøje sig selv. Lindenberger rekonstruerer en del, så betydningen bliver: ‘Min søn, hvis du vil være ophøjet, så ydmyg dig selv for (solguden) Shamash, han, som ydmyger en ophøjet mand og ophøjer den ydmyge’.

ln. 167 *Den retfærdige blandt mennesker – til hans hjælp! Alle, der angriber ham, falder* – det abrupte udbrud ‘til hans hjælp!’ må betyde, at det gælder om ‘at være på den retfærdiges hold’. Men sentensen er omdiskuteret, og der findes en alternativ tolkning: ‘Den retfærdige blandt mennesker – alle, der møder ham, hjælper ham’.

ln. 168-169a Den sidste del af sentensen er gået tabt, og de rekonstruerede forslag er blot gætværk.

ln. 173 *El, gør mig til en retfærdig (mand) hos dig* [– det er også muligt at opfatte verbet som en fortidsform med ‘El’ som subjekt: ‘El har gjort mig til en retfærdig mand hos dig’. Eftersom slutningen af denne linje og af de følgende linjer er gået tabt, er det umuligt at afgøre sagen.

ln. 187 *Jeg kender ikke selv vejen* – ordret: ‘Min ‘sjæl’ kender ikke vejen’.

ln. 208 Pointen med dette ordsprog må være noget i stil med ‘skomager, bliv ved din læst’. Sidon er navnet på en kendt havneby ved Middelhavskysten i det nuværende Libanon.

Kommentar

Paralleller i Det Gamle Testamente: Mange af ordsprogene i Akikar-teksten fra Elefantine minder om noget, vi kender fra bibelske tekster. En stor del af emnerne er også blandt favoritterne i Ordsprogenes Bog og andre steder i Det Gamle Testamente: ordentlig opførsel, retfærdighed, familie, tilbageholdenhed i tale, modstand mod sladder, lån og gæld, arbejde kontra dovenskab og ærbødighed over for kongen og guderne – eller Gud med stort G, når det gælder de gammeltestamentlige tekster.

Både Akikar og Ordsprogenes Bog er del af den samme tradition for visdomslitteratur, der var vidt udbredt i Mellemøsten i oldtiden; men mens de bibelske ordsprog er blevet grundigt ‘jahveficeret’, er dette ikke tilfældet for Akikar (se afsnit 3.3). Alligevel er mange af de grundlæggende motiver og emner altså de samme. Tilsvarende er der også nogle fælles stilmæssige træk. I Akikar linje 92-94a hedder det eksempelvis: ‘(Der er) to skønne ting – og tre, som (solguden) Shamash elsker’. Samme form for stigende talbaseret parallelisme findes i Ordsp 30,18-19: ‘Tre ting er ufattelige for mig, fire forstår jeg ikke: ørnens færden på himlen, slangens færden på klippen, skibets færden ude på havet, mandens færden hos den unge kvinde’ (jf. også Ordsp 30,15-17 og 30,21-31).

Her følger en oversigt over de mere bemærkelsesværdige ligheder mellem Akikar-ordsprog og passager fra Ordsprogenes Bog og et par andre gammeltestamentlige skrifter. De fleste af disse ligheder er så generelle, at der næppe er tale om direkte afhængighed. De viser, at de forskellige skrifter har været del af den samme bredere traditionsstrøm og er blevet skrevet af mennesker, der har levet under sammenlignelige forhold og livsbetingelser i oldtidens Mellemøsten. Omvendt kan det ikke udelukkes, at de, der har samlet ordsprog sammen til Ordsprogenes Bog, kan have kendt til en udgave af Akikar-ordsprogene som en ud af flere samlinger af vise udsagn, de benyttede sig af eller lod sig inspirere af.

<i>Akikar</i>	<i>Det Gamle Testamente (DO92)</i>
⁸¹ Skån ikke din søn for stokken, ellers vil du ikke kunne redde ha[m fra (?)]	Ordsp 23,13-14: Forhold ikke drengen tugtelse; når du slår ham med stokken, undgår han døden.
⁸² Hvis jeg slår dig, min søn, dør du ikke, men hvis jeg overlader (dig) til dit (eget) hjerte[, vil du ikke overleve.]	Nok slår du ham med stokken; men du redder hans liv fra dødsriget (jf. 13,24; 19,18; 22,15; 29,15.17).
⁸³ Slag til en slavedreng, irettesættelse til en slavepige og belæring til alle dine slaver!	Ordsp 26,3: En pisk til hesten, en tømme til æslet, en stok til tåbers ryg.

^{94b-95} Fra himlen [] folkene, og guderne [] der[es v]isdom[]. Og hun/den (visdommen?) er dyrebar for guder. [] hendes/dens kongerige. I himlen er hun/den indsat, for de helliges herre har løftet [hende/den] op.	Ordsp 8,22-31: Som begyndelsen på sine handlinger skabte Herren mig, som det første af sine værker dengang. Fra evighed er jeg dannet, fra begyndelsen, før jorden blev til. Jeg blev født, før strømme var til, før der var vandrige kilder; da bjergene endnu ikke var sat ned, forud for højene blev jeg født, førend han skabte landjorden og markerne og de første støvkorn i verden. Da han grundfæstede himlen, var jeg der allerede, da han lagde jordens flade fast på urdybet, da han samlede skyerne deroppe, da han lod urdybets kilder strømme, da han satte en grænse for havet, så vandet ikke kunne overtræde hans befaling, da han lagde jordens grundvolde fast, var jeg ved hans side som hans fortrolige; jeg var til glæde for ham dag efter dag, jeg dansede foran ham hele tiden, jeg dansede på hans vide jord og glædede mig over menneskene.
⁹⁸ Mere end alt (andet), du vogter, skal du vogte din mund. Og gør (dit) hjerte hårdt over for den, der sp[ørger (dig ud om noget)] (eller: Og luk (dit) hjerte til over det, du hø[rer]). For et ord er en fugl, og den, der slipper den fri, er en mand uden forstand.	Ordsp 11,13: Den, der løber med sladder, røber hemmeligheder, den pålidelige skjuler sagen (jf. 20,19). Sl 141,3: Herre, sæt vagt ved min mund, vogt mine læbers dør!
¹⁰⁰ Ignorer ikke en konges ord – lad det være heldbredelse [for] dit [hjer]te. En konges tale er mild, (men) skarpere og stærkere end en [t]veægget kniv. ¹⁰¹⁻¹⁰² Se – en svær opgave (ligger) foran dig: Rejs dig ikke imod kongen. Hans vrede er hurtigere end lynet. Pas du på dig selv! Lad ham ikke vise sin vrede på grund af dine ord, så du dør før tid. ^{103-104a} Hvis en konges ord bliver pålagt dig som befaling, så er det en brændende ild. Skynd dig at udføre det! Lad det ikke flamme op imod dig og brænde dine hænder. [O]g (udfør) konge(n)s ord med hjertets begær. ^{104b} Hvordan kan træstykker strides med ild, kød med en kniv – (og) en mand med en ko[nge]? ^{105b-106a} [En] k[onges] tunge er mild, men den knuser en drages ribben som døden, der kommer uden varsel.	Ordsp 16,12-15: Uretfærdige handlinger vækker afsky hos konger, for ved retfærdighed grundfæstes tronen; retfærdige læber vækker velvilje hos kongen, den, der taler retskaffent, elsker han. Kongens vrede er dødens sendebud, den vise kan afværge den. Når kongens ansigt lyser, er der liv, hans velvilje er som en sky med forårsregn. Ordsp 19,12: Som løvens knurren er kongens vrede, som dug på græs hans velvilje.

¹²⁷ [Hør (?)], du, o min søn! Høst, når der skal høstes, og udfør alt (dit) arbejde, så kan du spise og blive mæt og give til dine sønner.	Ordsp 12,11: Den, der dyrker sin jord, kan spise sig mæt, den, der forfølger tomme mål, er uden forstand. Ordsp 28,19: Den, der dyrker sin jord, kan spise sig mæt, den, der forfølger tomme mål, mættes med armod.
¹³⁰⁻¹³¹ [Optag ikke] et stort [l]ån og lån ikke af en ond mand. Og hvis du optager et lån, så slap ikke af, før [du har betalt l]lånet tilbage[. For at forbr]uge det, man låner, er behageligt som [], men at betale det tilbage er (som) at fylde et (helt) hus (eller: kan koste dig alt, hvad du har i huset?).	Ordsp 6,1-5: Min søn, hvis du har stillet sikkerhed for en anden, givet håndslag for en fremmed, da er du bundet af, hvad du selv har sagt, du er fanget af, hvad du selv har sagt. Gør da dette, min søn, for at redde dig, eftersom du er kommet i en andens hånd: Tab ikke modet; men træng ind på ham, und ikke dine øjne søvn eller dine øjenlåg hvile. Red dig som en gazelle fra jægeren, som en fugl fra fuglefængerens hånd.
¹³⁸ [En mand, d]er ikke er stolt over sin fars navn og sin mors navn – gid so[len] (eller: Sham[ash]) ikke må skinne [på ham], for han er en ond mand.	Ordsp 20,20: Den, der forbander sin far eller mor, hans lampe slukkes ved mørkets frembrud (jf. 2 Mos 20,12).
¹⁴¹ Afslør ikke dine [hemmeligheder, eller: synder?] for dine [ve]nner. Lad dem ikke ringeagte dit navn.	Ordsp 25,7b-10: Hvad dine øjne har set, skal du ikke straks udsprede til folk, for hvad vil du gøre bagefter, når din næste gør dig til skamme? Før din strid med din modpart; men røb ikke en andens hemmelighed, for at den, der hører det, ikke skal smæde dig, så sladderer om dig ikke hører op.
¹⁵¹ Hvordan kan menneskers læber forbande, (når) [guderne] ik[ke] forbander (?)	4 Mos 23,8: Hvordan skulle jeg forbande, når Gud ikke forbander? Hvordan skulle jeg nedkalde vrede, når Herren ikke er vred?
¹⁸⁸ Sult gør det bitre sødt, og tørst[] gør det sure (?)	Ordsp 27,7: Den mætte sparker til honningen; men for den sultne er alt bittert sødt.
^{207b} Lad ikke den rige sige: “Hvor er jeg storslået i min rigdom!”.	Jer 9,22: Dette siger Herren: Den vise skal ikke være stolt af sin visdom, den stærke skal ikke være stolt af sin styrke, den rige skal ikke være stolt af sin rigdom.

En særlig type ordsprog i Akikar, der også er blevet sammenlignet med Det Gamle Testamente, er dem, der er formuleret som små ‘fabler’. Det drejer sig om en række ultrakorte fortællinger om dyr eller planter, der møder hinanden og har en samtale, gerne med et eller andet overraskende eller paradoksalt element, som man så kan udlede en form for livsvisdom af (hvilket

dog i flere tilfælde besværliggøres af det bevarede materiales fragmentariske tilstand). Eksempelvis mødes løven og æslet i linje 110, panteren og geden i 118-120a, bjørnen og lammene i 120b-123a og tornebusken og granatæbletræet i linje 165-166. I Det Gamle Testamente er der et par 'fabler' i samme stil:

Men Israels konge Joash sendte bud til Judas konge Amasja: "Tidslen på Libanon sendte bud til cedertræet på Libanon og sagde: Lad min søn få din datter til hustru! Men da de vilde dyr på Libanon løb forbi, trådte de tidslen ned". (2 Kong 14,9)

Engang ville træerne salve en konge over sig. De sagde til oliventræet: Du skal være konge over os! Men oliventræet sagde til dem: Skulle jeg give afkald på min fede olie, som guder og mennesker æres med, og give mig til at knejse over træerne? Så sagde træerne til figentræet: Kom, du skal være konge over os! Men figentræet sagde til dem: Skulle jeg give afkald på min søde og dejlige frugt og give mig til at knejse over træerne? Så sagde træerne til vinstokken: Kom, du skal være konge over os! Men vinstokken sagde til dem: Skulle jeg give afkald på min vin, som glæder guder og mennesker, og give mig til at knejse over træerne? Så sagde alle træerne til tjørnebusken: Kom, du skal være konge over os! Og tjørnebusken sagde til træerne: Er det jeres oprigtige mening at salve mig til konge over jer, så kom og søg tilflugt i min skygge! Ellers skal ild slå ud fra tjørnebusken og fortære Libanons cedre. (Dom 9,8-15)

Igen er der næppe tale om direkte påvirkning, men snarere om sammenlignelig brug af en genre eller stil, der kan have været almindeligt udbredt i oldtidens Mellemøsten.

3.4

Links til Elefantine-teksterne

Tekst nr. 20: 'Påskebrevet' (A4.1)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=701>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=702>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=15390>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=15391> (*billedet er vendt på hovedet*)

Tekst nr. 21: Potteskår med omtale af påskefejring (D7.6)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=3170>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=3171>

Tekst nr. 22: Potteskår med omtale af sabbaten (D7.16)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=10689>

Tekst nr. 23: Klage over Khnum-præsterne og Vaidranga (A4.5)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=2478>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=2479>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=2480>

Tekst nr. 24: Brev om genopbygning af Jahu-templet

A4.7:

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=2379>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=6119>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=2380>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=6120>

A4.8:

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=2829>

Tekst nr. 25: Svar på henvendelsen om Jahu-templet (A4.9)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=2837>

Tekst nr. 26: Endnu et brev om Jahu-templet (A4.10)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=2830>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=9012>

Tekst nr. 27: Potteskår med omtale af Jahu og Khnum (D7.21)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=14556>

Tekst nr. 28: Liste over bidragsydere til indsamling (C3.15)

Der er tilsyneladende ingen online-billeder af dette dokument.

Tekst nr. 29: Ægteskabskontrakt mellem Ta(pe)met og Anani (B3.3)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=6662>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=6663>

Tekst nr. 30: Frigivelse af slavekvinden Tapemet (B3.6)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=6666>

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=6667> (*billedet er vendt på hovedet*)

Tekst nr. 31: Salg af hus til svigersøn (B3.12)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=6669>

Tekst nr. 32: Lån af korn (B3.13)

<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=6687>

Tekst nr. 33: Fortællingen om Akikar – Akikars ord (C1.1)

<https://elephantine.smb.museum/objects/object.php?o=306611>

(*scroll ned og find billeder til de mange overleverede ark*)

Oversigt over illustrationer og kort

Fig. 1. Udviklingen af kileskriften fra sumerisk til akkadisk. Tegning af Simone Willemoes Skjold Sørensen.

Fig. 2. Forsiden af Kyros-cylinderen. Wikimedia Commons.

Fig. 3. Bagsiden af en lertavle fra Judaby (C1). Wikimedia Commons.

Fig. 4. Forsiden af judæernes brev om genopbygningen af deres tempel på Elefantine.
<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=2379>

Fig. 5. Et papyrusdokument i sammenrullet og forseglet stand.
<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=15192>

Fig. 6. Forsiden af en indskrift på et potteskår, der nævner påskefejringen.
<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=3170>

Fig. 7. Bagsiden af en indskrift på et potteskår, der nævner påskefejringen.
<https://elephantine.smb.museum/pictures/bildinfo.php?p=3171>

Fig. 8. Kort over Mellemøsten i oldtiden. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Fig. 9. Oversigt over Arihs familie. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Fig. 10. Kort over muligt fundsted for teksterne fra Judaby. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Fig. 11. Oversigt over Aḥīqars familie. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Fig. 12. Oversigt over Aḥīqams familie. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Fig. 13. Oversigt over Jadiḥ-Jāmas familie. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Fig. 14. Judæeren Gadai-Jāmas segl. Tegning af Simone Willemoes Skjold Sørensen.

Fig. 15. Kort over Egypten. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Fig. 16. Kort over Elefantine-øen. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Fig. 17. Oversigt over Ananis familie og relationen til Meshullam. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Fig. 18. Oversigt over Ananis hus og dets beliggenhed i forhold til templerne for Jahu og Khnum. Fremstillet af Frederik Poulsen.

Øvrige tabeller i bogen over for eksempel kalendermåneder, kongers regeringsår, mål og vægte er egne fremstillinger.